

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ
ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

Βαΐα Γ. Φουσέκη

**Από τον λόγο στην εικόνα: Η λειτουργία και η αξιοποίηση του
εικαστικού λαογραφικού υλικού στα σχολικά βιβλία των Αρχαίων
Ελληνικών, των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια
Εκπαίδευση (1976 - 2016)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ : Βασιλική Ι. Χρυσανθοπούλου (επιβλέπουσα)

Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης

Μαριάνθη Γ. Καπλάνογλου

ΑΘΗΝΑ 2016

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	2
ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ.....	4
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	6
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11

Α' ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο πρώτο

1. 1. Ο λαϊκός πολιτισμός στην εκπαίδευση και στα Αναλυτικά Προγράμματα

1. 1. 1. Από τη σύσταση του ελληνικού κράτους έως τη μεταπολίτευση ..	18
1. 1. 2. Από το 1976 έως και σήμερα	23

1. 2. Το σχολικό βιβλίο

1. 2. 1. Σύντομη επισκόπηση	28
1. 2. 2. Δομικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες	31
1. 2. 3. Κριτήρια του καλού σχολικού βιβλίου	32
1. 2. 4. Οι συγγραφικές ομάδες	34

1. 3. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού .....

	38
--	----

Κεφάλαιο δεύτερο

2. 1. Η εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων

2. 1. 1. Επισκόπηση	42
2. 1. 2. Οπτικός πολιτισμός	44
2. 1. 3. Οπτική εκπαίδευση και οπτικά μέσα διδασκαλίας	45
2. 1. 4. Λειτουργίες των εικόνων στο κείμενο	49
2. 1. 5. Αναγνωσιμότητα των εικόνων και οπτική επικοινωνία	50
2. 1. 6. Κοινωνικοποιητικός ρόλος των εικόνων	52
2. 1. 7. Ιδεολογική χρήση των εικόνων	53

2. 2. Η φωτογραφία

2. 2. 1. Επισκόπηση	55
2. 2. 2. Η τέχνη της φωτογραφίας	58

2. 2. 3. Η λαογραφική φωτογραφία	60
2. 2. 4. Φωτογραφία και μαγεία	63
2. 2. 5. Φωτογραφία, μνήμη και ταυτότητα	66

Β' ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο τρίτο

3. Τα αποτελέσματα της έρευνας

3. 1. Χρονική περίοδος 1976 – 1982	
3. 1. 1. Αρχαία Ελληνικά	69
3. 1. 2. Νέα Ελληνικά	71
3. 1. 3. Ιστορία	73
3. 2. Χρονική περίοδος 1983 – 2000	
3. 2. 1. Αρχαία Ελληνικά	74
3. 2. 2. Νεοελληνική Γλώσσα	77
3. 2. 3. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας	78
3. 2. 4. Ιστορία	79
3. 3. Χρονική περίοδος 2001 – 2016	
3. 3. 1. Αρχαία Ελληνικά	81
3. 3. 2. Νεοελληνική Γλώσσα	83
3. 3. 3. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας	85
3. 3. 4. Ιστορία	86

Κεφάλαιο τέταρτο

4. Οι αναλύσεις

4. 1. Αρχαία Ελληνικά	89
4. 2. Νεοελληνική Γλώσσα	94
4. 3. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας	97
4. 4. Ιστορία	100

ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	103
------------------------	-----

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	106
---------------------------	-----

ΠΕΡΙΛΗΨΗ – SUMMARY	111
--------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	112
--------------------	-----

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η παρούσα διπλωματική εργασία συνιστά το αποτέλεσμα μιας πολύμηνης ερευνητικής πορείας και επεξεργασίας των ευρημάτων που προέκυψαν από αυτήν. Πρόκειται για μία προσπάθεια, που δε θα μπορούσε να ξεκινήσει και κατά συνέπεια να ολοκληρωθεί, χωρίς τη συνδρομή ορισμένων ανθρώπων, τους οποίους θεωρώ υποχρέωσή μου, ήδη από την αρχή της εργασίας, να αναφέρω ξεχωριστά.

Ξεκινώντας, οφείλω να ευχαριστήσω τον ομότιμο Καθηγητή Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και Διευθυντή του Ινστιτούτου Λαϊκού Πολιτισμού Καρπάθου, κύριο Μηνά Αλεξιάδη, για τις ιδιαίτερα χρήσιμες βιβλιογραφικές και εν γένει μεθοδολογικές του υποδείξεις. Ακόμη, την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, κυρία Μαριάνθη Καπλάνογλου, για τις πρακτικές και θεωρητικές προτροπές της. Επίσης, την Επίκουρη Καθηγήτρια Λαογραφίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, κυρία Ρέα Κακάμπουρα καθώς και την Καθηγήτρια στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, κυρία Αγγελική Γιαννικοπούλου για την πολύτιμη βοήθειά τους στην παιδαγωγική προσέγγιση του ζητήματος. Δεν θα μπορούσα να μην αναφερθώ στην βοήθεια που έλαβα από τον κύριο Γιάννη Σκαρπέλο, Αναπληρωτή Καθηγητή Οπτικών Σπουδών στο Πάντειο Πανεπιστήμιο όπως και από την κυρία Άννα Λυδάκη, Καθηγήτρια Γενικής Κοινωνιολογίας, επίσης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ευχαριστώ θερμά και τον Διδάκτορα Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, κύριο Γεώργιο Κούζα για τη αμέριστη βοήθειά του στην έρευνά μου στα αρχεία της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ την κυρία Ευαγγελία Κανταρτζή, Διδάκτορα και Πρόεδρο του Εθνικού Κέντρου Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού (Ε.Κ.Ε.ΔΙ.Σ.Υ.) του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης για τις ερευνητικές συμβουλές της αλλά κυρίως για την απεριόριστη ελευθερία πρόσβασης, έρευνας και επεξεργασίας στα αρχεία του ιδρύματος.

Επίσης, αισθάνομαι ξεχωριστή ευγνωμοσύνη απέναντι στις κυρίες Ζηνοβία Σούλη και Ζωή Ζούπα, βιβλιοθηκονόμους (η πρώτη, μάλιστα, πρόσφατα συνταξιοδοτηθείσα) του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας – Λαογραφικού Μουσείου & Αρχείου του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι οποίες διευκόλυναν με κάθε δυνατό τρόπο την εν λόγω ερευνητική προσπάθεια.

Last but not least, ξεχωριστές και ιδιαίτερες ευχαριστίες αρμόζουν στην κυρία Βασιλική Χρυσανθοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών για την απλόχερη ηθική και επιστημονική στήριξή της, από τα πρώτα στάδια μέχρι και την ολοκλήρωση της σύνταξης της διπλωματικής μου εργασίας. Η καθοδήγηση και οι παροτρύνσεις της υπήρξαν για μένα ανεκτίμητης αξίας βοηθοί χωρίς τους οποίους τίποτε δεν θα μπορούσε να φτάσει σε πέρας. Sic sic omnes...

Φουσέκη Βαΐα,
Σεπτέμβριος 2016

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

- Α. Π. Σ. = Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών
Δ. Ε. Π. Π. Σ. = Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών
Δ. Ο. Ε. = Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος
Ε. Κ. Ε. ΔΙ. Σ. Υ. = Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού
Ε. Λ. Ε. = Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία
Ε. Ο. Ν. = Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας
ΕΠΑ. Λ. = Επαγγελματικά Λύκεια
Ε. Φ. Ε. = Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία
Ι. Ε. Π. = Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής
Μ. Ε. Λ. Τ. = Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης
Μ. Ι. Ε. Τ. = Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
Ν. Δ. = Νομοθετικό Διάταγμα
Ο. Ε. Δ. Β. = Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων
Ο. Ε. Σ. Β. = Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων
Π. Δ. = Προεδρικό Διάταγμα
Π. Ι. = Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
Σ. Ε. Π. = Σχολικός Επαγγελματικός Προσανατολισμός
Τ. Ε. Ε. = Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια
Φ. Ε. Κ. = Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να ερευνηθεί η λειτουργία και η αξιοποίηση του εικαστικού λαογραφικού υλικού στα βιβλία των Αρχαίων Ελληνικών, των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης από το 1976 μέχρι και το 2016.

Η χρονική οριοθέτηση του ερευνηθέντος υλικού ξεκινά το Σεπτέμβριο του 1976 έως και τον Ιούνιο του 2016. Η επιλογή των μηνών καθορίζεται από την έναρξη και τη λήξη του σχολικού έτους, κατά τη διάρκεια του οποίου διδάσκονται τα εξεταζόμενα σχολικά εγχειρίδια. Επίσης, η αφητηρία της έρευνας τοποθετείται χρονικά στο 1976 καθώς με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του ίδιου έτους αποφασίστηκε η διδασκαλία, για πρώτη φορά, του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών από μετάφραση, μια κίνηση που ευνόησε την ανάδειξη των λαογραφικών στοιχείων των αρχαίων κειμένων. Η χρονική λήξη της έρευνας τοποθετείται στο 2016, δηλαδή, τη πρόσφατα ολοκληρωθείσα, για τους μαθητές του Γυμνασίου και του Λυκείου, σχολική χρονιά. Η συγκεκριμένη επιλογή επιτρέπει τη διεξαγωγή και τη λήψη αξιόπιστων συμπερασμάτων καθώς ο χρονικός της ορίζοντας (40 έτη), με όλες τις εκπαιδευτικές αλλαγές και διακυμάνσεις που πραγματοποιήθηκαν, συνιστά ένα ασφαλή πλαίσιο μελέτης της πορείας του οπτικού υλικού στο διαχρονικό άξονα.

Για την οργάνωση και παρουσίαση των αποτελεσμάτων και συμπερασμάτων της παρούσας μελέτης τέθηκαν τα ακόλουθα διερευνητικά ερωτήματα:

- Σε ποιο βαθμό και με ποιον τρόπο τα σχολικά βιβλία ενσωματώνουν στο περιεχόμενό τους οπτικό υλικό ;
- Πώς δομείται η σχέση του κειμένου με την εικόνα ;
- Πώς το λαογραφικό υλικό των εικόνων αλληλεπιδρά με το υπόλοιπο οπτικό υλικό αλλά και με τον γραπτό λόγο ;
- Ποιος ο ρόλος της φωτογραφικής απεικόνισης εξεταζόμενης στα πλαίσια του σχολικού εγχειριδίου ;

- Η συνύπαρξη στοιχείων φωτογραφικού, εικαστικού υλικού και γραπτού κειμένου μπορεί να προωθήσει τον κοινωνικό ρόλο του σχολείου ;
- Η λαογραφική επιστήμη, με τα πορίσματά της, δύναται να βοηθήσει στη βελτίωση της στάσης των μαθητών απέναντι στα σχολικά βιβλία ;
- Ποιες μελλοντικές προοπτικές ανοίγονται για τον εκσυγχρονισμό του σχολείου, μέσω της ορθής χρήσης και αξιοποίησης του λαογραφικού υλικού των σχολικών βιβλίων ;

Το υπό έρευνα υλικό αφορά στα σχολικά βιβλία που εκδόθηκαν από το 1976 μέχρι και το 2016. Μελετήθηκαν τα διδακτικά εγχειρίδια που στάθηκε εφικτό να εντοπιστούν. Πιο συγκεκριμένα, στο Γυμνάσιο μελετήθηκαν τα βασικά σχολικά εγχειρίδια χωρίς να συμπεριλαμβάνονται σε αυτά τα τετράδια εργασιών αλλά ούτε και τα βιβλία των εκπαιδευτικών. Δεν μελετήθηκαν επίσης σχολικά βιβλία γραμματικής και συντακτικού όπως και ανάλογες γραμματολογίες αφού θεωρήθηκαν συμπληρωματικής χρήσης από τους διδάσκοντες. Στο Λύκειο, αναλύθηκαν τα σχολικά βιβλία τόσο της Γενικής Παιδείας / Κορμού, όσο και τα μαθήματα επιλογής και κατεύθυνσης, με την προϋπόθεση να ανήκουν σε ένα από τα τρία ερευνητικά αντικείμενα (Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Ιστορία). Ας σημειωθεί εδώ ότι με τον όρο « Αρχαία Ελληνικά » νοούνται τα Αρχαία Ελληνικά από πρωτότυπο αλλά και από μετάφραση. Ακόμη, για την χρονική περίοδο 1976 – 1982, στα « Νέα Ελληνικά » συμπεριλαμβάνονται τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και η Νεοελληνική Γλώσσα. Για το μάθημα της Ιστορίας μελετήθηκαν όλα τα σχολικά εγχειρίδια που διανεμήθηκαν στον μαθητικό πληθυσμό για τη διδασκαλία των ιστορικών δεδομένων. Επίσης, καταγράφηκε το σύνολο των εικονιστικών πληροφοριών ενώ επισημάνθηκε ιδιαίτερα η παρουσία φωτογραφιών με θέματα που τροφοδότησαν και με τη σειρά τους τροφοδοτήθηκαν από τον παραδοσιακό και σύγχρονο λαϊκό πολιτισμό.

Για την περίοδο 1976 – 1982, τα εξεταζόμενα βιβλία προήλθαν από την Ιστορική Συλλογή του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι. Ε. Π.), διαθέσιμη πλέον στο ευρύ κοινό και διαδικτυακά ¹. Οι πηγές για τη δεύτερη χρονική περίοδο (1982 - 2000) εντοπίστηκαν στη βιβλιοθήκη του

---

¹ e-library.iep.edu.gr.

Ι. Ε. Π., στο αρχείο του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης αλλά και στο σπουδαστήριο Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Τα βιβλία της τρίτης περιόδου (2001 – 2016), προήλθαν από το προσωπικό αρχείο της γράφουσας.

Στην ανεύρεση της πολύτιμης βιβλιογραφίας αξιοποιήθηκαν τα αρχεία της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας (Ε. Λ. Ε.), του Μουσείου Μπενάκη, του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης, του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας – Λαογραφικού Μουσείου & Αρχείου του Τμήματος Φιλολογίας, του Σπουδαστηρίου της Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, της Βιβλιοθήκης Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών και τέλος το αρχείο της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρείας (Ε. Φ. Ε.).

Η παρούσα ερευνητική εργασία ξεκινά με την εισαγωγή και τη μεθοδολογία έρευνας ενώ ακολουθεί πίνακας των συντομογραφιών που μπορεί να συναντήσει κανείς στην εργασία.

Ο θεματικός πυρήνας της χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη, ένα θεωρητικό και ένα ερευνητικό. Το θεωρητικό μέρος διακρίνεται σε δύο επιμέρους κεφάλαια εκ των οποίων το πρώτο άπτεται θεμάτων σχετικών με την εκπαίδευση και τη θέση του λαϊκού πολιτισμού στα σχολεία. Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην εικονογράφηση και τις παραμέτρους της αλλά και στη φωτογραφία, αναλύοντάς τη ως προς τα κοινωνικά της συμφραζόμενα. Ακολουθεί το ερευνητικό κομμάτι το οποίο αποτελείται πρώτα από στοιχειοθετικά στοιχεία και έπονται τα αποτελέσματα της ερευνητικής διαδικασίας στα σχολικά εγχειρίδια των Αρχαίων Ελληνικών, των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας από το 1976 μέχρι και το 2016, ταξινομημένα ανά μάθημα και ανά χρονική περίοδο. Το υλικό κατανεμήθηκε σε τρεις κατηγορίες: την περίοδο από το 1976 μέχρι και το 1982, την περίοδο 1983 – 2000 και τέλος, τη χρονική περίοδο 2001 – 2016. Η κάθε κατηγορία διαχωρίστηκε σε επιμέρους τρεις ή και τέσσερις υποκατηγορίες ανάλογα με τα μαθήματα στα οποία ανήκουν τα σχολικά βιβλία. Η περίοδος 1976 – 1982 διαιρέθηκε σε τρεις κατηγορίες: Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά και Ιστορία, μια διάκριση που ακολουθήθηκε και στις άλλες δύο χρονικές περιόδους. Επίσης, ανά μάθημα υφίσταται και διαχωρισμός βάσει της εκπαιδευτικής βαθμίδας, Γυμνασίου και Λυκείου. Σε κάθε βιβλίο αναγράφεται ο τίτλος του και η χρονολογία έκδοσής του ενώ

στο τέλος της εργασίας στο βιβλιογραφικό παράθεμα αναφέρονται με ακρίβεια όλα τα αναγκαία στοιχεία.

Ακολουθούν οι αναλύσεις των αποτελεσμάτων με αναφορές σε συγκεκριμένα παραδείγματα και πάλι διαιρεμένα σε κατηγορίες ανάλογα με το μάθημα. Ύστερα, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα επί του συνόλου της ερευνητικής πορείας καθώς και μελλοντικές επισημάνσεις και διαπιστώσεις. Τέλος, εμπεριέχονται η περίληψη στην αγγλική γλώσσα και το βιβλιογραφικό παράθεμα, που κατηγοριοποιείται σε πηγές και βοηθήματα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση φοιτούν μαθητές και μαθήτριες ηλικίας από 12 έως 18 ετών περίπου. Αυτό το ηλικιακό φάσμα καλύπτει την τελευταία φάση της βιολογικής ανάπτυξης του ατόμου, την εφηβική ηλικία, ενώ συνιστά το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση².

Από την αρχαιότητα μέχρι τον 17^ο αιώνα δεν υπήρχε σαφής ηλικιακός προσδιορισμός της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας. Στους αρχαίους Έλληνες, συναντάται η εξής ηλικιακή κατάταξη: *παιδίον* (μέχρι 7 ετών), *παῖς* (7 - 14 ετών), *μειράκιον* (14 - 21 ετών), *νεανίσκος* (21 - 28 ετών). Στον Μεσαίωνα, τα παιδιά, από πολύ νωρίς, ξεκινούσαν να εργάζονται προκειμένου να βοηθήσουν ενεργά την οικογένεια να αποκτήσει τα αναγκαία. Έτσι, η παιδική και η εφηβική ηλικία, υπακούοντας σε οικονομικές ανάγκες, δε διαχωριζόταν ευκρινώς και τα παιδιά αντιμετωπίζονταν ως ενήλικοι, εξάλλου η παιδική εκμετάλλευση ήταν συχνό φαινόμενο.

Τον 17^ο αιώνα, η εφηβεία άρχισε να διαχωρίζεται από την παιδική ηλικία και να αντιμετωπίζεται ως διακριτή κοινωνική κατηγορία³. Την ίδια περίοδο περίπου, στην Ευρώπη, αρχίζει να εδραιώνεται και ο θεσμός του σχολείου⁴, ισχυροποιώντας τη θέση του με το πέρασμα των αιώνων. Έτσι, η εκπαιδευτική διαδικασία δεν συντελείται αυστηρά μόνο μέσα στα οικογενειακά όρια, όπως ίσχυε κατά βάση για τον λαό, ο οποίος δεν είχε πρόσβαση στη μόρφωση, αφού ήταν προνόμιο των πλουσίων αλλά πλέον είναι αρμοδιότητα της επίσημης κρατικής μέριμνας. Η μητέρα, η γιαγιά και τα μεγαλύτερα αδέρφια υποκαθιστούσαν, έως τότε, τους δασκάλους των σχολείων αφού μεταβίβαζαν στα παιδιά ό,τι είχε παραδοθεί και στους ίδιους από τις προηγούμενες γενιές⁵. Κανόνες ηθικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, συνήθειες και αντιλήψεις περί δικαίου « διδάσκονταν »

---

² Ιωάννης Παρασκευόπουλος, « *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση* », τόμ. 4 (Εφηβική ηλικία), Αθήνα 1981.

³ Ευάγγελος Αυδίκος, « *Παιδική ηλικία και διαβατήριες τελετές* », Πεδίο, Αθήνα 2012.

⁴ Ernest Gellner, « *Έθνη και Εθνικισμός* » (μετάφραση Λαφαζάνη Δώρα), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 και Benedict Anderson, « *Φαντασιακές κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού* » (μετάφραση Χαντζαρούλα Ποθητή), Νεφέλη, Αθήνα 1997.

⁵ Ευάγγελος Αυδίκος, ό.π. σελ. 372.

ανεπίσημα αλλά άκρως επιτυχημένα καθώς επί της ουσίας μάθαιναν τις κανονικότητες και την ορθή σκέψη που χαρακτηρίζει την παραδοσιακή λαϊκή κοσμοθεωρία⁶.

Σταθμός για την καθιέρωση της παιδικής ηλικίας ως διακριτής κοινωνικής ομάδας στάθηκε, αδιαμφισβήτητα, το μνημειώδες έργο του Arnold Van Gennep, « *The rites of passage* »⁷, στο οποίο ο συγγραφέας εντάσσει την παιδική ηλικία στις διαβατήριες τελετές με το τριμερές σχήμα *αποχωρισμός* (*separation*), *μετάβαση* (*transition*), *ενσωμάτωση* (*incorporation*). Βέβαια, η διαμόρφωση της ατομικότητας του παιδιού, του εφήβου αλλά και του ενήλικα προϋποθέτει τις συνεχείς εντάξεις σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, που υπακούουν στην προαναφερθείσα τριμερή διάκριση.

Έκτοτε, πολλές επιστήμες όπως η Ιατρική, η Βιολογία, η Ψυχολογία, η Ανθρωπολογία και φυσικά, η Λαογραφία έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην μελέτη των παιδιών και των εφήβων.

Η επιστήμη της Λαογραφίας, από την ίδρυσή της, κατέστησε ξεχωριστό πεδίο έρευνας, το παιδί⁸, βάζοντας έτσι τις βάσεις για τη δημιουργία του επιμέρους κλάδου της Παιδαγωγικής Λαογραφίας. Ο θεμελιωτής της, Νικόλαος Πολίτης (1852 – 1921), στο προγραμματικό του άρθρο το 1909, στον πρώτο τόμο του περιοδικού « *Λαογραφία* » και στις « *κατά παράδοσιν πράξεις ή ενέργειαι* » σημειώνει ως πέμπτη κατηγορία μελέτης: « *Τό παιδίον. Έθιμα, δοξασίαι, δεισιδαιμονίαι κατά την έγκυμοσύνην, την γέννησιν, την λοχείαν. Αί φροντίδες περί τῶν νεογνῶν. Τὰ ἔκθετα. Τὰ κατά την βάπτισιν. Τὰ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παίδων. Σχολικά ἔθιμα. Τὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς μαθητείας (καλφάδες, μοῦτσοι κλπ).* »⁹

Ο Γεώργιος Μέγας (1893 – 1976) στο βιβλίο του « *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας* » αφιερώνει ολόκληρο το τρίτο κεφάλαιο στα « *Ζητήματα σχετικά με τὸ παιδίον* ». Τονίζει τη σημασία του παιδιού και της σχολικής

---

⁶ Ευάγγελος Αυδίκος, « *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία* », Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1996.

⁷ Arnold Van Gennep, « *The rites of passage* », University of Chicago Press, 1960.

⁸ Γεώργιος Σπυριδάκης, « *Η επιστημονική θεμελίωσις των λαογραφικών σπουδών εν Ελλάδι* », Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. ΙΓ', Αθήνα, 1965 – 1966, σελ. 473 – 495 και Μηνάς Αλεξιάδης, « *Λαογραφικές σπουδές στην Ελλάδα μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο* », σελ. 345 – 371 στον « *Φάκελο Βιβλιογραφικού Υλικού – Εισαγωγή στη Λαογραφία* » (επιμέλεια Μηνάς Αλεξιάδης), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.

⁹ Νικόλαος Πολίτης, « *Λαογραφία* », Λαογραφία, 1 (1909), σελ. 12.

ζωής του: « Σχολικά ἔθιμα (σχολικά εἶδη, συνήθειαι κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν μαθημάτων, τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σύστημα, παιγνίδια μαθητῶν, ἀγυρμοὶ μαθητῶν, σχολικαὶ τιμωρίαι, τρόποι ἀμοιβῆς τῶν διδασκάλων κατὰ παλαιότερας ἐποχάς), Ἐπαγγελματικὴ μαθητεία (πρόσληψις, ἀμοιβαὶ καὶ δικαιώματα τῶν μαθητευομένων, δοκιμασία μαθητευομένου καὶ ἀναγόμενοι αὐτοῦ εἰς κάλφαν ἢ μάστορον). »¹⁰

Ο καθηγητὴς Δημήτριος Λουκάτος (1908 – 2003) οριοθετεῖ ἀλλὰ συνάμα, διευρύνει τὸ πεδίο μελέτης τῆς Παιδικῆς Λαογραφίας (ὅπως ὁ ἴδιος τὴν ονομάζει) ἐμπλουτίζοντας τὸ πεδίο ἐρευνας τῆς σχολικῆς ζωῆς: « Γενικὴ σχολικὴ Λαογραφία (ὡς τὶς μεγάλες τάξεις). Ὅμαδικὴ ψυχολογία καὶ ἀλληλεγγύη. [...] Μαθητικὰ σχέδια καὶ τέχνη. Ρομαντικοὶ ἐρωτισμοὶ στὰ μικτὰ σχολεῖα. Τὸ σχολικὸ θέατρο. Γλωσσικὴ σχολικὴ ὀρολογία. Ἔθιμα τοῦ τέλους τῆς χρονιᾶς. Μουσικὴ φύλαξη παλαιῶν σχολικῶν εἰδῶν κ. ἄ. ».¹¹

Ο Μιχάλης Μερακλῆς, στὸ βιβλίο του « Ἑλληνικὴ Λαογραφία », ἀναφέρεται στὸ παιδί ἐξετάζοντας ἐνδιαφέροντα ζητήματα, σε ξεχωριστὰ κεφάλαια, ὅπως « Το παιχνίδι »¹² καὶ « Το σχολεῖο καὶ ἄλλοι εκπαιδευτικοὶ ὀργανισμοί »¹³. Μάλιστα, ἀφιερώνει καὶ ἓνα ολόκληρο βιβλίο στὸ παιδί, με τὴν ἐυρύτερη ἐννοία, ὅπου καὶ ἀναλύει λεπτομερῶς τὶς θέσεις του γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία, τὸν δάσκαλο καὶ τὴ θέση τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴ σχολικὴ διαδικασία¹⁴.

Πληθώρα Ἑλλήνων καὶ ξένων λαογράφων, λοιπόν, ἔχει στρέψει τὸ ἐπιστημονικὸ τῆς ἐνδιαφέρον στὸ παιδί, τὸν ἐφήβο, τὸ σχολεῖο καὶ τὴ σχολικὴ ζωὴ ἐν γένει. Παράλληλα, ὅμως, διαπιστώνεται προοδευτικὰ, μιὰ σμίκρυνση τῆς παιδικῆς (καὶ τῆς παιδικότητος) καὶ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, γεγονός που οφείλεται στὶς ολοένα αὐξανόμενες (σχολικὲς καὶ ὄχι μόνο) υποχρεώσεις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων τῆς σύγχρονης ἐποχῆς (που τοὺς υποχρεώνουν νὰ φέρονται ὡς ἐνήλικοι) ἀλλὰ καὶ στὴ συνεχὴ ἐπιμήκυνση τῶν υποχρεωτικῶν ἐτῶν σχολικῆς φοίτησης.

¹⁰ Γεώργιος Μέγας, « Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας », Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1976, σελ. 140 – 142.

¹¹ Δημήτριος Λουκάτος, « Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία », δ' ἐκδοση, Μ. Ι. Ε. Τ., Ἀθήνα, 1992, σελ. 209 – 210.

¹² Μιχάλης Μερακλῆς, « Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Κοινωνικὴ Συγκρότηση – Ἦθη καὶ Ἔθιμα – Λαϊκὴ Τέχνη » (γ' ἐκδοση), Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2011, σελ. 158 – 164.

¹³ Μιχάλης Μερακλῆς, ὀ.π. σελ. 164 – 167.

¹⁴ Μιχάλης Μερακλῆς, « Παιδαγωγικὰ τῆς Λαογραφίας », Ἰωλκός, Ἀθήνα 2001.

Μελετώντας κανείς, το σχολείο και τη σχολική διαδικασία σαφέστατα δεν μπορεί να αγνοήσει την μελέτη των σχολικών βιβλίων. Πρόκειται για τον θεμέλιο λίθο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, με μια αξιοθαύμαστη παντοδυναμία, που επιτρέπει στο σχολικό βιβλίο να επηρεάζει και πολλές φορές να καθορίζει, όχι μόνο την ποιότητα του διδασκόμενου υλικού αλλά και τη διαμόρφωση χαρακτηριστικών στους μαθητές όπως η κριτική σκέψη και η φαντασία.

Ο γραπτός λόγος αποτελεί το βασικό δομικό υλικό στη σύνταξη ενός σχολικού βιβλίου. Από τα πρώτα στάδια, όμως, της προσχολικής εκπαίδευσης τα παιδιά μαθαίνουν να επικοινωνούν πρώτα μέσω μιας εικόνας την οποία προσπαθούν να ζωγραφίσουν, να ερμηνεύσουν με ένα βασικό, καταρχήν, τρόπο.

Καθώς προχωρούν οι σχολικές τάξεις παρατηρείται μια σταδιακή απόρριψη της γνώσης που μεταδίδεται με τις εικόνες για να φτάσει κανείς στο Λύκειο οπότε οι μαθητές και οι μαθήτριες προκρίνουν ξεκάθαρα το κείμενο των σχολικών βιβλίων και απορρίπτουν τις εικόνες, όπου υπάρχουν, ως περιττές και άχρηστες. Είναι, βέβαια, πράγματι περίεργο αφού οι έφηβοι περικλείονται από εικόνες στο κοινωνικό τους περιβάλλον και τις χρησιμοποιούν κατά κόρον στις διαπροσωπικές τους σχέσεις, οι οποίες πραγματοποιούνται, σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό, με τη βοήθεια των ηλεκτρονικών μέσων κοινωνικής δικτύωσης (*facebook, skype, twitter, instagram, snapchat*).

Οι αιτίες για την υπάρχουσα κατάσταση είναι κάτι παραπάνω από εύκολο, να αποδοθούν στο κακό, ελληνικό, εκπαιδευτικό σύστημα, στους διδάσκοντες, στην επαναστατική φύση των εφήβων και τέλος, στα σχολικά βιβλία. Δεν είναι λίγες οι φορές, μάλιστα, που μετά το τέλος της σχολικής χρονιάς, οι μαθητές και οι μαθήτριες καίνε τα διδακτικά εγχειρίδιά τους, όσα έχουν σωθεί από το σκίσιμο και το μουντζούρωμα της χρονιάς που πέρασε. Η αλήθεια είναι πως, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, οι έφηβοι απορρίπτουν τα σχολικά βιβλία, συνολικά, ως φορείς μιας *a priori* γνώσης αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, ποιος θα μπορούσε να τους κατηγορήσει αφού στην πλειονότητα των περιπτώσεων πρόκειται για βαρετά βιβλία;

Η ενσωμάτωση της εικόνας στο εκπαιδευτικό περιβάλλον έρχεται, έτσι, αναπόφευκτα, μία είσοδος όμως, που θέλει ιδιαίτερη προσοχή. Θέλει

προσοχή καθώς πρέπει να υπάρχει κατάλληλη υποδομή, όχι τόσο υλικοτεχνική, όσο το κατάλληλο υπόβαθρο στην κοινωνία, που στο σχολείο αντικατοπτρίζεται, βασικά, με τους δασκάλους και τους μαθητές. Το οξύμωρο, μάλιστα, διαπιστώνεται εύκολα καθώς από τη μία πλευρά η εικόνα έχει αποκτήσει, σήμερα, τεράστια δύναμη και κατακλύζει τον σύγχρονο άνθρωπο από παντού ενώ, από την άλλη, το κοινωνικό σύνολο δεν ήταν προετοιμασμένο για κάτι τέτοιο. Η κοινωνία, δηλαδή, εμφανίζεται ακόμη μουδιασμένη ως προς τη χρήση και την αξιοποίηση των εικόνων και όχι μόνο στις σχολικές μονάδες. Η εποχή της πληροφορίας σε αντιδιαστολή με την εποχή της γνώσης, άλλωστε, δικαιολογεί την αμηχανία και την παθητικότητα των ανθρώπων απέναντι στις εικόνες.

Τα σχολικά βιβλία, που θεωρούνται το κατεξοχήν εργαλείο διδασκαλίας (και το αρχαιότερο, μετά την προφορική διδασκαλία) ακόμα και σήμερα, που προωθούνται πιο σύγχρονες μορφές μάθησης με τη βοήθεια των ηλεκτρονικών μέσων, συνιστούν ένα πρόσφορο έδαφος για την προσεκτική γεφύρωση του προαναφερθέντος χάσματος. Τον 21^ο αιώνα έγινε μια οργανωμένη προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό των διδακτικών εγχειριδίων και πλέον, συναπαρτίζονται από κείμενο και οπτικό υλικό, προκειμένου να γίνονται περισσότερο ευχάριστα στους μαθητές και τις μαθήτριες. Παρά τις προσπάθειες, όμως, ο μαθητής εξακολουθεί να είναι επιφυλακτικός στη χρήση τους, όπως και ο εκπαιδευτικός, που συχνά προσπερνάει το οπτικό υλικό της σελίδας υποτιμώντας, έτσι, την αξία του ή στη χειρότερη περίπτωση, αγνοώντας τη σωστή μέθοδο αξιοποίησής του.

Η επιστήμη της Λαογραφίας θα μπορούσε να συνδράμει εποικοδομητικά, ώστε να προσπεραστεί αυτός ο σκόπελος του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς με την ενσωμάτωση πλουσιότερου, οπτικού υλικού, λαογραφικού περιεχομένου (φωτογραφίες, σκίτσα, κολάζ, γελοιογραφίες) τα σχολικά βιβλία θα μεταμορφώνονταν σε ενδιαφέροντα σχολικά αναγνώσματα για τους εφήβους.

Τι ακριβώς όμως, είναι το οπτικό λαογραφικό υλικό και δη το εικαστικό λαογραφικό υλικό; Αρχικά, με τον όρο « οπτικός πολιτισμός » νοείται εκείνος ο διεπιστημονικός κλάδος που μελετά τις εικόνες στο σύνολό τους και επομένως, ως οπτικό λαογραφικό υλικό στα σχολικά εγχειρίδια θεωρούνται όλες οι απεικονίσεις του παραδοσιακού και του

σύγχρονου λαϊκού πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένων των φωτογραφιών, των σκίτσων και των γελοιογραφιών. Το εικαστικό λαογραφικό υλικό, με τη σειρά του, είναι κάτι πιο συγκεκριμένο. Περιλαμβάνει αφενός τις αναπαραστάσεις εκφάνσεων του λαϊκού πολιτισμού αλλά από τη σκοπιά των εικαστικών τεχνών. Οι εικαστικές τέχνες ενσωματώνονται στα σχολικά βιβλία μέσω των φωτογραφιών. Έτσι, οι φωτογραφίες γίνονται, όχι μόνο, το όχημα εισαγωγής της τέχνης στο σχολείο αλλά και αντικείμενο μελέτης (στις εικαστικές τέχνες ανήκει και η φωτογραφία). Χρήζει, λοιπόν, ιδιαίτερης προσοχής η χρήση και αξιοποίηση των φωτογραφιών για διδακτικούς σκοπούς, στα πλαίσια της σχολικής μόρφωσης, προκειμένου να λειτουργήσουν προς όφελος της μαθητικής κοινότητας.

Ο ιδρυτής της ελληνικής Λαογραφίας, Νικόλαος Πολίτης, ήδη από το 1908, διέκρινε τη διδακτική δύναμη των εικόνων υπό το πρίσμα της φωτογραφικής αποτύπωσης: « *Πρὸς μείζονα σαφήνειαν ἀναγκαῖον εἶναι, ὅταν τοῦτο εἶναι δυνατόν, νὰ ἐπεξηγητῆται ἢ περιγραφῆται πραγμάτων, κινήσεων κτλ. δι' εἰκόνων. Ἡ μεγάλη διάδοσις τῆς φωτογραφικῆς τέχνης ἀποδεικνύει τὸ πρᾶγμα ὄχι δύσκολον. Καὶ τῆς ἀρίστης δὲ περιγραφῆς σαφεστέρα καὶ διδακτικωτέρα εἶναι ἢ εἰκὼν τοῦ περιγραφομένου.* »¹⁵. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι η επιστήμη της Λαογραφίας, από την ίδρυσή της κιόλας, αναγνώρισε, με διορατικότητα, την αξία της φωτογραφικής απεικόνισης, τόσο ως στοιχείο καταγραφής του υλικού πολιτισμού (ως απαραίτητο συμπλήρωμα της επιτόπιας έρευνας), όσο και σε δεύτερο επίπεδο, ως αντικείμενο μελέτης για την εξαγωγή συμπερασμάτων κοινωνικού περιεχομένου¹⁶.

Η λαογραφική επιστήμη προσεγγίζει το ζήτημα του φωτογραφικού υλικού των σχολικών εγχειριδίων και από την πλευρά του υλικού βίου. Μάλιστα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι η εν λόγω προσέγγιση υλοποιείται σε τριπλή βάση. Αρχικά, ως προς την εξέταση αυτών καθεαυτών των σχολικών βιβλίων. Τα σχολικά βιβλία προκαλούν το ενδιαφέρον, συλλέγονται και προφυλάσσονται στα σχολικά αρχεία ως αναπόσπαστο τμήμα της σχολικής ιστορίας. Επίσης, ως προς τη ξεχωριστή μελέτη της καθεμίας ενσωματωμένης στα σχολικά εγχειρίδια φωτογραφίας,

---

¹⁵ Νικόλαος Πολίτης, « *Λαογραφία* », περ. Λαογραφία τόμ. Α', Αθήνα 1909, σελ. 16 – 17.

¹⁶ Δημήτριος Λουκάτος, « *Σύγχρονα Λαογραφικά – Folklorica Contemporanea* », εκδ. Τύποις Μυρτίδη, Αθήνα 1963.

αφού η φωτογραφία συνιστά από μόνη της αξιόλογο στοιχείο της λαϊκής πολιτισμικής κληρονομιάς (υλικής και άυλης¹⁷). Τελικά, η υλικότητα της φωτογραφίας επιβεβαιώνεται και από την οπτική αναπαράσταση των φωτογραφιζομένων.

Έτσι, η λειτουργία της εικόνας, όπως αυτή εμφανίζεται στα σχολικά βιβλία, επικεντρώνεται στη διάγνωση των μηχανισμών, που ενεργοποιούνται ανάμεσα στο κείμενο και στην εικόνα και αφορά στον τρόπο ενσωμάτωσης και αλληλεπίδρασής του υλικού με το γραπτό λόγο, ενώ η αξιοποίηση προχωρά περαιτέρω, αφού δείχνει τους τρόπους αποτελεσματικής χρησιμοποίησης και διάχυσης των δυνατοτήτων που προκύπτουν από τη διαδικασία της λειτουργίας. Ως εκ τούτου, η λειτουργία της εικόνας οριοθετείται τρόπον τινά από τους κανόνες που διέπουν τα σχολικά εγχειρίδια και εντοπίζεται μέσω της ενδελεχούς μελέτης του υλικού. Η αξιοποίηση, αντιθέτως, δε δύναται να περικλειστεί σε πλαίσια αφού επιδιώκει να ανιχνεύσει τα θετικά και αρνητικά αποτελέσματα που προκύπτουν από τη χρήση της λειτουργίας συμπεριλαμβανομένου και των κοινωνικών προεκτάσεών της.

Σήμερα, η κοινωνική αξία της σπουδής των σχολικών βιβλίων και ευρύτερα των σχολικών αρχείων, αναγνωρίζεται από σπουδαίους επιστήμονες και αποδεικνύεται εμπράκτως με την ίδρυση και τη νομική κατοχύρωση θεσμών και φορέων όπως, λόγω χάρη, το Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης στο οποίο συμπεριλαμβάνεται το Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού (Ε. Κ. Ε. ΔΙ. Σ. Υ.) αλλά και το Μουσείο Προφορικής Ιστορίας της Εκπαίδευσης.

---

¹⁷ www.ayla.gr

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. 1. Ο λαϊκός πολιτισμός στην εκπαίδευση και στα Αναλυτικά Προγράμματα

1. 1. 1. Από τη σύσταση του ελληνικού κράτους έως και τη μεταπολίτευση

Τον Φεβρουάριο του 1830, με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, διακηρύσσεται η πολιτική ανεξαρτησία της Ελλάδας. Ήδη από τη Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (30 Μαρτίου 1827), ο Ιωάννης Καποδίστριας είχε εκλεγεί ο πρώτος κυβερνήτης του νέου κράτους. Ο Καποδίστριας πρόκρινε την εφαρμογή τριών βαθμίδων εκπαίδευσης: στην πρώτη βαθμίδα εφαρμόζεται ο θεσμός των « Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων » με δύο τάξεις, για τους αρχάριους και τους προχωρημένους, αντίστοιχα, μαθητές, στη δεύτερη βαθμίδα, στην οποία ανήκουν τα « σχολεία τῶν βαναύσων τεχνῶν » και τα Λύκεια. Εκεί, οι μαθητές λαμβάνουν μία πιο τεχνική εκπαίδευση. Τέλος, στην τρίτη βαθμίδα ανήκουν τα « Πανδιδακτήρια » που θα συνιστούσαν την ανώτατη εκπαίδευση¹⁸. Ακόμη, προώθησε την εκπαίδευση των κοριτσιών, με την ίδρυση αντίστοιχων σχολείων ενώ ίδρυσε και τη Γεωργική Σχολή στην Τίρυνθα, υπογραμμίζοντας την αξία των πρακτικών σπουδών για την ανόρθωση του νεοσύστατου τότε ελληνικού κράτους¹⁹.

Το εκπαιδευτικό σύστημα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στηρίχθηκε στην αντίληψη ότι η εκπαίδευση είναι ο βασικός πυλώνας για την εδραίωση της εθνικής ταυτότητας, την προώθηση της πολιτισμικής ομοιογένειας αλλά και τη δημιουργία του έθνους, μέσω της νοηματοδότησης υπαρκτών κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Έτσι, με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η γλώσσα, η καταγωγή, η θρησκεία

---

¹⁸ Η Αιγιναία, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, Αίγινα 15 – 9 – 1831, αριθμ. Ζ', Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών.

¹⁹ Κούκου Ελένη, « Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827 - 1832) », Αθήνα 1972.

και οι κοινές παραδόσεις χρησιμοποιήθηκαν για την οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης²⁰.

Στα χρόνια της αντιβασιλείας και μετέπειτα του Όθωνα²¹, με το νόμο της έκτης Φεβρουαρίου 1834, ιδρύεται το πρώτο Διδασκαλείο στο Ναύπλιο ενώ παράλληλα ιδρύονται δημοτικά σχολεία, ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια σε όλη την ελληνική επικράτεια. Οι Βαυαροί προσπάθησαν να εφαρμόσουν στην Ελλάδα το βαυαρικό εκπαιδευτικό σύστημα, μη λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού χώρου. Με διατάγματα της τριακοστής πρώτης Δεκεμβρίου 1836, οργανώνεται και η μέση εκπαίδευση, στην οποία όμως, τα κορίτσια δεν έχουν δικαίωμα φοίτησης. Το 1836, επίσης, ιδρύεται το « Βασιλικό Σχολείο των Τεχνών » (το σημερινό Μετσόβιο Πολυτεχνείο) και το 1837 το « Οθωνικό Πανεπιστήμιο » (το σημερινό Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών). Το 1857 προστίθενται, συμπληρωματικά, διατάξεις κυρίως για λειτουργικά θέματα των Γυμνασίων.

Η δεκαετία, όμως, του 1890 υπήρξε ιδιαίτερα ταραχώδης για την Ελλάδα τόσο σε κοινωνικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο²². Η πτώχευση του 1893, η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (Δ.Ο.Ε.), ο ατυχής ελληνοτουρκικός πόλεμος αλλά και το γλωσσικό ζήτημα που διαμορφώνεται σε μείζον κοινωνικό θέμα, πυροδοτούν ευρύτερη αναστάτωση στους Έλληνες, οι οποίοι αποκτούν την πεποίθηση ότι μόνο μέσω του σχολείου και της εκπαίδευσης γενικότερα, είναι εφικτή η υπέρβαση των δυσκολιών και η απόκτηση θετικότερων μελλοντικών προοπτικών, όπως εκφράζεται με τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1899²³. Η αντίληψη αυτή του πληθυσμού εκφράζονταν και μέσω του υψηλού αριθμού μαθητών που εγγράφονταν στα γυμνάσια, σε αντίθεση με προηγούμενα έτη που ο αριθμός αυτός ήταν σαφέστατα μικρότερος²⁴. Οι γυμνασιακές σπουδές συνδέθηκαν με την καλύτερη εργασιακή πορεία και

---

²⁰ Καπλάνογλου Μαριάνθη, « Το πλαίσιο: οικογένεια – παιδί – εκπαίδευση το 19ο αιώνα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος » στο « Ελληνική Λαϊκή Παράδοση, Τα παραμύθια στα περιοδικά για παιδιά και νέους (1836 – 1922) », Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 49 – 52.

²¹ Αντωνίου Δαυίδ, « Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833 », Πατάκης, Αθήνα 1992.

²² Σβορώνος Νίκος, « Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Βιβλιογραφικός οδηγός του Σπύρου Ασδραχά », Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 2007.

²³ Έχει προηγηθεί, το 1895, νόμος ο οποίος ορίζει τη σύσταση νηπιαγωγείων, κίνηση που φανερώνει τη μέριμνα του επίσημου κράτους για την προσχολική αγωγή.

²⁴ Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, « Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922) », Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 25.

την εξασφάλιση μιας θέσης δημοσίου υπαλλήλου. Ως φυσικό επακόλουθο εμφανίστηκε ο υπερκορεσμός και η ανεργία, για τους περισσότερους αποφοίτους. Καταγράφηκε, λοιπόν, μια στροφή προς την πρακτική εκπαίδευση, η οποία θα εξασφάλιζε άμεσα εργασία, στα πλαίσια μάλιστα και των αστικών και βιομηχανικών επαγγελμάτων που αυτή την εποχή γνωρίζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη. Επισημαίνονταν, λοιπόν, η ανάγκη για τη διδασκαλία μαθημάτων Γεωπονίας, Μελισσοκομίας, Δενδροκομίας ενώ παράλληλα προτεινόταν στα δημοτικά σχολεία, η διδασκαλία της καθαρεύουσας στη θέση της αρχαίας ελληνικής²⁵.

Το 1904, ο « Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων » και ο Φιλολογικός Σύλλογος « Παρνασσός » διοργάνωσαν το Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο²⁶ στο οποίο συμμετείχαν 996 σύνεδροι, κυρίως εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα πορίσματα του συνεδρίου σχετικά με την αναβάθμιση της επαγγελματικής αλλά και τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης έδωσαν νέα ώθηση στα εκπαιδευτικά πράγματα.

Ο Νικόλαος Πολίτης θα προτείνει, το 1908, για τη διεύθυνση του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου, τον Αλέξανδρο Δελμούζο, ο οποίος θα δοκιμάσει ριζοσπαστικές, για την εποχή του, ιδέες στη διδασκαλία των μαθητριών του²⁷. Στις διδακτικές καινοτομίες του συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, η χρήση της δημοτικής γλώσσας, η διδασκαλία αρχαίων ελληνικών κειμένων μεταφρασμένων στα νέα ελληνικά για να προβληθεί η ουσία του έργου, η αξιοποίηση των δημοτικών τραγουδιών και η αμφίδρομη λειτουργία της σχέσης δασκάλου – μαθητή²⁸.

Το 1910 ανακοινώνεται η σύσταση του « Εκπαιδευτικού Ομίλου » με σκοπό του, την ίδρυση ενός πρότυπου σχολείου στην Αθήνα (του

---

²⁵ Για μια κοινωνική θεώρηση των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους μέχρι και το 1922 βλ. Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, « Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922) », Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

²⁶ Πρώτον Εκπαιδευτικόν Ελληνικόν Συνέδριον, *Εργασίαι της Διευθυνούσης Επιτροπής – Πρακτικά των Συνεδριάσεων – Σχολική Έκθεσις*, Αθήναι 1904.

²⁷ Αναστάσιος Γιαννικόπουλος, « Καινοτομίες στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου », στο « Αλέξανδρος Π. Δελμούζος. Παιδαγωγός και Μεταρρυθμιστής », Πρακτικά Συμποσίου (14, 15 – 04 – 1989), Τομέας Παιδαγωγικής Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Εκδοτικός Οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.

²⁸ Κωνσταντίνος Μαλαφάντης, « Η διδασκαλία της ζωντανής παράδοσης από τον Αλέξανδρο Δελμούζο στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου 1908 – 1911 », στο « Λαϊκή Παράδοση και σχολείο », Βασίλης Αναγνωστόπουλος, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδευσεως) καθώς το Παρθεναγωγείο του Βόλου έχει κλείσει. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913, που επί της ουσίας δεν υλοποιήθηκαν αφού προκάλεσαν αντιδράσεις από τους καθηγητές της μέσης εκπαίδευσης, δεν ψηφίστηκαν από τη Βουλή των Ελλήνων και ως εκ τούτου δεν συνετέλεσαν στη διόρθωση της κακής κατάστασης της δημόσιας εκπαίδευσης. Το 1914, ιδρύονται τα « Αστικά Σχολεία Θηλέων » για την πρακτική μόρφωση των κοριτσιών σε μαθήματα όπως η χειροτεχνία και η παιδαγωγική αλλά και το « Διδασκαλείον της Τεχνικής Εκπαιδευσεως » στην Αθήνα, για την κατάρτιση των διδασκόντων (τεχνικών μαθημάτων) σε σχολεία της μέσης εκπαίδευσης.

Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο, νομοθετεί καινούρια εκπαιδευτικά νομοσχέδια το 1917. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θεσμοθετεί τη χρήση της δημοτικής γλώσσας για το δημοτικό σχολείο και περιορίζει τη διδασκαλία της καθαρεύουσας μόνο στις δύο τελευταίες τάξεις. Παράλληλα, η κυβέρνηση Βενιζέλου ζητά τη συνδρομή του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Αλέξανδρος Δελμούζος, Δημήτριος Γληνός, Μανόλης Τριανταφυλλίδης)²⁹ για την εφαρμογή της μεταρρύθμισης και έτσι τη διετία 1917 – 1919 κυκλοφορούν τα πρώτα αναγνωστικά στη δημοτική. Στα θετικά της μεταρρύθμισης συγκαταλέγεται κυκλοφορία του αλφαβηταρίου « Το αλφαβητάρι με τον ήλιο » υπό την επιμέλεια του Αλέξανδρου Δελμούζου και του εικονογραφημένου αναγνωστικού « Τα ψηλά βουνά », με κείμενο του Ζαχαρία Παπαντωνίου.

Η νέα κυβέρνηση, που προέκυψε μετά τις εκλογές του 1920, προχωρά σε σύσταση ειδικής επιτροπής για τον έλεγχο των σχολικών βιβλίων, η οποία και απορρίπτει τα εν χρήσει σχολικά εγχειρίδια ενώ παράλληλα προωθείται και τελικά, ενδυναμώνεται ο φιλολογικός προσανατολισμός στην εκπαίδευση.

Το 1926, η δικτατορία του Πάγκαλου καταδικάζει την ύπαρξη περιεχομένου αντίθετου με τη θρησκεία, την πατρίδα και το πολίτευμα στα διδακτικά βιβλία. Η Παιδαγωγική Ακαδημία καταργείται και οι δημοτικιστές Αλέξανδρος Δελμούζος, Δημήτριος Γληνός και οι άμεσοι συνεργάτες τους απολύονται.

---

²⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *ό.π.*, σελ. 520 – 521.

Φτάνοντας στο 1929 και στη σπουδαία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου ³⁰, εύκολα μπορεί να παρατηρήσει κανείς την προσπάθεια της κυβέρνησης για τη θεμελίωση του « αστικού » σχολείου. Με την μεταρρύθμιση αυτή, ορίζονταν Γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις και μεικτά στην επαρχία, εξασφαλίζοντας, έτσι, για τα κορίτσια, την πρόσβαση στη μέση εκπαίδευση και αργότερα στην τριτοβάθμια. Αναμορφώνονται τα προγράμματα σπουδών των Γυμνασίων ³¹ αφού προστίθενται και προαιρετικά μαθήματα. Ακόμη, διαιρέθηκε η γενική εκπαίδευση σε δύο ισόχρονους κύκλους: έξι έτη για το δημοτικό σχολείο και έξι για το γυμνάσιο ενώ δημιουργήθηκε και δεύτερο σχολικό δίκτυο (Ανώτερο Παρθεναγωγείο, Κατώτερες Επαγγελματικές Σχολές). Επίσης, προωθήθηκε η στροφή προς την πρακτική εργασία, σε μια προσπάθεια για τη μείωση της ανεργίας και την ανάδειξη των επαγγελματικών σχολών.

Με τη Μεταξική δικτατορία, το 1936, η φοίτηση στο δημοτικό σχολείο έγινε τετράχρονη ενώ στο γυμνάσιο οκτάχρονη, αφού η δημοτική γλώσσα εκδιώχθηκε από την τέταρτη, την πέμπτη και την έκτη τάξη. Η κυβέρνηση Μεταξά, θέλοντας να ελέγξει την ύλη των διδακτικών βιβλίων των μαθητών και να την αναπροσαρμόσει σύμφωνα με τις δικές της αντιλήψεις, ιδρύει με το νόμο 952 / 1937, τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (Ο. Ε. Σ. Β.) ³², ο οποίος εκδίδει τα πρώτα « Αναγνωστικά » τη σχολική χρονιά 1938 – 1939. Στο διάστημα 1940 – 1957, επανέρχονται σε χρήση παλαιότερα εκπαιδευτικά πρότυπα, χωρίς να θεσμοθετείται ακόμη η επαγγελματική εκπαίδευση.

Το 1957, η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή ορίζει την « Ειδική Επιτροπή Παιδείας » προκειμένου να ερευνήσει και να επιλύσει, με τις εισηγήσεις της, τα προβλήματα του ισχύοντος εκπαιδευτικού συστήματος ³³.

Έτσι, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 ³⁴ εισάγει τη διαίρεση των εξατάξιων Γυμνασίων σε δύο τριετείς κύκλους σπουδών, εκ των οποίων ο

---

³⁰ Νόμος 4373 / 1929 « Περί διαρρυθμίσεως τῶν σχολείων τῆς Μ. Εκπαιδεύσεως ».

³¹ Δαυίδ Αντωνίου, « Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833 - 1929) », Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

³² Νόμος 952 / 1937 « Περί Ιδρύσεως Οργανισμού Προς Έκδοσιν Διδακτικῶν κλπ Βιβλίων ».

³³ Πορίσματα Επιτροπῆς Παιδείας 1957 - 1958, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1958.

³⁴ Νόμος 3971 / 59 « Περί Τεχνικῆς και Επαγγελματικῆς Εκπαιδεύσεως, Οργανώσεως τῆς Μέσης Εκπαιδεύσεως και Διοικήσεως τῆς Παιδείας » και Διάταγμα 3973 / 59 « Περί

πρώτος θα παρέχει γενική μόρφωση και ο δεύτερος θα προετοιμάζει τους μαθητές και τις μαθήτριες για την εισαγωγή τους είτε στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είτε στην αγορά εργασίας. Ακόμη, στα πλαίσια του δεύτερου κύκλου σπουδών, ιδρύονται εκτός από τα ήδη υπάρχοντα κλασσικά τμήματα και νέα πρακτικά (Τεχνικής, Αγροτικής, Οικονομικής, Ναυτικής, Ξένων γλωσσών, Οικιακής Οικονομίας).

Με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 1964³⁵ προωθείται η δωρεάν εκπαίδευση, ιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και γενικότερα προβάλλεται η διάθεση της πολιτείας για ανανέωση και απαλλαγή από τα βαρίδια του παρελθόντος στα εκπαιδευτικά ζητήματα.

Η δικτατορία των συνταγματαρχών (1967 – 1974), καταργεί το σύνολο, σχεδόν, των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του 1964 ενώ επιβάλλει τη χρήση της καθαρεύουσας στις τελευταίες τάξεις του δημοτικού σχολείου και στη μέση εκπαίδευση.

Τέλος, το 1975, με την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ψηφίζεται από τη Βουλή των Ελλήνων, νέο Σύνταγμα το οποίο καταργεί την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του κράτους, κατοχυρώνει τη δωρεάν εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες καθώς και την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, αποφάσεις που ισχύουν μέχρι και σήμερα.

1.1.2. Από το 1976 έως και σήμερα

Ο παιδευτικός χαρακτήρας της Λαογραφίας έκανε από πολύ νωρίς εμφανή την ανάγκη ενσωμάτωσης στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού στην εκπαιδευτική διαδικασία, τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Ο Νικόλαος Πολίτης, ήδη από το 1887, στέλνει εγκύκλιο στη Γενική Εφορία Δημοτικών Σχολείων, με την οποία προτρέπει τους δασκάλους της ελεύθερης Ελλάδας, να προχωρήσουν στη συλλογή πρωτογενούς λαογραφικού υλικού. Η θέση που κατείχε, αρχικά, ως Τμηματάρχης Μέσης

ενοποιήσεως και συντονισμού της Διοικήσεως Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως » (ΦΕΚ 187 / Α).

³⁵ Ν. Δ/γμα 4379 / 1964 « *Δια την ανόρθωσιν της Παιδείας: Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Περί οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης)* ».

Εκπαίδευσης (1884 – 1885) και έπειτα, ως Γενικός Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης (1886 – 1887), του προσέφερε τη δυνατότητα για τη συστηματοποίηση των προσπαθειών του. Μάλιστα, δεν μένει μόνο στις παροτρύνσεις και στην αποστολή ερωτηματολογίων, τα οποία λειτουργούν ως πρότυπα για τη συλλογή και την έρευνα του λαογραφικού υλικού, αλλά αναπτύσσει και προσωπική αλληλογραφία με πολλούς δασκάλους, όπως με τον Νικόλαο Λάσκαρη, που ως δάσκαλος στη Λάστα Γορτυνίας ήταν από τους πρώτους που ανταποκρίθηκαν θετικά στη πρόσκληση του Νικολάου Πολίτη³⁶.

Έκτοτε, πολλές προσπάθειες έγιναν προκειμένου η διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού να ενταχθεί στα αναλυτικά προγράμματα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, κάτι που έγινε συστηματικά και με συνέπεια για πρώτη φορά το 1976 με τον νόμο 309. Το αναλυτικό πρόγραμμα που θα ισχύσει έως περίπου το 1985, αναγνωρίζει τη σπουδαία σημασία των λαϊκών παραμυθιών για τα παιδιά του Νηπιαγωγείου και προτείνει τρόπους εκσυγχρονισμού του. Για το Δημοτικό, του οποίου σκοπός τίθεται « να αφυπνίση την ηθικήν των συνειδησιν και να θέση τας βάσεις της θρησκευτικής, εθνικής και ανθρωπιστικής αγωγής των μαθητών. »³⁷, προβλέπεται η διδασκαλία μαθημάτων όπως η Ιχνογραφία και η Χειροτεχνία αλλά και η δημιουργία των βάσεων της αγωγής των μαθητών με σκοπό την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους.

Το νομοθετικό εκπαιδευτικό πλαίσιο του διαστήματος 1976 – 1985, ορίζει τους σκοπούς του Γυμνασίου³⁸: (α) Ορθή και ακριβής έκφραση σκέψεων και συναισθημάτων, (β) Παρατήρηση και ανάλυση φαινομένων φυσικού και κοινωνικού κόσμου, (γ) Γνώση της Ιστορίας και των πνευματικών κατακτήσεων του Ελληνικού – Ευρωπαϊκού, ανθρώπινου πολιτισμού, (δ) Συνειδητοποίηση κλίσεων και ικανοτήτων, (ε) Όξυνση ηθικής κρίσης, (στ) Ανάπτυξη εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, (ζ) Δημοκρατικό φρόνημα. Το νέο στοιχείο που εισάγεται με αυτό το αναλυτικό πρόγραμμα αφορά στους τρεις πρώτους σκοπούς αφού για πρώτη

---

³⁶ Γεώργιος Βοζίκας, « Λαογραφική έρευνα και εκπαίδευση: Η αλληλογραφία του Ν. Γ. Πολίτη με τον Ν. Γ. Λάσκαρη » στο « Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας » Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, τόμ. Α', Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 23, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2012, σελ. 237 – 284.

³⁷ Π. Δ. 476 / 31 – 5 – 80, ΦΕΚ 132 .

³⁸ Π. Δ. 476, ό. π.

φορά το 1976 εισάγονται τα Αρχαία Ελληνικά από μετάφραση στο Γυμνάσιο, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στους μαθητές και τις μαθήτριες να μελετήσουν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό σε βάθος, δίχως τη δυσκολία της γλώσσας.

Στο λύκειο, το αναλυτικό πρόγραμμα εμφανίζεται ακόμη πιο ασαφές και αόριστο αφού εμφανίζει το λύκειο ως τη βαθμίδα διεύρυνσης της γυμνασιακής μόρφωσης. Παράλληλα, γίνεται λόγος για « επαγγέλματα μεγαλύτερων απαιτήσεων », προκρίνοντας έτσι την πνευματική εργασία σε βάρος της χειρωνακτικής, δηλαδή τα θεωρητικά μαθήματα έναντι των πρακτικών: « Το Λύκειο έχει σκοπόν να προσφέρει πλουσιωτέραν και ευρύτεραν της γυμνασιακής μόρφωσιν εις όσους νέους προορίζονται δι' εκπαίδευσιν ανωτέρου επιπέδου ή δι' επαγγέλματα μεγαλύτερων απαιτήσεων. »³⁹.

Ο εκπαιδευτικός νόμος του 1985⁴⁰ για τη « δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις », συνέχισε, επί της ουσίας, τις προηγούμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, προωθώντας αφενός θεωρητικά καινοτόμες ιδέες αφετέρου μη υλοποιήσιμες άμεσα στη διδακτική πράξη. Επανιδρύθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, καταργήθηκαν τα Πρότυπα Σχολεία και ιδρύθηκαν τα Πειραματικά ενώ θεσπίστηκαν τα Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια. Για τη μέση εκπαίδευση προβάλλεται το μοντέλο για την κοινωνικοποίηση των μαθητών, την ολόπλευρη ανάπτυξή τους μέσω της συνειδητοποίησης της σημασίας του ανθρώπινου πολιτισμού στο σύνολό του. Οι εν λόγω πρωτοβουλίες, δεν βρήκαν ανταπόκριση στην εκπαιδευτική πράξη καθότι δε συνδέονταν με την κοινωνική πραγματικότητα. Η θέση της διδασκαλίας στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού και με αυτήν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μπαίνει σε δεύτερη μοίρα.

Τα εκπαιδευτικά πράγματα δεν άλλαξαν ιδιαίτερα μέχρι το 1995, οπότε και τίθεται σε εφαρμογή από το Υπουργείο Παιδείας και το Υπουργείο Πολιτισμού, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα δεκαετούς διάρκειας, « Μελίνα ». Αρχικά, εφαρμόστηκε σε 92 δημοτικά σχολεία της Ελλάδας και σε δύο της Κύπρου ενώ από το 2001 και μέχρι το 2004 το πρόγραμμα εφαρμόστηκε γενικευτικά σε όλα τα δημοτικά σχολεία της πόλης των Χανίων. Οι

---

³⁹ Π. Δ. 476, ό. π.

⁴⁰ Νόμος 1566 / 85.

δράσεις του εστιάζονται στη συνεργασία τέχνης και υλικού πολιτισμού κατά τη διδακτική πράξη και απώτερο στόχο έχουν να « αγκαλιάσουν κάθε χώρο πολιτισμικής αναφοράς και δημιουργίας στην τοπική κοινωνία »⁴¹. Συμπεριλαμβάνεται και ενότητα λαϊκού πολιτισμού με επιμέρους κατηγορίες, που συνοδεύονται από ανάλογο εκπαιδευτικό υλικό (« Παραδοσιακή Τέχνη », « Παραδοσιακή Ζωή και Τέχνη », « Το Ελληνικό Δωδεκαήμερο », « Τα Χελιδονίσματα », « Έθιμα του Πάσχα ») ενώ παράλληλα οργανώνονται πολιτισμικές επισκέψεις σε λαογραφικά μουσεία και μνημεία.

Χωρίς αμφιβολία, σπουδαίο ρόλο στη συστηματική επαφή των μαθητών με τη λαϊκή παράδοση διαδραμάτισε το « Πρόγραμμα Διδασκαλίας του λαϊκού πολιτισμού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση »⁴² που εφαρμόστηκε σε τρία δημοτικά σχολεία της Αθήνας και σε ένα γυμνάσιο στο νομό Μαγνησίας το σχολικό έτος 1997 – 1998. Η επιστημονική ομάδα, αποτελούμενη από τον καθηγητή Μιχάλη Μερακλή και την, τότε διδάκτορα και τώρα επίκουρη καθηγήτρια, Ρέα Κακάμπουρα – Τίλη, σε συνεργασία με το ειδικά για την περίπτωση, επιμορφωμένο διδακτικό προσωπικό κατάφεραν να εμψύχουν στα παιδιά γνώσεις για τις βασικές θεματικές του παραδοσιακού αλλά και του σύγχρονου λαϊκού πολιτισμού. Οι μαθητές ανταποκρίθηκαν θετικά σε αυτήν την προσπάθεια που πραγματοποιήθηκε με τον πλέον γόνιμο τρόπο (slides, ταινίες, συλλογή λαογραφικού υλικού, ετοιμασία θεατρικής παράστασης Καραγκιόζη, πολιτιστικές εκδηλώσεις), όπως προκύπτει και από την εξωτερική έκθεση αξιολόγησης του εν λόγω προγράμματος⁴³.

Οι εκπαιδευτικές διατάξεις του 1997 – 1998, στη γενική και στην τεχνική εκπαίδευση, αντίστοιχα, έχουν ως σκοπό τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη σύνταξη νέων σχολικών εγχειριδίων για τα Ενιαία Λύκεια και τα Τεχνικά Επαγγελματικά

---

⁴¹ www.prmelina.gr

⁴² « Διαθεματικό Εκπαιδευτικό Υλικό για την Ευέλικτη Ζώνη. Α', Β' Τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Αισθητική Αγωγή - Διδασκαλία της Ελληνικής Νοηματικής γλώσσας - Ενδυμασία - Λαϊκός Πολιτισμός », Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2001, σελ. 55 – 108 και Ρέα Κακάμπουρα – Τίλη, « Πρόγραμμα Διδασκαλίας του Λαϊκού Πολιτισμού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Παρουσίαση και Αξιολόγηση », *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, τχ. 14 (Μάρτιος – Απρίλιος 2000) σελ. 16 – 24.

⁴³ Μηνάς Αλεξιάδης, « Εξωτερική Έκθεση Αξιολόγησης του Προγράμματος Διδασκαλίας του Λαϊκού Πολιτισμού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση », Αθήνα 1998 και Μαρία Τσούπη « Η διδασκαλία της Λαογραφίας στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Μια πρόταση με ενδεικτικά σχέδια εργασίας (projects) » στο Μανώλης Βαρβούνης – Μανώλης Σέργης (διευθ.), *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, σελ. 725 – 779.

Εκπαιδευτήρια (Τ. Ε. Ε.). Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το σχολικό βιβλίο « Αγροτική Παράδοση και Λαϊκή Τέχνη »⁴⁴ που διανεμήθηκε στους μαθητές του δεύτερου κύκλου των Τ. Ε. Ε., της ειδικότητας « Επιχειρήσεων Αγροτουρισμού και Αγροβιοτεχνίας ». Με το συγκεκριμένο βιβλίο, οι μαθητές μπορούν να μελετήσουν, σε μια περισσότερο γενική θεώρηση, θέματα όπως η κατοικία, τα έπιπλα και τα σκεύη, η ενδυμασία, η διατροφή, τα είδη του επαγγελματικού παραδοσιακού βίου, η χειροτεχνία και έτσι, να αντιληφθούν τη σπουδαιότητα του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού.

Το 2003 συντάσσεται το « Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών » (Δ. Ε. Π. Π. Σ.) καθώς και τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα⁴⁵. Στόχος αυτή τη φορά είναι « η δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα επιδιώκει την καλλιέργεια της συνείδησης του Ευρωπαίου πολίτη και ταυτόχρονα τη διατήρηση της εθνικής μας ταυτότητας και πολιτισμικής αυτογνωσίας. »⁴⁶. Παράλληλα, γράφονται νέα σχολικά εγχειρίδια για την υποχρεωτική εκπαίδευση (Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Γυμνάσιο) που διανέμονται στους μαθητές από το 2006 και με συνεχείς επανεκδόσεις, μέχρι και σήμερα.

Η θέση του λαϊκού πολιτισμού στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από την πρώτη επίσημη οργάνωσή του μέχρι και σήμερα ολοένα και βελτιώνεται, αν και παρατηρήθηκαν αρκετές παλινδρομήσεις. Στο σύγχρονο σχολείο, η διδασκαλία της πολιτισμικής κληρονομιάς φαίνεται να επιδιώκει να κερδίσει το χώρο που δικαιούται.

---

⁴⁴ Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Ελένη Ανδρίτσου, Γεώργιος Θανόπουλος, « Αγροτική Παράδοση και Λαϊκή Τέχνη », Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια: 2ος κύκλος: Ειδικότητα: Επιχειρήσεων, Αγροτουρισμού και Αγροβιοτεχνίας: Τομέας Γεωπονίας, Τροφίμων και Περιβάλλοντος, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2000.

⁴⁵ ΦΕΚ 303 (13 – 3 – 2003).

⁴⁶ Γεώργιος Θανόπουλος, « Στοιχεία του υλικού λαϊκού πολιτισμού στα νέα διδακτικά βιβλία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Α' και της Β' Γυμνασίου » στο « Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού Πολιτισμού των Νεότερων Χρόνων στα Ελληνικά Πανεπιστήμια », Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (επιμέλεια: Αικατερίνη Κορρέ – Ζωγράφου, Γεώργιος Κούζας), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σελ. 155 – 173.

1. 2. Το σχολικό βιβλίο

1. 2. 1. Σύντομη επισκόπηση

Το σχολικό βιβλίο, με την έννοια που το αντιλαμβανόμαστε σήμερα, εμφανίστηκε στον ευρωπαϊκό χώρο στα χρόνια του Μεσαίωνα (14^{ος} – 15^{ος} αιώνας) οπότε και διαδόθηκε, από την Κίνα, η χρήση του χαρτιού.

Στην ελληνική αρχαιότητα, η διδασκαλία είχε τις βάσεις της στην προφορική παράδοση. Οι μαθητές, κυρίως αγόρια εύπορων οικογενειών που είχαν την οικονομική ευχέρεια να πληρώνουν την αμοιβή των δασκάλων, διδάσκονταν τα ομηρικά έπη μέσω της προφορικής διδασκαλίας. Είχαν, βέβαια, σανίδες καλυμμένες με κερί πάνω στις οποίες έγραφαν αλλά έπαιζαν περισσότερο τον ρόλο των τετραδίων για την γραπτή τους εξάσκηση. Η μάθηση επιτυγχανόταν, συνεπώς, στηριζόμενη στην προφορική μνήμη, σε βάρος της αφηγηματικής γραμμής, η οποία σταδιακά και με την επικράτηση του αλφάβητου θα κυριαρχήσει ⁴⁷.

Στη ρωμαϊκή εποχή, τα επαλειμμένα με κερί τετράδια, αντικαταστάθηκαν από κομμάτια παπύρων τυλιγμένα σε κυλίνδρους και κώδικες παπύρου και περγαμηνής διπλωμένα στη μέση, με ξύλινα καλύμματα ως εξώφυλλο ⁴⁸. Έπρεπε να φτάσει ο 11^{ος} και ακριβέστερα ο 12^{ος} αιώνας ώστε, μέσω των πολέμων Βυζαντινών και Αράβων, να περάσει στην Ευρώπη η χρήση του χαρτιού. Οι Άραβες, αντίστοιχα, γνώρισαν το χαρτί από τους Κινέζους, οι οποίοι το είχαν εφεύρει από τον 2^ο αιώνα μ.Χ. .

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, το σχολικό βιβλίο διαδόθηκε ευρύτερα, μέχρι την πλήρη άνθησή του, με την εφεύρεση της τυπογραφίας από τον Ιωάννη Γουτεμβέργιο, το 1455, στη Μαγεντία της Γερμανίας. Τα πρώτα αυτά κινητά τυπογραφικά στοιχεία έδωσαν τη δυνατότητα για μία

---

⁴⁷ Walter Ong, « Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη », (μετάφραση: Κώστας Χατζηκυριάκου), (επιμέλεια: Θεόδωρος Παραδέλλης), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

⁴⁸ Βασίλειος Μανδηλαράς, « Πάπυροι και Παπυρολογία. Εισαγωγή στην επιστήμη της Παπυρολογίας », Γ' έκδοση, Ελληνική Παπυρολογική Εταιρεία, Αθήνα 2005.

έκρηξη στον αριθμό των ως τότε εκτυπωμένων βιβλίων (ακριβέστερα, αντιγραφόμενων βιβλίων στα μοναστήρια από ειδικούς αντιγραφείς) αλλά και γενικότερα, στη διεύρυνση της γνώσης και τη διάχυσή της σε μεγαλύτερες και πολυπληθέστερες κοινωνικές ομάδες.

Ο κόσμος οδηγείται, έτσι, στην Αναγέννηση (15^{ος} – 17^{ος} αι.), μια περίοδο εκπληκτικής άνθησης για τις τέχνες και τις επιστήμες και συγκεκριμένα, για την εκπαίδευση. Η τιμή του βιβλίου πέφτει και με αυτόν τον τρόπο γίνεται προσιτό σε όλους. Στα σχολεία, οι μαθητές διδάσκονται τους αρχαίους Έλληνες και Λατίνους κλασικούς μέσω σχολικών βιβλίων που θυμίζουν περισσότερο γραμματολογίες με έμφαση στην εκμάθηση γραμματικών και συντακτικών κανόνων.

Ο Κομένιος (John Amos Comenius, 1592 – 1670), με τα έργα του « *Didactica Magna* » και « *Orbis sensualium pictus* », (το τελευταίο, μάλιστα, ήταν για χρόνια το βασικό σχολικό εγχειρίδιο στη Γερμανία, στη Γαλλία και στην Αγγλία) εισήγαγε τη σύγχρονη μορφή εκπαίδευσης, με άμεσο αντίκτυπο στη δομή των σχολικών βιβλίων. Πρόκρινε τη θέση, τα σχολικά βιβλία να παρουσιάζουν την πραγματικότητα, όχι μόνο μέσω των γλωσσικών συμβόλων αλλά και των εικόνων, μια άποψη ιδιαίτερα ριζοσπαστική για την εποχή που ειπώθηκε⁴⁹.

Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα δεν υπήρχε, φυσικά, χώρος για τη διάδοση των βιβλίων, πόσο μάλλον των σχολικών βιβλίων. Το ανύπαρκτο εκπαιδευτικό σύστημα βασιζόνταν περισσότερο σε ατομικές πρωτοβουλίες παρά σε οργανωμένη κρατική μέριμνα ενώ η όποια πρωτοβουλία προέρχονταν από τους κόλπους της Εκκλησίας και τους Έλληνες της διασποράς. Οι Τούρκοι αδιαφορούσαν για την μόρφωση των χριστιανικών πληθυσμών που ενσωματώνονταν στην τεράστια επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και περιορίζαν την αυστηρότητά τους στην είσπραξη των φορολογικών υποχρεώσεων των υπόδουλων Ελλήνων.

Η επίδραση της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού άργησε, λοιπόν, να φανεί στον ελληνικό χώρο, μέχρι τον 18^ο περίπου αιώνα μ. Χ. . Τότε, οι Έλληνες των παροικιών και των Παραδουνάβιων ηγεμονιών, σαφώς επηρεασμένοι από τον αναγεννησιακό ουμανισμό συνειδητοποιούν την πολύτιμη συνεισφορά της μόρφωσης στην απελευθέρωση της Ελλάδας.

---

⁴⁹ Albert Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, (μετάφραση: Θεοφάνης Χατζηστεφανής, Σοφία Χατζηστεφανίδου – Πολυζώη), Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σελ. 169 κ. εξής.

Έτσι, το « Αλφαβητάριον ἐν ᾧ περιέχονται τὰ εἰκοσιτέσσερα γράμματα » του Μιχαήλ παπα – Γεωργίου του Σιατιστέως είναι το πρώτο σχολικό βιβλίο που τυπώθηκε στη Βιέννη το 1771 (το πρώτο τυπωμένο ελληνικό βιβλίο είναι το « Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών » του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, που τυπώνεται το 1476, στο Μιλάνο, από τον Δημήτριο Δαμιλά).

Με την απελευθέρωση και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, το ενδιαφέρον για τα σχολικά βιβλία αυξάνεται, με βραδείς, όμως, ρυθμούς, εξαιτίας κυρίως της κακής οικονομικής κατάστασης αλλά και των πολεμικών συρράξεων για την προσάρτηση των υπόλοιπων ελληνικών εδαφών. Τα σχολικά βιβλία που τυπώνονται στο βασιλικό τυπογραφείο του Όθωνα είναι υποτυπώδη αναγνωστικά που προωθούν τη συντηρητική διδασκαλία.

Επί των κυβερνήσεων Τρικούπη και Βενιζέλου προκηρύσσονται διαγωνισμοί για τη συγγραφή των σχολικών βιβλίων και οι συγγραφείς έχουν απόλυτη ελευθερία ως προς το περιεχόμενο που θα συμπεριλάβουν. Σε αυτήν την περίοδο ανήκουν τα σπουδαία σχολικά εγχειρίδια « Το αλφαβητάρι με τον ήλιο » των Αλέξανδρου Δελμούζου, Μανώλη Τριανταφυλλίδη, Παύλου Νιρβάνα και Ζαχαρία Παπαντωνίου αλλά και « Τα ψηλά βουνά » του Ζαχαρία Παπαντωνίου, που αποτελούν σταθμούς στην ιστορία των σχολικών βιβλίων στην Ελλάδα. Τα επόμενα χρόνια θεσπίζεται η διάκριση των σχολικών βιβλίων σε αναγνωστικά και εγχειρίδια ενώ συντάσσονται και « Τα ελεύθερα αναγνώσματα ».

Το 1937, επί Μεταξά, ιδρύεται ο Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, που αναλαμβάνει αποκλειστικά τη συγγραφή των σχολικών βιβλίων που διανέμονται στους μαθητές ανά την ελληνική επικράτεια.

Ακολουθούν σημαντικές πρωτοβουλίες από τους Έλληνες παιδαγωγούς⁵⁰ ως προς το περιεχόμενο των διδακτικών βιβλίων που τυπώνονται τις επόμενες δεκαετίες, αφού το σχολικό βιβλίο απεκδύεται τον θρησκευτικό του μανδύα και αποκτά περισσότερο κοινωνικό και ανθρωπιστικό σκοπό.

---

⁵⁰ Χρήστος Αντωνίου, *Παιδαγωγοί και Παιδαγωγική σκέψη στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008.

1. 2. 2. Δομικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες σχολικού βιβλίου

Οι μαθητές και οι μαθήτριες κρίνουν, αρχικά, το σχολικό βιβλίο από τη γενικότερη εξωτερική του εμφάνιση. Τα χρώματά τους προκαλούν το ενδιαφέρον των μαθητών ενώ το μέγεθος παίζει σημαντικό ρόλο κυρίως λόγω της φορητότητάς του βιβλίου. Αξιολογούνται, ακόμη, η ανθεκτικότητα και η ευελιξία της βιβλιοδεσίας του καθώς, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς, ότι τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν, ίσως, τα πιο ταλαιπωρημένα από τη συνεχή χρήση, βιβλία.

Οι συγγραφείς, όμως, των σύγχρονων σχολικών βιβλίων δεν έχουν την πλήρη ελευθερία όσον αφορά στη δομή του σχολικού βιβλίου που καλούνται να παρουσιάσουν. Με την πάροδο των ετών και με την προσαρμογή τους στα νέα εκπαιδευτικά δεδομένα έχουν διαμορφωθεί οι κανόνες των δομικών χαρακτηριστικών των σχολικών εγχειριδίων.

Το σχολικό βιβλίο, λοιπόν, πρέπει να περιλαμβάνει *το κείμενο*, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος. Με το κείμενο παρουσιάζεται η διδακτέα και τελικά, η εξεταστέα ύλη ενώ η επιλογή του ενσωματωμένου υλικού υπαγορεύεται από το αντίστοιχο Αναλυτικό Πρόγραμμα. Ακόμη, πρέπει να περιέχεται *η εικονογράφηση* (αν και σε παλαιότερες περιόδους δεν θεωρούνταν απαραίτητη) αφού συντελεί και εκείνη αλλά με διαφορετικό τρόπο στην παρουσίαση του περιεχομένου. Ακολουθούν οι *πηγές* (ιδιαίτερα στα λεγόμενα « φιλολογικά μαθήματα » και πιο συγκεκριμένα στην Ιστορία), στις οποίες συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο οι γραπτές αλλά και το εικονογραφημένο υλικό. Στα βιβλία των μαθημάτων θετικής και τεχνολογικής φύσης, μπορεί να εμπεριέχονται *οι περιγραφές πειραμάτων, τα επιστημονικά σύμβολα και οι τύποι*. Επίσης, αναγκαία στοιχεία των σχολικών βιβλίων είναι *οι οδηγίες για τον τρόπο εργασίας* αλλά και *οι ίδιες οι εργασίες – ασκήσεις*, για την πρακτική εφαρμογή και εξάσκηση των μαθητών, *τα μέλη εντύπωσης και τα στοιχεία συνοπτικής παρουσίασης* (που είναι σύντομα και εύληπτα για να διευκολύνεται η απομνημόνευσή τους από τους μαθητές). Τέλος, βασικό δομικό στοιχείο των σχολικών βιβλίων αποτελούν και *οι χρηστικές διευκολύνσεις* (*γλωσσάριο*,

ευρετήριο, πίνακας περιεχομένων) για την εύκολη προσπελασιμότητα της διδακτέας ύλης⁵¹.

Το σύνολο όμως των προαναφερθέντων δομικών στοιχείων οφείλει να συνδέεται και να αλληλεπιδρά με τέτοιον τρόπο ώστε το τελικό αποτέλεσμα να είναι ευπαρουσίαστο και θελκτικό προς τους διδασκομένους.

Έτσι, καθορίζονται οι βασικές λειτουργίες που διέπουν το σχολικό εγχειρίδιο. Πρέπει να είναι σε θέση και με την σύμπραξη του διδάσκοντα να καθοδηγήσει την διδασκαλία και να δραστηριοποιήσει κίνητρα για μάθηση αλλά και να προχωρήσει στην εμπέδωση και αφομοίωση της διδακτέας ύλης. Να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες και προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της κριτικής και δημιουργικής σκέψης. Τέλος, να κεντρίσει το ενδιαφέρον των μαθητών όχι μόνο μέσω της παρουσίασης της πραγματικότητας αλλά χρησιμοποιώντας το παρελθόν και το παρόν ως καθοριστικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση του μέλλοντος⁵².

1. 2. 3. Κριτήρια του καλού σχολικού βιβλίου

Το 1989 η Unesco, έπειτα από διεθνή διάσκεψη πάνω σε ζητήματα εκπαιδευτικής φύσης, κατέληξε στον καθορισμό των κριτηρίων που θα πρέπει να πληρεί ένα σχολικό βιβλίο (text book)⁵³. Έτσι, το καλό σχολικό βιβλίο οφείλει: (α) να διέπεται από επιστημονική εγκυρότητα, (β) να διέπεται από κοινωνική εγκυρότητα, (γ) να διέπεται από παιδαγωγική εγκυρότητα, (δ) διέπεται από διδακτική εγκυρότητα, (ε) να υπάρχει διαφάνεια της αφετηρίας και των προθέσεών του, (στ) να συμφωνεί με το Αναλυτικό Πρόγραμμα της χώρας που εκδίδεται, (ζ) να προωθεί την αυτενέργεια των μαθητών, (η) να έχει καλαίσθητη εμφάνιση, (θ) να είναι εύκολα προσπελάσιμο από τους μαθητές, (ι) να προωθεί την

---

⁵¹ Αχιλλέας Κανάλης, Δημήτρης Χαραλάμπους, « Σχολικά εγχειρίδια – Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική », εκδ. Έκφραση, Αθήνα 1995, σελ. 148 – 159.

⁵² Χρήστος Δούκας, Κώστας Αρβανιτάκης, Ελένη Κατσαρού, Ειρήνη Λουλακάκη, Α. Παύλου, Άννα Σμυρνωτοπούλου, *Πλαίσιο Αξιολόγησης Διδακτικών Εγχειριδίων*, Τμήμα Αξιολόγησης – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα, Ιούνιος 1999.

⁵³ Unesco: *International Consultation With a View to Recommending Criteria for Improving the Study of Major Problems of Mankind and their Presentation in School Curricula and Text books*. Final Report (abridged version), Bonn, Deutche Unesco – Commission, 1989.

επανατροφοδότηση των μαθητών, (κ) να υπακούει σε κάποιους τεχνικούς κανόνες (γραφή, γραμματοσειρά, μήκος σειρών, δόμηση κειμένου, επιλογή χρωματικών συνδυασμών, βιβλιοδεσία).

Όπως είναι εύκολο να συμπεράνει κανείς από τα πορίσματα της Unesco για το σχολικό βιβλίο, προτείνεται ένας νέος τρόπος συγγραφής, μελέτης και αξιολόγησής του καθώς λαμβάνονται υπόψη, εκτός από την προβολή και διάδοση της γνώσης και στοιχεία προώθησης της δημιουργικότητας και ελεύθερης σκέψης των μαθητών. Επίσης, δίνεται ιδιαίτερο βάρος στο τεχνικό κομμάτι της σύνταξης και μορφοποίησης των βιβλίων αφού πάνω από όλα απευθύνονται σε παιδιά και εφήβους, που βρίσκονται μάλιστα στην πιο γόνιμη φάση ολόκληρης της ζωής τους. Τα ερεθίσματα που θα τους δοθούν μέσω της εκπαίδευσης, θα διαμορφώσουν την προσωπικότητά τους συνολικά. Τα κριτήρια βάσει των οποίων εκδίδονται τα σχολικά βιβλία οφείλουν να υπακούουν συνεπώς και στους κανόνες της ψυχοπαιδαγωγικής ως προς τη μεθοδολογική, την επιστημονική, τη διδακτική και την κοινωνική τους οπτική.

Σήμερα, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο στο πλαίσιο του Εθνικού Διαλόγου για την παιδεία και με έκθεσή του, παρουσιάζει την παρούσα κατάσταση των σχολικών βιβλίων εκφράζοντας τη σύγχρονη προβληματική αλλά και τη μελλοντική πορεία: *« Η ποιότητα του σχολικού βιβλίου καθορίζεται από κριτήρια που αφορούν στο περιεχόμενο, την παιδαγωγική προσέγγιση, την οργάνωση του κειμένου και την εικονογράφηση ανάλογα με το μάθημα για το οποίο έχει συγγραφεί κάθε διδακτικό βιβλίο. Τα σχολικά βιβλία τόσο των θεωρητικών όσο και των θετικών επιστημών πρέπει να διαθέτουν επιστημονική εγκυρότητα, να βασίζονται σε προηγούμενη γνώση των μαθητών και να προωθούν την έκταση και το βάθος της γνώσης από τάξη σε τάξη και από βαθμίδα σε βαθμίδα. Ακόμα, τα σχολικά βιβλία πρέπει να εξηγούν καθαρά ιδέες και φαινόμενα, να προσφέρουν πρακτικές εφαρμογές και ερευνητικές δραστηριότητες, να δίνουν ασκήσεις με περιεχόμενο από τη ζωή και παραδείγματα που έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Η αισθητική παρουσίαση του σχολικού βιβλίου πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις ιδιομορφίες του γνωστικού αντικείμενου που υπηρετεί, το ηλικιακό επίπεδο των μαθητών προς τους οποίους απευθύνεται, και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κάθε*

μαθήματος, έτσι ώστε η εικαστική πλευρά του βιβλίου να συνοδεύει τη διδακτική διαδικασία.»⁵⁴.

Όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω, η επίσημη θέση της σύγχρονης εκπαιδευτικής πολιτικής ορίζει ότι το κατάλληλο προς διδασκαλία σχολικό βιβλίο είναι επιστημονικά και παιδαγωγικά έγκυρο ενώ παράλληλα εναρμονίζει το γνωστικό και το αισθητικό του κομμάτι με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθείται η διαρκής σύνδεσή του με το κοινωνικό του περιβάλλον.

1.2.4. Οι συγγραφικές ομάδες

Αναμφίβολα, η συγγραφή ενός σχολικού βιβλίου είναι μία επίπονη και ιδιαίτερα κουραστική εργασία. Οι συγγραφικές ομάδες αναλαμβάνουν ένα τιτάνιο έργο με τεράστιο αντίκτυπο στο σύνολο της εκπαιδευτικής κοινότητας και αυτό γιατί το σχολικό βιβλίο θεωρείται το κατεξοχήν εργαλείο διδασκαλίας, που φέρει την επίσημη θέση της πολιτείας.

Στην Ελλάδα, γενικά, οι όποιες αλλαγές στα εγχειρίδια πραγματοποιούνται με εξαιρετικά βραδείς ρυθμούς αφού κατά μέσον όρο χρειάζονται δέκα με δεκαπέντε χρόνια προκειμένου να αποσυρθεί κάποιο βιβλίο και να αντικατασταθεί με ένα νέο. Αυτή η βραδύτητα, δικαιολογείται, ως ένα βαθμό, λόγω των ανέκαθεν δυσμενών οικονομικών συνθηκών στο χώρο της εκπαίδευσης, χωρίς βέβαια, τούτο να δρα ως ανασταλτικός παράγοντας αφού δεν είναι λίγα εκείνα τα σχολικά βιβλία που σχεδόν με την πρώτη τους κυκλοφορία απερρίφθησαν και αποσύρθηκαν (κυρίως στο μάθημα της Ιστορίας).

Πώς όμως γράφονται στην πραγματικότητα τα σχολικά βιβλία; Η αλλαγή στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Α.Π.Σ.) είναι εκείνη που σηματοδοτεί και την ανάγκη για τη συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων. Έχει προηγηθεί, από το Υπουργείο Παιδείας, η προκήρυξη για το μητρώο των εκπαιδευτικών που θα καταρτίσουν τα προγράμματα σπουδών της κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας. Τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, ανά

---

⁵⁴ « Η πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για τα σχολικά βιβλία », Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – Διατμηματική Επιτροπή για τη μορφωτική αυτοτέλεια του Λυκείου και το διάλογο για την Παιδεία, Αθήνα 2009.

μάθημα, καθορίζουν με πρακτικό και εμφανή συνήθως τρόπο, τι θα διδαχτεί τη σχολική χρονιά και πως, τι θα εξεταστεί στο τέλος και με ποια μέθοδο. Επί της ουσίας, δίνει στους εκπαιδευτικούς τις κατευθυντήριες γραμμές που οι ίδιοι οφείλουν να τηρήσουν, όχι μόνο κατά τη πράξη της διδασκαλίας αλλά και στις ανατροφοδοτικές διαδικασίες όπως για παράδειγμα στην αξιολόγηση και εξέταση των μαθητών.

Τα προγράμματα σπουδών μπορούν να διαιρεθούν σε τέσσερις κατηγορίες: τα «*θεματοκεντρικά (ή υλικοκεντρικά) προγράμματα*» που έχουν στο επίκεντρό τους τις επιστημονικές γνώσεις, δηλαδή επιδιώκουν κυρίως τη μετάδοση ενός πλέγματος πληροφοριών – γνώσεων από διάφορες περιοχές του επιστητού, τα «*παιδοκεντρικά ή μαθητοκεντρικά προγράμματα*», που έχουν ως βασικό σημείο αναφοράς τους τα ενδιαφέροντα, τις ανάγκες και τις ψυχολογικές προϋποθέσεις των μαθητών, τα «*προγράμματα κοινωνικής αποτελεσματικότητας*», που προσανατολίζονται και θέλουν να υπηρετήσουν κυρίως τις ανάγκες και τις επιταγές της κοινωνίας και τα «*προγράμματα κοινωνικής ανασυγκρότησης*», που έχουν ως στόχο τους να συμβάλουν στη βελτίωση ή στην αλλαγή του κοινωνικού συστήματος⁵⁵.

Με βάση, λοιπόν, τη φύση των Αναλυτικών Προγραμμάτων καθορίζεται το περιεχόμενο και η ποιότητα των σχολικών εγχειριδίων καθώς και οι κανόνες τους οποίους θα πρέπει να ακολουθήσουν οι συγγραφείς προκειμένου να ανταποκριθούν θετικά στις θέσεις της πολιτείας αλλά πάνω από όλα στις προσαγές της κοινωνίας.

Έπειτα, καθορίζονται οι συγγραφικές ομάδες, είτε με απευθείας ανάθεση είτε με διαγωνισμό, αφού έχει προηγηθεί η έγκριση των σχετικών κονδυλίων. Στην πρώτη περίπτωση, το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (παλαιότερα Παιδαγωγικό Ινστιτούτο) σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας αναθέτει σε συγκεκριμένους ανθρώπους, συνήθως πανεπιστημιακούς και εκπαιδευτικούς με εξειδίκευση ανάλογη με το είδος του βιβλίου, το έργο της ολοκληρωμένης συγγραφής του εγχειριδίου (ενώ σε προγενέστερες εποχές ήταν δυνατή η ανάθεση ακόμη και μεμονωμένων κεφαλαίων). Στη δεύτερη περίπτωση, προκηρύσσεται διαγωνισμός και οι

---

⁵⁵ www.komvos.edu.gr

ενδιαφερόμενοι καταθέτουν τις προτάσεις τους (σε ολοκληρωμένη μορφή βιβλίου) προς αξιολόγηση από την αρμόδια επιτροπή.

Δεν είναι λίγες, όμως, οι φορές που τα χρονικά πλαίσια παράδοσης είναι τόσο ασφυκτικά (3 – 7 μήνες), που ελάχιστοι συμμετέχουν ή όσοι υποψήφιοι συγγραφείς λαμβάνουν μέρος έχουν ήδη έτοιμο το βιβλίο τους. Ο περιορισμένος προβλεπόμενος χρόνος κατάθεσης των υποψήφιων βιβλίων πολλάκις έχει αποτελέσει αμφιλεγόμενο ζήτημα στην εκπαιδευτική κοινότητα με αντιφατικές δηλώσεις από τους εμπλεκόμενους φορείς⁵⁶. Μάλιστα, σε αυτήν την βεβαιωμένη διαδικασία αποδίδεται, από ορισμένους, η προχειρότητα, οι παραλείψεις και τα λάθη στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων⁵⁷ ενώ το κενό που προκύπτει γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους εκδοτικούς οίκους, οι οποίοι κυριολεκτικά πλουτίζουν από τα βοηθήματα και τα βιβλία παράλληλης στήριξης των μαθητών.

Όπως είναι εύκολο να συμπεράνει κανείς, σε τόσο σύντομο χρονικό περιθώριο, δεν είναι δυνατό να προλάβει οποιοδήποτε συγγραφική ομάδα να οργανωθεί ούτε ως προς το υλικό που θα ενσωματώσει, ούτε ως προς τον τρόπο που θα το προσεγγίσει και θα το παρουσιάσει στους διδασκόμενους. Ο χαμένος σε αυτήν τη « μάχη με το χρόνο » είναι, στη πλειοψηφία των περιπτώσεων, η εικαστική επένδυση του σχολικού εγχειριδίου, πράγμα που διαπιστώνεται και από την παντελή απουσία εικονογράφου από τις συγγραφικές ομάδες (κάτι που ίσχυε για αρκετά χρόνια) ή ακόμη χειρότερα από την ενσωμάτωση ακατάλληλου οπτικού περιεχομένου.

Στην Ευρώπη, η ισχύουσα κατάσταση όσον αφορά στην συγγραφή και έκδοση των σχολικών βιβλίων είναι αρκετά διαφορετική. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μετά την παρουσίαση του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών δίνεται στους συγγραφείς χρονικό περιθώριο δεκαοχτώ μηνών για την ολοκλήρωση της συγγραφής εγχειριδίων κατάλληλων για διδασκαλία στα σχολεία. Τα βιβλία που πληρούν τα προβλεπόμενα και αξιολογούμενα κριτήρια, εκδίδονται όλα, ενώ επαφίεται στην κρίση του κάθε σχολείου ξεχωριστά, ποια από αυτά θα εντάξει στο πρόγραμμα διδασκαλίας του. Στη συνέχεια και αφού καταθέσουν τους τίτλους των σχολικών βιβλίων που θα

---

⁵⁶ Μάρνη Παπαματθαίου, « Ζητούν 402 σχολικά βιβλία σε 7 μήνες », www.tovima.gr, 24 / 05 / 2014.

⁵⁷ Όλγα Σελλά, « Ένα βιβλίο έφερε τα πάνω κάτω », Αρχείο Πολιτισμού, Η Καθημερινή, 10 / 02 / 2008.

ενσωματωθούν από τις εκάστοτε σχολικές μονάδες, τα βιβλία παραγγέλλονται, εκτυπώνονται και διανέμονται, με κρατικά έξοδα, στο σύνολο της επικράτειας. Με τη λήξη του σχολικού έτους, οι μαθητές υποχρεούνται να επιστρέψουν τα σχολικά τους βιβλία ώστε να χρησιμοποιηθούν ξανά από τους μαθητές της επόμενης χρονιάς⁵⁸.

Σήμερα, το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής φαίνεται να έχει αντιληφθεί τις επιταγές της σύγχρονης κοινωνίας και πολλές φορές καλεί τους συγγραφείς των σχολικών βιβλίων να αποστείλουν τυχόν αλλαγές, διευκρινίσεις και διορθώσεις προκειμένου να ληφθούν υπόψη στις επερχόμενες επανεκδόσεις (αφού λόγω των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων δεν εκδίδονται νέα σχολικά εγχειρίδια). Προτείνει μάλιστα τη διανομή διδακτικών πακέτων στους μαθητές που θα αποτελούνται από το βασικό σχολικό εγχειρίδιο αλλά και από τον φάκελο του μαθήματος (με έντυπο και ηλεκτρονικό υλικό για την πραγματοποίηση εργασιών, εργαστηριακών ασκήσεων και μελετών).

Ακόμη, στην προσπάθεια να ευθυγραμμιστεί η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά δεδομένα, προβάλλεται η δυνατότητα ανά σχολική μονάδα να επιλέγει από τον κατάλογο των εγκεκριμένων διδακτικών πακέτων, το διδακτικό πακέτο που θα ενσωματώσει στο πρόγραμμα διδασκαλίας της⁵⁹.

Επιπρόσθετα, το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας, από το 2004, προωθεί και οργανώνει εκπαιδευτικές επισκέψεις συγγραφέων και εικονογράφων σε σχολεία (Νηπιαγωγεία, Δημοτικά, Γυμνάσια, Λύκεια) ώστε να δημιουργηθεί ένας διάλογος εκπαιδευτικής επικοινωνίας μεταξύ μαθητών και δημιουργών⁶⁰.

---

⁵⁸ Λώρη Κέζα, « Η προχειρότητα των σχολικών βιβλίων », ΒΗmagazino, Σάββατο 17 Μαΐου 2014.

⁵⁹ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο / Διατμηματική επιτροπή για τη μορφωτική αυτοτέλεια του Λυκείου και τον διάλογο για την Παιδεία, Η πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για τα σχολικά βιβλία, Αθήνα 2009.

⁶⁰ www.ekebi.gr

1.3. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού

Σε παραδοσιακές δομές κοινωνίας, ο δάσκαλος θεωρούνταν (σε ορισμένες περιπτώσεις, θεωρείται μέχρι και σήμερα) μορφή υψηλού κύρους και κοινωνικού status. Για πολλά χρόνια, στην ελληνική επαρχία, ο ιερέας, ο αστυνομικός και ο δάσκαλος, ήταν οι προσωπικότητες με την μεγαλύτερη επιρροή, καθώς εκπροσωπούσαν μια βασική μορφή τοπικής εξουσίας. Ο παραδοσιακός δάσκαλος, εν προκειμένω, εμφανίζεται να συμπεριφέρεται αυστηρά και σε αρκετές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια, φτάνει σε σημείο ακόμη και να χειροδικεί στους μαθητές και στις μαθήτριά του. Είναι γνωστές οι πρακτικές της τιμωρίας με τη «βίτσα», με τον χάρακα ή με τον «βούρδουλα»⁶¹.

Στις μέρες μας, ο εκπαιδευτικός κατέχει σημαντική θέση στην εκπαιδευτική πράξη καθώς συμπληρώνει το παιδαγωγικό διδακτικό τρίγωνο «Μαθητής – Δάσκαλος – Σχολικό βιβλίο»⁶². Ο διδάσκων πρέπει να είναι αποτελεσματικός στη διδασκαλία του. Με τον όρο «αποτελεσματική διδασκαλία» νοείται «η διδασκαλία εκείνη που παράγει στον απαιτούμενο βαθμό τα επιδιωκόμενα μέσω αυτής αποτελέσματα, την απόκτηση, δηλαδή, εκ μέρους των διδασκομένων γνώσεων, δεξιοτήτων και λοιπών ικανοτήτων που επιδιώκει να τους μεταδώσει ή να τους αναπτύξει.»⁶³. Από την άλλη πλευρά, η αποτελεσματική διδασκαλία δε θα πρέπει να λογίζεται ως μια διαδικασία στατική και παγιωμένη. Ο εκπαιδευτικός είναι αυτός που θα βγάλει τη διδασκαλία από τα στεγανά των πολλών ορισμών που της έχουν αποδοθεί και θα την προσαρμόσει στις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες των μαθητών και των μαθητριών του⁶⁴. Έτσι, διαμορφώνει το προσωπικό του διδακτικό στυλ⁶⁵, το οποίο καθορίζει την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του.

---

⁶¹ Μιχάλης Μερακλής, «Η αρχαία Σοφιστική και ο παραδοσιακός δάσκαλος» στο «Παιδαγωγικά της Λαογραφίας», Ιωλκός, Αθήνα 2001, σελ. 69 – 77.

⁶² Ευαγγελία Κανταρτζή, «Ιστορική Αναδρομή της Εικονογράφησης των Παιδικών και Σχολικών Βιβλίων», Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 337 – 338.

⁶³ Μιχάλης Κασσωτάκης – Γεώργιος Φλουρής, «Μάθηση και Διδασκαλία. Σύγχρονες απόψεις για τις διαδικασίες της μάθησης και της διδασκαλίας.», τόμ. Β' «Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση της Διδασκαλίας», Αθήνα 2005, σελ. 467.

⁶⁴ Mary Kalantzis, Bill Cope, Νέα Μάθηση. Βασικές αρχές για την επιστήμη της εκπαίδευσης, (μετάφραση: Γεώργιος Χρηστίδης), Κριτική, Αθήνα 2013.

⁶⁵ Μιχάλης Κασσωτάκης – Γεώργιος Φλουρής, ό. π. σελ. 502 – 506.

Πολλά και κατά κανόνα αντιφατικά, είναι τα όσα έχουν γραφτεί για τις αρετές του καλού εκπαιδευτικού. Σε πολλές μάλιστα των περιπτώσεων, συνδυάζεται η ιδιότητα το αποτελεσματικού εκπαιδευτικού με την επίδραση που ασκεί ο ίδιος ο εκπαιδευτικός στους μαθητές του⁶⁶.

Οι μελετητές έχουν καταλήξει, πλέον, σε κάποια βασικά χαρακτηριστικά τα οποία συνεχώς εμπλουτίζονται προκειμένου να προσαρμόζονται στα συνεχώς ανανεούμενα κοινωνικά και σχολικά δεδομένα. Έτσι, ο καλός εκπαιδευτικός πρέπει να είναι επαρκώς καταρτισμένος. Πρέπει δηλαδή να γνωρίζει σε βάθος το αντικείμενό του ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει τυχόν δυσκολίες αφομοίωσης από τους μαθητές του. Ακόμη, πρέπει να διαθέτει οργάνωση και σαφήνεια, να σχεδιάζει και να δομεί με ξεκάθαρο τρόπο το μάθημά του, να είναι συγκεκριμένος και ακριβής. Επιπρόσθετα, η εγκαρδιότητα και ο ενθουσιασμός του διδάσκοντα φαίνεται να συνδέονται με την περισσότερο ενεργητική συμμετοχή των διδασκομένων και τη θετική στάση τους απέναντι στη διδασκαλία.

Ποιος είναι όμως ο ρόλος του εκπαιδευτικού στο σύγχρονο σχολείο; Ο εκπαιδευτικός δεν λειτουργεί πλέον ως *ex officio* αυθεντία. Ο ρόλος του είναι σήμερα περισσότερο καθοδηγητικός και συμβουλευτικός παρά ποτέ άλλοτε. Δίχως αμφιβολία, οφείλει να γνωρίζει σε βάθος το αντικείμενο που καλείται να διδάξει στους μαθητές αλλά δεν επαρκεί μόνο η γνωστική κατάρτισή του. Είναι συνάμα και παιδαγωγός, ανεξάρτητα από τη βαθμίδα της εκπαίδευσης που διδάσκει (Δημοτικό σχολείο, Γυμνάσιο, Λύκειο, ΕΠ. ΑΛ.).

Η κοινωνία μετασχηματίζεται διαρκώς, αλλάζοντας έτσι και τον βασικό κοινωνικό της φορέα, το σχολείο. Ο εκπαιδευτικός είναι η ενεργή εκείνη δύναμη στον ζωτικό αυτό χώρο που θα μορφώσει και συνάμα θα εμπνεύσει τους διδασκομένους. Ο περισσότερο συντονιστικός του ρόλος έρχεται σε σύγκρουση με παραδεδομένες αντιλήψεις περί παντογνωσίας και υπεροχής του που ίσχυαν για αιώνες στην Ελλάδα και όχι μόνο. Ακούει, κατανοεί, συμβουλεύει, παροτρύνει, καινοτομεί, προωθεί την κριτική σκέψη, εξάπτει τη φαντασία, σέβεται τη διαφορετικότητα και τελικά αφουγκράζεται την κοινωνία στην οποία θα « παραδώσει » τους μαθητές τους, τους αυριανούς πολίτες.

---

⁶⁶ Mihaly Csikszentmihalyi & John McCormack, « *The influence of teachers*», Phi Delta Kappan 67, 6 (1986), σελ. 415 – 419.

Η Λαογραφία, στη βάση της διεπιστημονικότητας, δύναται να διαμορφώσει τέτοιους εκπαιδευτικούς. Ο παραδοσιακός και ο σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός στο σύνολό του, ως αντικείμενο παρατήρησης, έρευνας και μελέτης της λαογραφικής επιστήμης « υποστηρίζει τη διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας σε μια πολιτισμικά πλουραλιστική κοινωνία, διαμορφώνοντας μια οπτική αντίληψη για την καθημερινότητα στο πλαίσιο μιας συνείδησης ατομικής αλλά ταυτόχρονα συλλογικής. »⁶⁷. Η κοινωνία είναι πηγή για την επιστήμη της Λαογραφίας και βασική θεματικής της (βλ. Κοινωνική Λαογραφία) και με τη σειρά του ο εκπαιδευτικός, διδάσκοντας, λειτουργεί ως διάυλος μεταξύ σχολείου και μαθητή.

Οι άρρηκτοι δεσμοί ανάμεσα στη Λαογραφία και στους εκπαιδευτικούς έγιναν αντιληπτοί από τον θεμελιωτή της Λαογραφίας στην Ελλάδα, Νικόλαο Πολίτη, ήδη από το 1887, οπότε ως Γενικός Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης, στέλνει εγκύκλιο στους δασκάλους ανά την Ελλάδα για συλλογή πρωτογενούς λαογραφικού υλικού. Πολλοί δάσκαλοι, όπως ο Νικόλαος Λάσκαρης⁶⁸ καταπιάστηκαν με πρωτόγνωρο ζήλο, με αυτό το ομολογουμένως, επίπονο έργο.

Η κατάρτιση, επομένως, του εκπαιδευτικού οφείλει να είναι και λαογραφική για την πληρέστερη και ακριβέστερη ερμηνεία των διδασκόμενων κειμένων. Ο καθηγητής Μιχάλης Μερακλής αναφέρει συγκεκριμένα: « Ο φιλολογικά καταρτιζόμενος δάσκαλος, όπως και ο φιλόλογος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, χρειάζεται να δέχεται και την ειδικότερη λαογραφική εκπαίδευση, κάτι που παραγνωρίζεται από την πλευρά της πολιτείας και των Α. Ε. Ι. »⁶⁹. Ο δάσκαλος (υπό την έννοια του διδάσκειν) είναι εκείνος που θα προτρέψει τους μαθητές του να αναγνωρίσουν στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, εμφανή και μη, οπτικά και κειμενικά, προκειμένου να αφομοιώσουν ολοκληρωμένα το νόημα των φιλολογικών κειμένων.

---

⁶⁷ Μαρία Δημάση, « Η θέση του λαϊκού πολιτισμού στα Προγράμματα Σπουδών και τα σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας », Δρύς Υψικάρηνος, τιμητικός τόμος για τον Δημήτριο Οικονομίδη (επιμέλεια: Μανώλης Βαρβούνης, Μανώλης Σέργης), Αθήνα 2007, σελ. 187 – 204.

⁶⁸ Γεώργιος Βοζίκας, « Λαογραφική έρευνα και εκπαίδευση: Η αλληλογραφία του Ν. Γ. Πολίτη με τον Ν. Γ. Λάσκαρη » στο « Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας », Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, τόμ. Α', Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 23, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2012, σελ. 237 – 284.

⁶⁹ Μιχάλης Μερακλής, « Αναλυτικά προγράμματα – διδακτικά βιβλία και ο λαϊκός πολιτισμός » στο « Παιδαγωγικά της Λαογραφίας », Ιωλκός, Αθήνα 2001, σελ. 203 – 211.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος εφάρμοζε αυτή την καινοτόμο προσέγγιση, ήδη από το 1908, ενσωματώνοντας στο μάθημά του δημοτικά τραγούδια τονίζοντας, μάλιστα, την ιδιαίτερη φύση τους ως δημιουργήματα του λαού⁷⁰. Κατά τη διδασκαλία του στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου υποστήριζε ότι ο ρόλος του εκπαιδευτικού πρέπει να γίνει περισσότερο ενεργητικός και η διδασκαλία του να αγγίζει όχι μόνο το νου αλλά και τη ψυχή των μαθητών.

---

⁷⁰ Νικόλαος Πολίτης, « Γνωσταί ποιηταί Δημοτικών Ασμάτων », Λαογραφία, 5, (1915), σελ. 489 – 521.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. 1. Η εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων

2. 1. 1. Επισκόπηση

Με τον όρο « εικονογράφηση » νοείται σήμερα « η διακόσμηση εντύπου (ναού ή χειρογράφου) με ζωγραφικές αναπαραστάσεις ενώ συνεκδοχικά ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τις ίδιες τις εικόνες »⁷¹. Όταν κανείς μιλά για εικονογράφηση εντύπου, τότε αναφέρεται στις εικόνες, τις φωτογραφίες, τα διαγράμματα, τα σκίτσα, τους χάρτες, τις γραφικές παραστάσεις, τις γελοιογραφίες και ευρύτερα, οτιδήποτε ενσωματώνεται στις σελίδες, πέραν του κειμένου.

Οι ρίζες της εικονογράφησης ανάγονται στη ρωμαϊκή εποχή. Τότε, οι γραφείς « στόλιζαν » τα χειρόγραφα με καλλιτεχνικά σχέδια στο περιθώριο των παπύρων. Τα μοτίβα εκείνα ήταν απλά, στην πλειοψηφία τους, εκτός από τους παπύρους που απεικονίζονταν γεωμετρικοί και μαθηματικοί υπολογισμοί. Κάτι τέτοι, όμως, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως εικονογράφηση καθώς συνιστούσε υλικό περισσότερο υπολογιστικής και αποδεικτικής φύσης. Στην αρχαία Αίγυπτο, βέβαια, εμπλούτιζαν τα κείμενά τους με αναπαραστάσεις θεοτήτων, όταν επρόκειτο για κείμενο θρησκευτικού περιεχομένου. Σήμερα, με τη συνδρομή της αρχαιολογικής επιστήμης, οι αναπαραστάσεις αυτές δίνουν μοναδικές πληροφορίες για τη ζωή των αρχαίων Αιγυπτίων.

Η εικονογράφηση γνώρισε την πρώτη αξιοσημείωτη άνθησή της επί Βυζαντίου, όταν οι αντιγραφείς των μοναστηριών, κατά κύριο λόγο, επενδύουν αισθητικά στα έργα που αντιγράφουν. Έτσι, τα έργα των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων κλασικών όπως και τα χριστιανικά κείμενα αναπαράγονται με πρωτόγνωρους ρυθμούς ενώ παράλληλα αυτά τα φύλλα των βυζαντινών παπύρων συμπεριλαμβάνουν και εξαιρετικής ποιότητας

---

⁷¹ Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας, « εικονογράφηση », Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2014, σελ. 500.

μικρογραφίες χειρογράφων. Οι μικρογραφίες χειρογράφων σώζονται, σε μεγάλη ποικιλία, μέχρι και σήμερα σε μουσεία, αρχαιολογικές συλλογές και αρχεία. Απεικονίζουν λεπτομέρειες από την ιστορία (σημαντικές μάχες και πολιορκίες) αλλά και λεπτομέρειες από τη θρησκεία (για παράδειγμα, τους τρεις Ιεράρχες και τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου).

Για την Ευρώπη, το πρώτο εικονογραφημένο βιβλίο εμφανίστηκε το 1461, στη Γερμανία, το «*Der Edelstein*» του Ulrich Boner και τυπώθηκε από κινητά τυπογραφικά στοιχεία. Είχε προηγηθεί η εφεύρεση της τυπογραφίας από τον Ιωάννη Γουτεμβέργιο (Johannes Gutenberg, 1400 – 1468) το 1451 και η εκτύπωση της Βίβλου από τον ίδιο το 1455.

Ο Τσέχος παιδαγωγός και δάσκαλος, Κομένιος (Johann Amos Comenius, 1592 – 1676) ήταν ο πρώτος που τόνισε την αξία της εικονογράφησης των σχολικών βιβλίων. Το λατινικό αναγνωστικό του, «*Orbis Sensualium*» περιείχε δίπλα από κάθε λατινική λέξη και την οπτική αναπαράστασή της, ώστε ο μαθητής να διευκολύνεται στην εκμάθησή της.

Ακολουθούν και άλλες προσπάθειες για εικονογράφηση σχολικών και παιδικών βιβλίων με την μέθοδο της «ξυλογραφίας» (εγχάραξη αναπαραστάσεων πάνω σε ξύλινη επιφάνεια⁷²). Η έκδοση των μύθων του Αισώπου «*Fables by Aesop and others*» με πλούσια εικονογράφηση, το 1722, από τον Samuel Croxall γνώρισε, για πολλά χρόνια, μεγάλη επιτυχία. Οι αδελφοί Γκριμ εξέδωσαν, το 1812, τα «*Παραμύθια για τα παιδιά και την οικογένεια*» (Kinder – und Hausmärchen), την εικονογράφηση των οποίων είχε επιμεληθεί ο Λούντβιχ Γκριμ και η οποία βοήθησε στην σημαντική απήχηση που είχε και έχει το βιβλίο ακόμη⁷³. Έκτοτε, σπουδαίοι ζωγράφοι (Ferdinand Victor Eugène Delacroix, Oscar – Claude Monet, François Auguste René Rodin) αναλαμβάνουν να εικονογραφήσουν βιβλία λογοτεχνικά και σχολικά.

Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, παρά τη δεινή κατάσταση των οικονομικών, γίνονται προσπάθειες για την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος και την έκδοση διδακτικών βιβλίων. Η εικονογράφηση, όμως, είναι υποτυπώδης και επηρεασμένη από τον ρομαντισμό της εποχής⁷⁴.

⁷² Μιχάλης Αρφαράς, «*Χαρακτική και έντυπη τέχνη*», Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.

⁷³ Ελένη Κεχαγιόγλου, «*Αδελφοί Γκριμ: όπου τα λαϊκά παραμύθια γίνονται αστική λογοτεχνία*», www.dimart.com, 26 / 12 / 2014.

⁷⁴ Αντώνης Μπενέκος, «*Εικονογράφηση και εικονογράφοι*», Καθημερινή, 29 / 03 / 1998, σελ. 24.

Σταδιακά, όμως, ολοένα και περισσότεροι παιδαγωγοί αναγνωρίζουν την αξία της εικόνας στα λογοτεχνικά αλλά και στα σχολικά βιβλία οπότε προωθείται εντονότερα η εν λόγω τάση. Στην Ελλάδα, μέχρι το 1957 περίπου, το βάρος δίνεται στην εικονογράφηση των διδακτικών εγχειριδίων του δημοτικού σχολείου, στην οποία εργάζονται διάσημοι ζωγράφοι και χαράκτες, όπως ο Χρίστος Δαγκλής και ο Γιάννης Μόραλης. Έτσι, γεννιούνται και τα «Κλασσικά εικονογραφημένα» που συνιστούν κορυφαίο βιβλίο στην ιστορία της ελληνικής εικονογράφησης⁷⁵.

Σήμερα, η εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι «αναγεννάται» αφού τα πορίσματα της σύγχρονης παιδαγωγικής και διδακτικής επιβεβαιώνουν την άμεση σχέση ανάμεσα στη μαθησιακή διδασκαλία και τη χρήση των εικόνων.

2.1.2. Οπτικός πολιτισμός

Ο «πολιτισμός» περιλαμβάνει το σύνολο των υλικών και των άυλων ανθρώπινων επιτευγμάτων ενώ ο «οπτικός πολιτισμός» συνιστά μια ομάδα του. «Οπτικός πολιτισμός» είναι καθετί που προσφέρεται στην όραση, «οτιδήποτε οπτικό παράγεται, ερμηνεύεται ή δημιουργείται από τους ανθρώπους στο οποίο ενυπάρχει ή προσδίδεται λειτουργικός, επικοινωνιακός ή αισθητικός σκοπός.»⁷⁶. Το ίδιο ισχύει και για πράγματα που είναι ανθρώπινες δημιουργίες αλλά δεν συνηθίζεται να αναγνωρίζονται ως οχήματα επικοινωνίας: ένα κτήριο ή τα ρούχα που φοράμε.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960 ξεκίνησε στην Ευρώπη μια συζήτηση αναφορικά με την έκρηξη στη χρήση εικόνων στην τηλεόραση, στον κινηματογράφο, στις διαφημίσεις, στις εφημερίδες και τα περιοδικά. Διαπιστώθηκε, μάλιστα, πως ολοένα και περισσότερο, όσο περνούσαν τα χρόνια, η επιρροή της εικόνας εδραιωνόταν.

Έτσι, τις δεκαετίες 1970 – 1980, στις Αγγλοσαξονικές χώρες ιδρύθηκαν στα πανεπιστήμια, τμήματα Πολιτισμικών Σπουδών (Cultural Studies), στο

---

⁷⁵ Παναγιώτα Φεγγερού, « Τα κλασσικά εικονογραφημένα και το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά. Μύθος και πραγματικότητα », (διδακτορική διατριβή), Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2012.

⁷⁶ Duncum Paul, « Defining visual culture for art education », Journal of Cross – cultural and multicultural research in art education, τχ. 18 (1), σελ. 31 – 36.

πρόγραμμα των οποίων ενσωματώνονταν και μαθήματα οπτικού πολιτισμού (Visual Studies)⁷⁷. Ο όρος « οπτικός πολιτισμός » συναντάται για πρώτη φορά, το 1983, στο έργο της Svetlana Alpers, « Art of Describing »⁷⁸ και χρησιμοποιείται από την ίδια για να αναφερθεί στη ζωγραφική, σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο πρακτικών και αντιλήψεων για την όραση, το οπτικό και την αναπαράσταση⁷⁹.

Πληθώρα επιστημών έχουν ως κύριο ή δευτερεύον αντικείμενο έρευνας και μελέτης τον οπτικό πολιτισμό (Κοινωνιολογία, Ανθρωπολογία, Πολιτικές Επιστήμες). Η Λαογραφία, ήδη από το 1963, με τον Δημήτριο Λουκάτο, στο βιβλίο του « Σύγχρονα Λαογραφικά – Folklorica Contemporanea »⁸⁰, ωθεί τους νεότερους λαογράφους στην εξερεύνηση της εικόνας, μέσω της επιτόπιας έρευνας θεματικών όπως οι εκλογές, ο τουρισμός, οι εφημερίδες.

Σήμερα, στην Ελλάδα και στην Κύπρο, σπουδαία πανεπιστημιακά ιδρύματα όπως το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το Πανεπιστήμιο Κρήτης, το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το Πάντειο Πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το Πανεπιστήμιο Κύπρου έχουν εντάξει στο πρόγραμμα σπουδών τους και λειτουργούν Τμήματα και Εργαστήρια Οπτικών Σπουδών και Οπτικού Πολιτισμού, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη σημασία του νέου αυτού ερευνητικού κλάδου.

2. 1. 3. Οπτική εκπαίδευση και οπτικά μέσα διδασκαλίας

Η « οπτική εκπαίδευση » είναι ένας σχετικά νέος κλάδος της εκπαίδευσης και προέκυψε ως αποτέλεσμα της συνεχώς αυξανόμενης κυριαρχίας και δύναμης της εικόνας στη σύγχρονη εποχή καθώς και της αναγνώρισης της αξίας της ενσωμάτωσής της στη μαθησιακή διαδικασία.

---

⁷⁷ Γιάννης Σκαρπέλος, « Τι είναι οπτικός πολιτισμός; », *Εικόνα. Τα πάντα για την κοινωνική έρευνα με εικόνες – Βιβλία, Συνέδρια, Περιοδικά κλπ.*, vrrs.pblogs.gr, 6 Φεβρουαρίου 2007.

⁷⁸ Svetlana Alpers, « *Art of Describing: Dutch art in the seventeenth century* », University of Chicago Press, Σικάγο 1983.

⁷⁹ Κωνσταντίνος Καλαντζής, « Οπτικός πολιτισμός και ανθρωπολογία » στο « *Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων* » (επιμέλεια. Ελεάνα Γιαλούρη), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 171 – 213.

⁸⁰ Δημήτριος Λουκάτος, « *Σύγχρονα Λαογραφικά – Folklorica Contemporanea* », εκδ. Τύποις Μυρτίδη, Αθήνα 1963.

Έτσι, η « οπτική εκπαίδευση » ορίζεται ως η ενεργοποίηση όλων των μηχανισμών μάθησης με τη βοήθεια των σύγχρονων οπτικών μέσων διδασκαλίας έτσι ώστε να αναπτυχθεί ο λεγόμενος « οπτικός αλφαριθμητισμός » (σε σχολικά βιβλία, εικόνες, σχέδια, σκίτσα, γελοιογραφίες, φωτογραφίες, slides, γραφικές παραστάσεις, χάρτες, εφημερίδες, περιοδικά, ενημερωτικά φυλλάδια).

Με τον όρο « μέσο διδασκαλίας » νοείται καθετί που μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας με σκοπό την επίτευξη των διδακτικών στόχων κάθε μαθήματος. Τα μέσα διδασκαλίας χωρίζονται σε (α) « παραδοσιακά φυσικά » και (β) « παραδοσιακά μη φυσικά »⁸¹. Στα *φυσικά μέσα* ανήκουν τα φυτολόγια, οι επισκέψεις σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους, εκθέσεις. Τα *μη φυσικά μέσα* αποτελούν την μεγαλύτερη κατηγορία, αφού εδώ ανήκουν ο πίνακας (μαυροπίνακας, πίνακας μαρκαδόρου, διαδραστικός), οι εικόνες, ο χάρτης, οι μακέτες, οι προβολείς slides, το ραδιόφωνο, το μαγνητόφωνο, ο κινηματογράφος, η τηλεόραση, το βίντεο, ο σαρωτής (scanner), το διασκόπιο – προτζέκτορας (επιτραπέζιος, οροφής), ο ηλεκτρονικός υπολογιστής (computer). Τα μέσα διδασκαλίας μπορούν, επίσης, να καταταχθούν σε τρεις ευρύτερες κατηγορίες: *οπτικά, ακουστικά και οπτικοακουστικά*, ανάλογα με την αίσθηση που ενεργοποιείται κατά τη χρήση τους.

Παρατηρείται, όμως, πως κάποια από τα προηγούμενα μέσα τείνουν να υποσκελίσουν τη χρήση κάποιων άλλων. Αυτό οφείλεται, εν μέρει, στους γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης της τεχνολογίας, εξαιτίας των οποίων, σε μικρό χρονικό διάστημα, μέσα που ως τότε χρησιμοποιούνταν, θεωρούνται ξεπερασμένα και κατά συνέπεια αντικαθίσταται από άλλα, τεχνολογικά ανώτερα. Η εν λόγω αντικατάσταση μπορεί να ξεκινήσει από τη διεύθυνση του σχολείου (μέσω του Υπουργείου Παιδείας, αν πρόκειται για δημόσιο ή του ιδιοκτήτη, αν πρόκειται για ιδιωτικό), τον διδάσκοντα ή και τους μαθητές.

Στην πρώτη περίπτωση, είναι δυνατό, η διεύθυνση του σχολείου να εφοδιάσει τις σχολικές αίθουσες με τον αναγκαίο τεχνικό εξοπλισμό, που η ίδια κρίνει ότι θα βοηθήσει τη διδακτική πράξη. Εξάλλου, σήμερα, με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στο σχολείο και τη διάθεση δημιουργίας

---

⁸¹ Μιχάλης Κασσωτάκης, Γεώργιος Φλουρής, « Μάθηση και διδασκαλία. Θεωρία, πράξη και αξιολόγηση της διδασκαλίας », τόμ. Β', Αθήνα 2005, σελ. 333 κ. εξής.

του Νέου Σχολείου, κάτι τέτοιο γίνεται πραγματικότητα. Ο μαυροπίνακας, για παράδειγμα, με την ανθυγιεινή κιμωλία έχει αντικατασταθεί εξ ολοκλήρου από τον πίνακα μαρκαδόρων στο σύνολο, σχεδόν, της ελληνικής επικράτειας. Στη δεύτερη περίπτωση, εναπόκειται στη θέληση του διδάσκοντα να εκσυγχρονίσει τη διδασκαλία του, ενσωματώνοντας στο μάθημά του, τη χρήση, λόγου χάρη, προγραμμάτων του ηλεκτρονικού υπολογιστή, όπως το Power Point.

Ακόμη, οι μαθητές είναι πιθανό να ζητούν από τον εκπαιδευτικό να μετατρέψει το μάθημά του σε διαδραστικό με τη βοήθεια οπτικο – ακουστικών μέσων. Από την άλλη πλευρά, η επιλογή του εποπτικού μέσου που θα επιλεγεί για τη διδασκαλία ενός μαθήματος υπαγορεύεται και από την ίδια τη φύση του μαθήματος. Η χρήση χαρτών προκρίνεται για ορισμένα μαθήματα όπως η Γεωγραφία και η Ιστορία ενώ η χρήση του πίνακα για τα Μαθηματικά και τα Αρχαία Ελληνικά.

Τα οπτικά μέσα διδασκαλίας και πιο συγκεκριμένα οι εικόνες, μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά την πορεία της διδακτικής πράξης τόσο από την πλευρά του διδάσκοντα όσο και από την πλευρά του διδασκόμενου. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να σχεδιάσει το μάθημα ορμώμενος από μία εικόνα και να « χτίσει » πάνω της την συνολική πορεία της διδακτικής πράξης. *Μια εικόνα όσο χίλιες λέξεις*, λέει ο λαός και σε αυτό φαίνεται να συμφωνούν και οι μαθητές, οι οποίοι προτιμούν, στα σχολικά εγχειρίδια, τις εικόνες αφού καθίσταται εφικτό να αντιλαμβάνονται και με την όραση, άμεσα και ανεμπόδιστα, το περιεχόμενό τους.

Βέβαια, ως μην αποσιωπηθεί εδώ, ότι θεωρείται, πλέον, λανθασμένη η εντύπωση ότι τις εικόνες τις καταλαβαίνουν όλοι οι μαθητές με τον ίδιο τρόπο. Η ανάγνωση των εικόνων προϋποθέτει την αποκωδικοποίηση του συμβολικού συστήματος της εικόνας όπως συμβαίνει και με την ανάγνωση του γλωσσικού μηνύματος του γραπτού λόγου. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού, με αυτόν τον τρόπο, έρχεται διαμεσολαβητικά, με σκοπό οι μαθητές να μάθουν και στη συνέχεια, να ενεργοποιηθούν προσπαθώντας να αποκρυπτογραφήσουν το εικονικό μήνυμα.

Η μορφή της διδασκαλίας μετατρέπεται από δασκαλοκεντρική σε μαθητοκεντρική, την πλέον αναγνωρισμένη για την αποτελεσματικότητά της μέθοδο στη σύγχρονη εποχή. Ακόμη και οι πλέον, ζωνοί μαθητές του

τήματος ηρεμούν και κινητοποιούνται όταν αντικρύσουν μια εικόνα. Οι μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες, διευκολύνονται στην κατανόηση αφηρημένων εννοιών αλλά και πρακτικών νοημάτων μιας και με τις εικόνες παρακάμπτεται ο σκόπελος των γλωσσικών συμβόλων. Το μάθημα παύει να είναι στείρα μετάδοση των γνώσεων του διδάσκοντος και του σχολικού βιβλίου και μεταμορφώνεται σε ενδιαφέρουσα διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας ζητείται και προβάλλεται η αυτενέργεια των μαθητών (που απομακρύνει από την παθητικότητα), χωρίς βέβαια, κάτι τέτοιο να σημαίνει την εμμονή στην αποκλειστική χρήση των οπτικών τεκμηρίων και τον παραγκωνισμό του κειμενικού λόγου.

Μάλιστα, ήδη από το 1983, ο Αμερικανός ψυχολόγος και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Harvard, Howard Gardner, με τη θεωρία του περί πολλαπλής νοημοσύνης (*multiple intelligences theory*) επεδίωξε να δικαιολογήσει τη χαμηλή σχολική επίδοση κάποιων μαθητών σε ορισμένα μαθήματα. Έτσι, στο βιβλίο του « *Frames of mind* »⁸², διαχώρισε επτά είδη νοημοσύνης: τη *λεκτική – γλωσσική* (*verbal – linguistic*) που σχετίζεται με την ικανότητα στη χρήση της γλώσσας, τη *λογικο – μαθηματική* (*logical – mathematical*) που έχει να κάνει με την χρήση συστηματικοτήτων και λογικών διεργασιών, τη *σωματική – κινητική* (*bodily – kinesthetic*) που σχετίζεται με τις αυξημένες αθλητικές ικανότητες, την *οπτική – χωρική* (*visual – spatial*) που αφορά στη δυνατότητα αντίληψης του περιβάλλοντος μέσω εικόνων, τη *μουσική – ρυθμική* (*musical*) που χαρακτηρίζεται από την ικανότητα κατανόησης, σύνθεσης και αναπαραγωγής μουσικών δομών, τη *διαπροσωπική* (*interpersonal*) που σχετίζεται με την αντίληψη των συναισθημάτων και των διαθέσεων των άλλων, την *ενδοπροσωπική* (*intrapersonal*) που έχει να κάνει με την ικανότητα της αυτογνωσίας και της ενδοσκόπησης. Αργότερα, προσέθεσε τη *νατουραλιστική – φυσιοκρατική* (*naturalistic*) σχετικά με τη γνώση της χλωρίδας και της πανίδας, ενώ ακόμη συζητείται η *ύπαρξη* και άλλων ειδών νοημοσύνης όπως η *υπαρξιακή* (*existential*) και η *πνευματική* (*spiritual*).

Το σχολείο και το διδακτικό προσωπικό που το απαρτίζει οφείλει να προσπαθεί να αναγνωρίσει σε κάθε μαθητή τη νοημοσύνη που τον χαρακτηρίζει, καθώς σε κάθε παιδί υπάρχει ένα ή και παραπάνω είδος.

---

⁸² Howard Gardner, « *Frames of mind. Η θεωρία των πολλαπλών τύπων νοημοσύνης* » (μετάφραση: Πέτρος Γεωργίου), εκδ. Μαραθιάς, Αθήνα 2010.

Συνεπώς, η οπτική εκπαίδευση, συνδέεται με την ανάπτυξη της οπτικής νοημοσύνης και αυτήν επιδιώκει να ενεργοποιήσει, έτσι ώστε να προχωρήσει στην παιδευτική αξιοποίησή της ενώ μπορεί να συμβάλλει στην ενεργοποίηση και των άλλων νοημοσυνών. Αναμφισβήτητα, προωθεί την μεταχείριση της εικόνας στο σύγχρονο σχολείο σε συνδυασμό όμως και με άλλες μεθόδους, με απώτερο σκοπό, πάντα, την επίτευξη των επιμέρους διδακτικών στόχων. Το ζητούμενο, τέλος, της σύγχρονης παιδαγωγικής είναι ένα ποιοτικό σχολείο με διδακτικά εγχειρίδια που θα επιτρέπουν την προσαρμογή της διδασκαλίας στις ανάγκες των μαθητών και όχι το αντίθετο.

2. 1. 4. Λειτουργίες των εικόνων στο κείμενο

Είναι πλέον κοινά αποδεκτό ότι η παρουσία εικόνων στα σχολικά εγχειρίδια θεωρείται απαραίτητη καθώς οι μαθητές αντιλαμβάνονται καλύτερα τη διδακτέα ύλη και διευκολύνονται στην κατανόησή της. Ως εκ τούτου, οι εικόνες, ανάλογα με τον τρόπο που αλληλεπιδρούν με το κείμενο, παρατίθενται στις σελίδες του σχολικού βιβλίου εξυπηρετώντας κάποιες λειτουργίες. Πιο συγκεκριμένα, διακρίνονται πέντε γνωστικές λειτουργίες των εικόνων στο βιβλίο: (α) *διακοσμητική λειτουργία*, (β) *λειτουργία παρουσίασης*, (γ) *λειτουργία οργάνωσης*, (δ) *ερμηνευτική λειτουργία*, (ε) *λειτουργία μεταμόρφωσης*⁸³.

Στη *διακοσμητική λειτουργία* οι εικόνες δεν έχουν κανένα λειτουργικό ρόλο στη σελίδα και απλώς βρίσκονται εκεί εν είδει διακοσμητικού στοιχείου ενώ ο βαθμός αλληλεπίδρασης με το κείμενο είναι μηδενικός. Στη *λειτουργία της παρουσίασης*, οι εικόνες τίθενται με τέτοιο τρόπο ώστε να παρουσιάσουν το περιεχόμενο του κειμένου, δρουν δηλαδή περισσότερο βοηθητικά προς τον γραπτό λόγο. Με τη *λειτουργία της οργάνωσης*, χρησιμοποιούνται για να οργανώσουν το προσφερόμενο υλικό ενώ με την *ερμηνευτική λειτουργία*, οι εικόνες επιδρούν πάνω στο σώμα του κειμένου καθορίζοντας την ερμηνεία του. Η τελευταία λειτουργία, σύμφωνα με το

---

⁸³ Joseph Levin, G. Anglin, R. Carney, « *On Empirically Validating Functions of Pictures in Prose* » στο D. M. Willows, H. A. Houghton (eds) « *The Psychology of Illustration* », τόμ. 1, Basic Research, Springer – Verlag, 1987, σελ. 51 – 85.

ταξινόμικό σύστημα του Levin, η *λειτουργία της μεταμόρφωσης* σχετίζεται και με τον μέγιστο βαθμό αλληλεπίδρασης εικόνας – κειμένου. Η εικόνα, εν προκειμένω, δεν χρησιμοποιείται ως μέσο κατανόησης αλλά ως μέσο μεταμόρφωσης του κειμένου. Βοηθά στην ανανοηματοδότηση του, ανοίγει νέους τρόπους ερμηνείας και τροφοδοτεί τους μαθητές με νέα ερεθίσματα για επιπλέον σκέψη και έρευνα. Ελάχιστα σχολικά βιβλία είναι γραμμένα βασιζόμενα στη λειτουργία της μεταμόρφωσης, το αντίθετο μάλιστα, αφού στα περισσότερα απουσιάζει παντελώς και ο ρόλος των εικόνων περιορίζεται στην πρώτη και σπανιότερα στη δεύτερη λειτουργία.

Σήμερα, κατ' αναλογία της ταξινομίας Levin, μολονότι η σχέση μεταξύ εικονικού και κειμενικού λόγου δεν μπορεί να οριστεί με αυστηρά πλαίσια καθώς αναφέρεται σε κάτι υποκειμενικό και αντιλαμβανόμενο από κάθε δέκτη με διαφορετικό τρόπο, έχουν αποσαφηνιστεί κάποιες συμβατικές σχέσεις. Αρχικά, το κείμενο και η εικόνα μπορεί να βρίσκονται σε απόλυτη συμμετρία και ως αποτέλεσμα, να καταλαμβάνουν ίσο χώρο στη σελίδα του βιβλίου. Επίσης, το κείμενο μπορεί να έχει ανάγκη την εικόνα για να διευκρινιστεί και να ξεκαθαριστεί το ακριβές περιεχόμενό του. Ακόμη, η εικόνα είναι δυνατό να λειτουργήσει ως δεκανίκι για τον εμπλουτισμό του γραπτού λόγου. Επιπρόσθετα, υπάρχει η δυνατότητα το κείμενο να φέρει το βασικό νόημα του κεφαλαίου αλλά οι εικόνες να ενσωματώνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να φωτίζουν συγκεκριμένα γεγονότα, μια επιλογή που έγκειται σαφέστατα στην προσωπική βούληση του συγγραφέα ή και του εικονογράφου μιας και θα αντανακλούν τις απόψεις τους. Τέλος, οι εικόνες δύναται να κουβαλούν το νόημα και το κείμενο να χρησιμοποιείται βοηθητικά προς αυτό. Φυσικά, κάτι τέτοιο είναι εντελώς ασυνήθιστο σε σχολικό βιβλίο ενώ προσιδιάζει περισσότερο σε εξ ολοκλήρου εικονογραφημένο βιβλίο για παιδιά προσχολικής ηλικίας.

2.1.5. Αναγνωσιμότητα των εικόνων και οπτική επικοινωνία

Η εποχή μας κατακλύζεται κυριολεκτικά από εικόνες. Ποτέ παλαιότερα, ο άνθρωπος δεν « βομβαρδιζόταν » με εικόνες στην τηλεόραση, στο διαδίκτυο, στα βιβλία, στην καθημερινότητά του γενικότερα. Όλοι,

καθημερινά γίνονται πομποί και δέκτες κάποιου εικονικού μηνύματος. Στην εκπαίδευση, η χρήση της επιβάλλεται καθώς μπορεί να διασαφηνίσει, να εμπλουτίσει, να εξηγήσει, να κινητοποιήσει τους διδασκόμενους. Όμως τι συμβαίνει με την πιθανότητα ο μαθητής να μη βλέπει στην εικόνα αυτό που ο δάσκαλος έχει δει, θέλει να δει ή υποθέτει ότι βλέπει και εκείνος;

Προκύπτει, έτσι, το ζήτημα της αναγνωσιμότητας των εικόνων, ένα θέμα που, ουκ ολίγες φορές, έχει δημιουργήσει παρερμηνείες. Στις φωτογραφίες, λόγου χάρη, είναι δυνατόν, άλλη να ήταν η πρόθεση του φωτογράφου όταν « έκανε το κάδρο του », άλλη η ερμηνεία του εκπαιδευτικού που αναλύει το περιεχόμενό της στους μαθητές και τελικά διαφορετική και η πρόσληψη των μαθητών ακόμη και μεταξύ συμμαθητών.

Ως εκ τούτου, η οπτική επικοινωνία μεταξύ τους δεν είναι επιτυχής αφού υπάρχει διάσταση ως προς την αντίληψη και κατανόηση του μηνύματος. Αυτό οφείλεται στους κώδικες που χρησιμοποιεί ο καθένας τους. Μια φωτογραφία, για παράδειγμα, του Νέλσον Μαντέλα, διαφορετικά θα ερμηνευτεί από έναν μαθητή στην Αφρική και διαφορετικά από έναν μαθητή στην Ευρώπη. Ο μαθητής (όπως και ο διδάσκοντας) βλέποντας μια εικόνα καλείται να αποκωδικοποιήσει το μήνυμά της, έχοντας ως υπόβαθρο τις προσωπικές του γνώσεις, εμπειρίες και απόψεις. Πρέπει να ακολουθήσει, δηλαδή, την ίδια πορεία με την « αποκρυπτογράφηση » του συμβολικού συστήματος της γραπτής γλώσσας, που κάνει με την ανάγνωση του κειμένου.

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι δεν πρόκειται για μία εύκολη διαδικασία και σε καμία περίπτωση αυτονόητη για όλους τους ανθρώπους και σίγουρα όχι στον ίδιο βαθμό. Στην οπτική επικοινωνία, εξάλλου, ελλοχεύει ο κίνδυνος της προώθησης της παθητικότητας που προκαλεί η αποκλειστική χρήση των εικόνων. Ο άνθρωπος και στην περίπτωσή μας, ο μαθητής μετατρέπεται σε νωθρό αποδέκτη μηνυμάτων, χωρίς να ζητείται η αυτενέργειά του.

Το πρόβλημα της αναγνωσιμότητας των κειμένων, αρχικά, και των εικόνων, πλέον, έχει απασχολήσει σε βάθος τους αρμόδιους επιστήμονες και ερευνητές και έχουν καταλήξει σε δεκάδες τύπους και τεχνικές προκειμένου να καθοριστεί με ακρίβεια το ζήτημα ⁸⁴. Η αισθητήρια μάθηση, συνεπώς,

---

⁸⁴ Αθανάσιος Γαγάτσης, Ιλιάδα Ηλία, Στυλιανή Καταλάνου, Μοδεστίνα Μοδέστου, Ορτάντζια Ιωάννου, « Αναγνωσιμότητα των κειμένων και ο ρόλος των εικόνων », Πρακτικά 9^ο

βασίζεται στην οπτική επικοινωνία, η οποία συνιστά αναγκαιότητα της σύγχρονης εποχής αφού οι οπτικές εικόνες γίνονται η κυρίαρχη μορφή επικοινωνίας. Ο άνθρωπος που δεν μπορεί να ερμηνεύσει εικόνες θεωρείται οπτικά αναλφάβητος, πράγμα που, τελικά, έχει επιπτώσεις στην συνολική του επικοινωνία με τους άλλους.

2. 1. 6. Κοινωνικοποιητικός ρόλος των εικόνων

Για τον όρο « κοινωνικοποίηση » έχουν προταθεί πολλοί ορισμοί. Γενικά, πάντως, ως « κοινωνικοποίηση » ορίζεται η συνεχής διαδικασία ενσωμάτωσης από το άτομο στοιχείων του πολιτισμού της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει και δρα, με αποτέλεσμα να είναι σε θέση να διαμορφώνει τη δική του προσωπικότητα. Οι φορείς της κοινωνικοποίησης διακρίνονται σε « πρωτογενείς » και « δευτερογενείς ». Το σχολείο ανήκει στους δευτερογενείς φορείς καθώς η κοινωνικοποίηση πραγματοποιείται μέσω τριών μηχανισμών: της μάθησης, της ταύτισης – μίμησης και της εσωτερίκευσης. Οι μηχανισμοί αυτοί ενεργοποιούνται με ποικίλα ερεθίσματα κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής. Με τις σχολικές συναναστροφές και την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων, με τη διδασκαλία του εκπαιδευτικού προσωπικού, με τα σχολικά βιβλία και το περιεχόμενό τους, όλα, με συνειδητό ή όχι τρόπο, συνιστούν πηγές κοινωνικοποίησης για τον μαθητή και τη μαθήτριά.

Σε αυτό το πλαίσιο, το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων συντελεί στην μεταβίβαση κοινωνικού υλικού στον διδασκόμενο, τόσο με το κειμενικό όσο και με το εικονιστικό του τμήμα. Πιο συγκεκριμένα, οι εικόνες ενός σχολικού βιβλίου (με τον όρο « εικόνες » νοούνται οι φωτογραφίες, τα σκίτσα, οι γελοιογραφίες, τα διαγράμματα, τα σχέδια) με τις αποτυπώσεις και με τα χρώματά τους μεταφέρουν κοινωνικά μηνύματα, ιδέες, αντιλήψεις, θεάσεις του παλαιότερου και σύγχρονου κόσμου.

Εξάλλου, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο ότι στη συντριπτική πλειοψηφία, τα πρώτα βιβλία που δίνονται στα παιδιά προσχολικής και πρώτης παιδικής ηλικίας είναι εικονογραφημένα με ελάχιστη παρουσία γραπτού λόγου. Τα παιδιά, δηλαδή, προτού πάνε σχολείο έχουν

διαμορφώσει μια αντίληψη για τον κόσμο γύρω τους. Απώτερος στόχος αυτής της επιλογής είναι τα παιδιά να γνωρίσουν πτυχές του ανθρώπινου πολιτισμού και να οικειοποιηθούν τις προβαλλόμενες συμπεριφορές και συνήθειες.

Ο οπτικός τρόπος επικοινωνίας προκρίνεται μεταφέροντας οπτικά μηνύματα στη γνώση αλλά και στο συναίσθημα⁸⁵. Τα παιδιά μέσα από την εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων ενστερνίζονται κοινωνικές νόρμες με μια μέθοδο όχι στείρα και στεγνή αλλά ζωντανή και άμεση, πράγμα που εξασφαλίζει μεγαλύτερες δυνατές πιθανότητες να τις υιοθετήσουν τελικά αλλά και να τις διασπείρουν στον κοινωνικό τους περίγυρο (οικογένεια, φίλους) αλλάζοντας, σταδιακά, τη δομική συγκρότηση της κοινωνίας.

Έτσι, τα σχολικά βιβλία μπορούν να αντιμετωπιστούν ως πολιτισμική πράξη, ως ο καθρέφτης που αντανακλάται η εκάστοτε κοινωνία⁸⁶. Συντελούν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών αφού προωθούν την ενεργητική μάθηση. Στην περίπτωση, μάλιστα της οπτικής λαογραφικής πληροφορίας, η κοινωνικοποίηση των εφήβων προωθείται περισσότερο αφού η λαογραφική πληροφορία απευθύνεται όχι μόνο σε θεωρητική γνώση αλλά και σε δημιουργική εμπειρία διαμορφώνοντας μακροπρόθεσμα κοινωνικά δραστήριους πολίτες.

2. 1. 7. Ιδεολογική χρήση των εικόνων

Η εικόνα, όπου κι αν αυτή χρησιμοποιείται, είναι επιφορτισμένη με ένα σημασιολογικό φορτίο. Το φορτίο αυτό, όμως, δεν κατ' ανάγκη, απόλυτα ταυτόσημο για όλους τους εμπλεκομένους στη διαδικασία νοηματοδότησής της. Ο δημιουργός της εικόνας είχε στο νου του ένα συγκεκριμένο τρόπο απόδοσης του νοήματος που εκείνη μεταφέρει. Αντίστοιχα, ο κάθε χρήστης της προσδίδει μια διαφορετική ερμηνεία. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως οι νοηματοδοτήσεις της εικόνας είναι τόσες όσοι και οι αναγνώστες της. Η τεράστια αυτή ποικιλία ερμηνειών οφείλεται στη διαφορετική θέαση

---

⁸⁵ Ευαγγελία Κανταρτζή, « Ιστορική αναδρομή της εικονογράφησης των παιδικών και σχολικών βιβλίων », Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 212 – 216 .

⁸⁶ Έφη Αβδελά, « Ιστορία και σχολείο », Νήσος, Αθήνα 1998, σελ. 36 κ. εξής.

της μέσα από τα φίλτρα που ενυπάρχουν στον καθένα. Φίλτρα κοινωνικά, πολιτικά, ιστορικά, οικογενειακά και εν τέλει ιδεολογικά.

Επίσης, είναι δυνατόν ανάλογα με την χρονική συγκυρία να διαφοροποιείται η ερμηνεία της. Έτσι, στην εκπαίδευση, εν προκειμένω, αυτή η διάσταση ξεκινά με την επιλογή των εικόνων που θα ενσωματωθούν στο σχολικό εγχειρίδιο. Ο εικονογράφος, αν υπάρχει, αλλιώς η συγγραφική ομάδα, διαλέγουν ανάμεσα σε χιλιάδες εικόνες όσες οι ίδιοι κρίνουν ως κατάλληλες και συναφείς με το περιεχόμενο του βιβλίου. Στην επιλογή αυτή ενυπάρχουν ήδη κριτήρια τα οποία έχουν την αρχή τους στην ερμηνεία των εικόνων από τους συγγραφείς. Η παραπάνω διαδικασία, όταν πραγματοποιείται, ενέχει μια υποκειμενικότητα που στηρίζεται στην πολυσημία των εικόνων καθώς το σημαίνον είναι μοναδικό ενώ το σημαϊνόμενο ποικίλλει βάσει κοινωνικών, ιστορικών, οικονομικών και τελικά προσωπικών συνθηκών.

Έτσι, το ιδεολογικό περιεχόμενο κάθε εικόνας χρωματίζεται διαφορετικά, πράγμα που, όπως έχει αποδείξει η ιστορία, μπορεί να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από ολοκληρωτικά καθεστώτα. Για παράδειγμα, στα σχολικά βιβλία που κυκλοφόρησαν επί δικτατορίας του Μεταξά, οι επιλογές των εικόνων έχει γίνει με τέτοιον τρόπο, ώστε να προβάλλονται τα ιδανικά της στρατιωτικής κυβέρνησης και τα παιδιά να γαλουχούνται με αυτές τις ιδέες, σε συνδυασμό πάντα με την ύπαρξη της στρατιωτικής νεολαίας (Εθνική Οργάνωση Νεολαίας – Ε. Ο. Ν.).

Δίχως αμφιβολία τα σχολικά βιβλία λογίζονται ως φορείς ιδεολογίας της επικρατούσας τάξης αφού στην συγγραφή και στην έκδοσή τους υπάρχει ο κατεξοχήν μηχανισμός κρατικής παρεμβατικότητας. Ο Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.) ήταν η περίτρανη απόδειξη αυτού του συλλογισμού, μέχρι τις 31 Μαρτίου του 2012, οπότε και καταργήθηκε οριστικά⁸⁷ ανοίγοντας έτσι το δρόμο στην ιδιωτική πρωτοβουλία⁸⁸. Η περιρρέουσα ιδεολογία, εκφράζεται μέσω της επιλογής των εικόνων των σχολικών βιβλίων αλλά και κάτι παραπάνω. Οι εικόνες και οι φωτογραφίες ειδικά, «κουβαλούν» την ιδεολογία της εποχής στην οποία τραβήχτηκαν, δίνοντας έτσι πολύτιμες πληροφορίες και σε αυτόν τον τομέα.

⁸⁷ Μάρνη Παπαματθαίου, «Η “κουκουβάγια” παίρνει σύνταξη», Το Βήμα – Παιδεία, www.tovima.gr, 30 / 03 / 2012.

⁸⁸ Νικολίτσα Τρίγκα, «Σχολικά βιβλία από οργανισμό – πρότυπο», Έθνος, www.ethnos.gr, 23 / 05 / 2015.

2.2. Η φωτογραφία

2.2.1. Επισκόπηση

Η λέξη «φωτογραφία» προέρχεται από τη σύνθεση των λέξεων «φως» και «γράφω», σημαίνει, δηλαδή, «τη γραφή με το φως». Οι απαρχές της φωτογραφίας ανάγονται στους αρχαίους Έλληνες. Ήταν εκείνοι που μελέτησαν τις ιδιότητες του φωτός και συνειδητοποίησαν ότι τα μαθηματικά συνδέονται άμεσα με την οπτική. Έτσι, σπουδαίοι Έλληνες μελετούν το φως και τα φαινόμενά του, όπως τη διάθλαση, και την ανάκλαση. Ο Εμπεδοκλής («*Περί πόρων και άπορροών*»), ο Δημόκριτος («*Άκτινογραφία*»), ο Πλάτων («*Πολιτεία*», «*Τίμαιος*»), ο Επίκουρος («*Περί του όρᾶν*»), ο Αριστοτέλης («*Περί χρωμάτων*», «*Προβλήματα*») ενώ για τον φακό και τις ιδιότητές του κάνει λόγο και ο Θεόφραστος («*Περί πυρός*»). Αναφορές γίνονται, επίσης, για κοίλα και κυρτά κάτοπτρα από τον Ευκλείδη («*Όπτρικά*») και τον Αρχιμήδη («*Περί κατόπτρων*»). Παρατηρούν ότι, όταν οι ακτίνες του φωτός περνούν μέσα από μια μικρή οπή και διαμέσου ενός σκοτεινού χώρου, τότε στην απέναντι επιφάνεια δημιουργείται μια αντεστραμμένη εικόνα του ειδώλου. Οι Λατίνοι μετονόμασαν το σκοτεινό δωμάτιο σε σκοτεινό θάλαμο («*camera obscura*»), όρος που παραμένει ακόμη σε χρήση από τους φωτογράφους⁸⁹.

Στους αιώνες της Αναγέννησης (14^{ος} – 17^{ος} αιώνας), ο σκοτεινός θάλαμος χρησιμοποιήθηκε στη ζωγραφική προκειμένου να αναπαρασταθούν με λεπτομέρεια τα προς απεικόνιση στοιχεία. Πρέπει να έρθει το 1816, οπότε ο Nicéphore Niépce (1765 – 1833) εφηύρε την «ηλιογραφία» μια αρχική μορφή της σημερινής φωτογραφίας, δίχως όμως να κατοχυρώσει την εφεύρεσή του, κάτι που επέτρεψε στον Louis – Jacques – Mandé Daguerre (1787 – 1851), το 1839, με τη «δαγγεροτυπία», να κερδίσει το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας από τη Γαλλική Ακαδημία Επιστημών. Παράλληλα με τη δαγγεροτυπία εμφανίζεται και η «καλοτυπία» (ή αλλιώς «ταλμποτυπία»,

---

⁸⁹ Άλκης Ξανθάκης, «*Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας, 1893 – 1970*» Πάπυρος, Αθήνα 2008.

από το όνομα του εφευρέτη της, William Fox Talbot), μέθοδος που, όμως, δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση⁹⁰.

Στην Ελλάδα, η πρώτη φωτογραφία (με τη μορφή *δαγγεροτυπίας*) έγινε το 1839 από τον Pierre – Gustave – Gaspard Joly de Lotbinière (1798 – 1865) και απεικόνιζε την Ακρόπολη. Οι πρώτοι Έλληνες φωτογράφοι διδάχτηκαν την μέθοδο της δαγγεροτυπίας στο Σχολείο των Τεχνών (το σημερινό Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο) όταν ο Philibert Perraud (1815 – 1863) προσκλήθηκε να παραδώσει κάποια μαθήματα της νέας τεχνικής εκεί στα πλαίσια των παραδόσεων του καθηγητή ζωγραφικής, Φίλιππου Μαργαρίτη. Η φωτογραφία, λοιπόν, εξακολουθεί να σχετίζεται άμεσα με τη ζωγραφική και χρησιμοποιείται από την τελευταία ως βοηθητικό μέσο για την πιστότερη απόδοση των σχεδιαστικών και χρωματικών λεπτομερειών. Οι απεικονίσεις ήταν αρκετά απλές αφού δεν είχαν καλλιτεχνική χροιά αλλά σκοπός τους ήταν η μετάδοση πληροφοριών.

Έκτοτε, τα φωτογραφεία στην Αθήνα και όχι μόνο, πολλαπλασιάζονται με ταχείς ρυθμούς⁹¹. Στον Βόλο, στην Κέρκυρα, στη Θεσσαλονίκη, στην Κρήτη, στην Πάτρα, στις Κυκλάδες αναδεικνύονται αξιόλογοι φωτογράφοι, Έλληνες και ξένοι (κυρίως Γάλλοι και Γερμανοί). Μάλιστα, το 1859, μέσα σε εξαιρετικά δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, πραγματοποιείται, στην Ελλάδα, ο πρώτος διαγωνισμός φωτογραφίας με βράβευση των καλύτερων έργων.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στην Ευρώπη, δημιουργούνται τα πρώτα ρεύματα φωτογραφίας κάτι που οδηγεί στη συγκρότηση και των πρώτων σχολών φωτογραφίας. Εκδίδονται, έτσι, περιοδικά φωτογραφίας και γίνεται μια δυναμική προσπάθεια για αποκοπή της φωτογραφίας από τη ζωγραφική και της αναγνώρισής της ως αυτόνομη μορφή τέχνης⁹². Επίσης, η φωτογραφία εκλαϊκεύεται και σταματά να θεωρείται προνόμιο των επαγγελματιών φωτογράφων. Σε αυτή τη στροφή συντέλεσε και η εμφάνιση

---

⁹⁰ Ειρήνη Γιανναρά, « Φωτογραφία: το αλφάβητο του οπτικού πολιτισμού. Σύντομη αναδρομή στην τέχνη και τεχνικές της φωτογραφίας », σημειώσεις για το μάθημα « Οπτική Επικοινωνία », Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, www.media.uoa.gr, σελ. 5 – 8.

⁹¹ Μαριάννα Καράλη, « Η φωτογραφική προσωπογραφία και η επαγγελματική φωτογραφία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα », *Μνήμων* 32 (2011 – 2012), σελ. 89 – 124.

⁹² Peter Emerson, « *Naturalistic Photography for Students of Art* », publ. S. Low, Marston, Searle & Rivington, London 1889.

της εταιρείας Kodak, η οποία μειώνει το κόστος αγοράς της φωτογραφικής μηχανής, με αποτέλεσμα τη δημιουργία πλήθους ερασιτεχνών φωτογράφων.

Οι πρώτες ελληνικές φωτογραφικές μηχανές κατασκευάζονται το 1903 ενώ το 1904 ιδρύεται « ο Σύνδεσμος των εν Ελλάδι Φωτογράφων » προκειμένου να κατοχυρωθούν τα εργασιακά δικαιώματα των Ελλήνων φωτογράφων ⁹³. Η φωτογραφία γνωρίζει ραγδαία ανάπτυξη με τους Βαλκανικούς πολέμους οπότε και διαδίδεται το *φωτορεπορτάζ* και η *αεροφωτογραφία*, είδη που αρχικά χρησιμοποιήθηκαν για στρατιωτικούς σκοπούς. Στη συνέχεια και άλλα είδη γεννήθηκαν, όπως το *φωτογραφικό ντοκουμέντο*, το οποίο γνώρισε μοναδική ανάπτυξη από την Μικρασιατική καταστροφή του 1922 και έπειτα αφού μετέτρεψε τη φωτογραφία σε απόδειξη των πολεμικών φρικαλεοτήτων.

Ο φωτογράφος, πλέον, παύει να είναι ο φωτογράφος του στούντιο και βγαίνει έξω στο δρόμο (υπαίθριοι φωτογράφοι) ⁹⁴. Διάσημοι Έλληνες φωτογράφοι με διεθνή αναγνώριση, φωτογραφίζουν, κατεξοχήν, όψεις της αγροτικής ζωής της Ελλάδας. Ξεχωρίζουν προσωπικότητες όπως η Έλλη Σουγιουλτζόγλου – Σεραϊδάρη, Nelly's (1899 – 1998), που ασχολήθηκε με την φωτογράφιση αγροτικών σκηνών, της Ακρόπολης στα περίφημα γυμνά της αλλά και με τη φωτογραφία μόδας ⁹⁵.

Στον Μεσοπόλεμο, ξένοι φωτογράφοι έρχονται στην Ελλάδα για να φωτογραφίσουν όψεις της σύγχρονης Ελλάδας πάντα όμως σε συνδυασμό με την φωτογράφιση ιστορικών τόπων (Ακρόπολη, Ολυμπία, Δελφοί) μιας και ενδιαφέρονται για αποδείξεις του εναπομείναντα αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Στη διάρκεια του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου, η φωτογραφία στην Ελλάδα περνά σε μια φάση σημαντικής ύφεσης εξαιτίας της δεινής οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης. Σε αυτήν την περίοδο ξεχωρίζει το έργο της Βούλας Παπαϊωάννου, η οποία φωτογραφίζει τα θύματα της πείνας το χειμώνα του 1941 και του Κώστα Μπαλάφα ⁹⁶, μέσα από το φακό του οποίου αποτυπώνεται ο Ελληνο – ιταλικός πόλεμος.

⁹³ Στέλιος Μωραΐτης, « 1916 – 1996, μια ιστορία 80 χρόνων », www.fotoartmagazine.gr.

⁹⁴ Γιώργος Ντελιόπουλος, « Ο υπαίθριος φωτογράφος », www.opolitis.gr, 09/ 01/ 2014.

⁹⁵ βλ. portfolio Nelly's στο φωτογραφικό αρχείο του Μουσείου Μπενάκη (www.benaki.gr) και Άλκης Ξανθάκης, « Το γυμνό στην ελληνική φωτογραφία », Κοχλίας, Αθήνα 2004.

⁹⁶ Κώστας Μπαλάφας, « Ηπειρος », Τα Νέα, 2014.

Το 1952 ιδρύεται η Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία (Ε. Φ. Ε) με αξιόλογη δράση μέχρι και σήμερα ⁹⁷. Ενδεικτικό της τεράστιας απήχησης της φωτογραφίας σε όλες τις εκφάνσεις της τέχνης και της επιστήμης είναι το γεγονός πως σπουδαίοι ποιητές ασχολήθηκαν συστηματικά με τη φωτογραφία (Οδυσσέας Ελύτης ⁹⁸, Γιώργος Σεφέρης ⁹⁹, Ανδρέας Εμπειρικός ¹⁰⁰). Στα χρόνια που ακολούθησαν, η φωτογραφία περνά στους χώρους της διαφήμισης, του κινηματογράφου, του θεάτρου, της πασαρέλας και τα μοντέλα πλέον είναι διασημότητες της εποχής. Τότε ξεκινά και η πρώτη διάσταση μεταξύ των φωτογράφων των φωτογραφείων και των καλλιτεχνών φωτογράφων, μια διάκριση που ακόμη δεν έχει αμβλυνθεί.

Σήμερα, η φωτογραφία εξακολουθεί να γνωρίζει σημαντική άνθηση ώστε να θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο του πολιτισμού μιας χώρας. Η τέχνη της φωτογραφίας μελετάται συστηματικά σε τμήματα Πανεπιστημίων, διάσημοι Έλληνες φωτογράφοι καταξιώνονται επαγγελματικά (Κωνσταντίνος Μάνος, Νίκος Οικονομόπουλος ¹⁰¹, Γιάννης Μπεχράκης, Πλάτωνας Ριβέλλης) ενώ τα εργαστήρια διδασκαλίας φωτογραφίας συνεχώς πολλαπλασιάζονται.

2. 2. 2. Η τέχνη της φωτογραφίας

Η θέση της φωτογραφίας μεταξύ των υπολοίπων καλών τεχνών (αρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική, μουσική, λογοτεχνία, χορός) δε θεωρήθηκε από την αρχή αυτονόητη. Η ύπαρξη της φωτογραφίας πολεμήθηκε ως ανεξάρτητη της ζωγραφικής επιστήμη καθώς τα πιστά αντίγραφα που δημιουργούσε δεν θεωρήθηκαν επιτεύγματα μιας υψηλής τέχνης.

---

⁹⁷ www.efe.com.gr

⁹⁸ www.elytis.edicypages.com

⁹⁹ Για το φωτογραφικό αρχείο του Γιώργου Σεφέρη βλ. αρχείο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (Μ. Ι. Ε. Τ.) και Μάρη Θεοδοσοπούλου, « Ο Σεφέρης φωτογράφος », www.tovima.gr, 17 / 12 / 2000.

¹⁰⁰ Λαμπρινή Κουζέλη, « Ανδρέας Εμπειρικός: με τον φακό του ποιητή », www.tovima.gr, 15 / 05 / 2013 και Ανδρέας Εμπειρικός, « Φωτοφράκτης. Οι φωτογραφίες του Ανδρέα Εμπειρικού », (επιμέλεια: Γεώργιος Σταθάτος), εκδ. Άγρα, Αθήνα 2001.

¹⁰¹ « Εικόνες: Ο κόσμος μας με τον φακό του Magnum. », Το Βήμα, Εκδ. Λαμπράκη, Αθήνα 2007.

Θεωρήθηκε ένα επαναστατικό μέσο αναπαραγωγής της φύσης και προκάλεσε οξύ προβληματισμό στους ειδικούς της Ιστορίας της Τέχνης κυρίως εξαιτίας του πλήθους των φωτογραφιών που μπορούσαν να προκύψουν από μία και μόνο λήψη. Η φωτογραφία, πρόδωσε, λοιπόν, την μοναδικότητα του έργου τέχνης και μετατόπισε το ενδιαφέρον στο αδιάψευστό της χαρακτήρα ¹⁰². Αποσπάστηκε από τη ζωγραφική και επεδίωξε την αυτόνομή της παρουσία. Ο καλλιτεχνικός αναβρασμός ήταν τόσο μεγάλος που οδήγησε στο καλλιτεχνικό ρεύμα « *H τέχνη για την τέχνη* » (« *L' art pour l' art* »).

Η αλήθεια, όμως, είναι ότι όσο περνούσαν τα χρόνια η φωτογραφία κέρδιζε έδαφος και αποδείκνυε την αξία της ως εικαστικής δομής. Η εικαστική γλώσσα της φωτογραφίας υπακούει στις ίδιες αρχές με τη ζωή. Καλλιεργεί το σεβασμό στη φύση, στον άνθρωπο και το έργο του, « *εκφράζει τα βιώματα σε καλλιτεχνικές εικόνες και έτσι συλλαμβάνει την ενότητα με τον κόσμο, με τον τρόπο που ο καθολικός κόσμος περιέχει όλο τον πλούτο της ατομικής ιδιαιτερότητας* ¹⁰³ ».

Η φωτογραφία είναι από εκείνες τις μορφές της τέχνης που μπορεί να συνδέσει τις καλές τέχνες (« *μείζονες τέχνες* ») με τις « *ελάσσονες τέχνες* » (κεραμική, υφαντική, επιπλοποιία κ.λπ), μια διάκριση έντονα αμφισβητήσιμη λόγω της ευαίσθητης και διαχρονικής γοητείας των χειροτεχνιών ¹⁰⁴.

Σήμερα, έρχεται στο προσκήνιο μια άλλη διάκριση σχετική με την ποιότητα της φωτογραφίας, ξανά σε σχέση με την τέχνη, μόνο που αυτή τη φορά η διάσταση είναι πιο προσωπική. Υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα στην καλλιτεχνική, συνήθως ασπρόμαυρη, φωτογραφία και την φωτογραφία των φωτογραφείων. Από τη μία πλευρά, βρίσκονται οι φωτογράφοι που φωτογραφίζουν από προσωπική αγάπη και από την άλλη, οι φωτογράφοι που φωτογραφίζουν για να πληρωθούν από αυτό. Μια ψευδο – σύγκρουση, στη ουσία, αφού στη μεν πρώτη περίπτωση δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο

---

¹⁰² Αν και τα τελευταία χρόνια, προγράμματα όπως το *photoshop* αλλοιώνουν αυτό το στοιχείο.

¹⁰³ *Ενημερωτικό Δελτίο – Επιμελητήριο Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος. Πορίσματα Πρώτου Συνεδρίου Καλλιτεχνικής Παιδείας* (15, 16, 17 και 21, 22 Απρίλη 1983), Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Αθήνα 1983, σελ. 15.

¹⁰⁴ Μιχάλης Μερακλής, « *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση – Ήθη και Έθιμα – Λαϊκή Τέχνη* », Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, σελ. 285 – 301.

να πωληθούν τα έργα ενώ στη δεύτερη δεν απουσιάζει η αγάπη για το επάγγελμά τους.

2. 2. 3. Η λαογραφική φωτογραφία

Η στενή σχέση ανάμεσα στη Λαογραφία και στη φωτογραφία επισημάνθηκε ήδη από το 1909, στο ιδρυτικό άρθρο του θεμελιωτή της λαογραφικής επιστήμης, Νικολάου Πολίτη, στο περιοδικό « Λαογραφία » : « *Πρὸς μείζονα σαφήνειαν ἀναγκαῖον εἶναι, ὅταν τοῦτο εἶναι δυνατόν, νὰ ἐπεξηγητῆ ἡ περιγραφὴ πραγμάτων, κινήσεων κτλ. δι' εἰκόνων. Ἡ μεγάλη διάδοσις τῆς φωτογραφικῆς τέχνης ἀποδεικνύει τὸ πρᾶγμα ὄχι δύσκολον. Καὶ τῆς ἀρίστης δὲ περιγραφῆς σαφεστέρα καὶ διδακτικωτέρα εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ περιγραφομένου.* » ¹⁰⁵. Ο Πολίτης αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της φωτογραφικής μηχανής αφού χάρη σε αυτήν, η επιτόπια έρευνα των λαογράφων διευκολύνεται σημαντικά.

Η φωτογραφική εικόνα γίνεται πολύτιμος αρωγός στην ακριβή αποτύπωση αντικειμένων, στην οποία ο γραπτός λόγος δεν μπορεί να είναι τόσο περιγραφικός και λεπτομερής. Επιπρόσθετα, δεν χρησιμοποιείται μόνο για την απεικόνιση πραγμάτων αλλά και κινήσεων. Η φωτογραφική λήψη, όμως, είναι στιγμιαία, επομένως πώς γίνεται να αποτυπώσει κινήσεις; Ο Νικόλαος Πολίτης, εδώ, αναγνωρίζει τη δυναμική της φωτογραφίας και στην απόδοση της δράσης, όπως για παράδειγμα, στον παραδοσιακό χορό ή στις αγροτικές εργασίες, δράση η οποία στα χρόνια που θα έρχονταν θα αποτυπωνόταν και στο βίντεο.

Εκεί, όμως που ο θεμελιωτής της Λαογραφίας στην Ελλάδα υπήρξε καινοτόμος και εξαιρετικά διορατικός ήταν στη χρήση της λέξης « *διδακτικωτέρα* ». Παρατηρεί, δηλαδή, ότι μακροπρόθεσμα η φωτογραφία δεν θα είναι αναγκαία μόνο για την απεικόνιση στοιχείων και δομών ενός παρελθόντος, μια παραδοσιακής κοινωνίας που σταδιακά εξαλείφεται αλλά και για κάτι εξίσου χρήσιμο για τις ερχόμενες γενιές. Η φωτογραφία θα μπορεί να διδάξει, θα αποκτήσει παιδευτικό χαρακτήρα.

---

¹⁰⁵ Νικόλαος Πολίτης, « *Λαογραφία* », περ. Λαογραφία τόμ. Α', Αθήνα 1909, σελ. 16 – 17 και στο « *Εισαγωγή στη Λαογραφία (Φάκελος βιβλιογραφικού υλικού)* », επιμέλεια Μηνάς Αλεξιάδης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007, σελ. 22 – 23.

Τι μπορεί να διδάξει η φωτογραφία; Ανάλογα με το περιεχόμενό της, μπορεί να διδάξει ιστορικά γεγονότα, κοινωνική συμπεριφορά, πολιτική, οικονομία με τον πλέον εύγλωττο και άμεσο τρόπο μάλιστα και με μια πορεία ανάλογη της μαθητοκεντρικής, σύγχρονης διδασκαλίας στο σχολείο.

Έτσι, η φωτογραφία αποκτά διπλή υπόσταση για τον ερασιτέχνη αλλά και τον επιστήμονα λαογράφο, μπορεί να λειτουργήσει αφενός ως αναγκαίο συμπλήρωμα της επιτόπιας έρευνας συνάμα όμως να αποτελέσει αφετηρία για τη σε βάθος μελέτη του λαογραφικού περιεχομένου της.

Ήδη από τον 15^ο αιώνα έχουμε τις πρώτες εικόνες με λαογραφικό ενδιαφέρον, εικόνες με την έννοια της απεικόνισης σε *ξυλογραφίες, χαλκογραφίες, λιθογραφίες, ελαιογραφίες, χαρακτηριστικά και ζωγραφικά σχέδια*, οι οποίες ενσωματώνονταν ως εικονογράφηση στα *περιηγητικά κείμενα*. Η Κατερίνα Κορρέ – Ζωγράφου γράφει: « *Τα εικονογραφημένα έντυπα έργα όπου οι Ευρωπαίοι ταξιδιώτες και ζωγράφοι κατέγραψαν και εικαστικά τις εντυπώσεις τους από το χώρο της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ελλάδας αλλά και εκείνο της ευρύτερης οθωμανικής επικράτειας όπου διαβιούσαν Έλληνες, αποτελούν πολύτιμες πηγές πληροφοριών του ελληνικού παραδοσιακού βίου γενικότερα και συντελούν στη στοιχειοθέτηση και την ανασύνθεση της φυσιογνωμίας του νεότερου ελληνισμού.*¹⁰⁶ ». Οι ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα, αν και δεν ήταν φωτογράφοι με τη στενή έννοια του όρου, εντούτοις, αποτελούν με τα έργα τους, την πρώτη πηγή εικονιστικών πληροφοριών της εποχής¹⁰⁷.

Με την εφεύρεση της φωτογραφίας, με την τεχνική έννοια της, και της πρώιμης μορφής της, της *δαγγεροτυπίας*, το περιεχόμενο της ήταν καθαρά απεικονιστικό, καταγραφικό και πληροφοριακό, με ενημερωτικό χαρακτήρα για την κοινοποίηση αρραβώνων, γάμων. Έτσι, οι πρώτες φωτογραφίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον αφού ενημερώνουν για τους ενδυματολογικούς κώδικες, την οικογενειακή κατάσταση και τους οικογενειακούς δεσμούς της εποχής. Διαμορφώνεται, λοιπόν, η κοινωνική φωτογραφία καθώς αναδεικνύονται όχι μόνο τα πρόσωπα αλλά και οι κοινωνικές αντιλήψεις που εμπεριέχονται και μέχρι τότε παρέμεναν αόρατες στο γυμνό μάτι.

---

¹⁰⁶ Κατερίνα Κορρέ – Ζωγράφου, « *Παραδοσιακή Ζωή και Τέχνη (στα κείμενα των Περιηγητών) 15^{ος} – 19^{ος} αι.* », Αθήνα 2003, σελ. 5 – 6.

¹⁰⁷ Δημήτριος Λουκάτος, « *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία* », δ' έκδοση, Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 1992, σελ. 49 – 55.

Στην Ελλάδα, τον 19^ο αιώνα, σπουδαία άνθηση θα γνωρίσουν και τα νεκρικά πορτρέτα. Δύο λόγοι υπάρχουν για αυτήν την, εκ πρώτης όψεως, μακάβρια διάδοση. Πρώτα πρώτα, η νεκρική απεικόνιση πιστοποιούσε το θάνατο συνήθως κάποιου γνωστού άνδρα της εποχής και λειτουργούσε ενημερωτικά στην κοινοποίηση του γεγονότος στην ελληνική επικράτεια όπως, για παράδειγμα, η φωτογραφία του νεκρού οπλαρχηγού Βασίλειου Πετμεζιά. Επίσης, όταν επρόκειτο για νεκρικό πορτρέτο συγγενικού προσώπου, η φωτογραφία χρησίμευε στην ενημέρωση των συγγενών που έμεναν μακριά. Σε κάθε περίπτωση, διαφαίνεται μια προσπάθεια ένταξης της νεκρικής φωτογραφίας στον κύκλο της ζωής, με την εξημέρωση του « διαβολικού » μέσου από τον λαϊκό άνθρωπο και την ενσωμάτωσή του στις κανονικότητες της παραδοσιακής κοινωνίας¹⁰⁸.

Στις γαμήλιες φωτογραφίες, αντίστοιχα, το ενδιαφέρον του λαογράφου – μελετητή προσανατολίζεται και στην ανίχνευση των οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων των ατόμων που απεικονίζονται, εκτός από την καταγραφή και μελέτη του υλικού πολιτισμού, έτσι όπως αποτυπώνεται στη φωτογραφία. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με το γεγονός της υποχρεωτικής φωτογραφικής λήψης κατά τη διάρκεια σημαντικών τελετουργιών (γάμος, κηδεία) αποδεικνύεται η απόλυτη ενσωμάτωση της τεχνολογίας στις εκδηλώσεις της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής¹⁰⁹.

Για τους λαογράφους, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζουν, επίσης, τα έμμετρα λαϊκά στιχουργήματα πίσω από τις φωτογραφίες που έστελναν οι στρατιώτες στις οικογένειές τους, κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Συχνά, ήταν συντεθειμένα σε α' ενικό πρόσωπο και λειτουργούσαν με αξιοπρόσεκτη εγγύτητα, κερδίζοντας έτσι σε αμεσότητα αφού ήταν σα να απευθυνόταν ο αποστολέας απευθείας στους παραλήπτες.

Οι φωτογραφίες των προσφύγων και των Ελλήνων της διασποράς, επίσης, αποκαλύπτουν λεπτομέρειες λαογραφικού ενδιαφέροντος αφού στην πρώτη περίπτωση μεταφέρουν πολιτισμικές πληροφορίες εντός Ελλάδας και στη δεύτερη περίπτωση μεταφέρουν, διατηρούν και αναπαράγουν στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού εκτός των ελληνικών συνόρων. Ο Δημήτριος

---

¹⁰⁸ Μιχάλης Μερakλής, « Απαθανάτιζαν το θάνατο » στο « Λαογραφικά Ζητήματα », Καστανιώτης & Διάττων, Αθήνα 2004, σελ. 176 – 278.

¹⁰⁹ Κωνσταντίνα Μπάδα, « Παλαιά φωτογραφία: μια πρόταση "ανάγνωσής" της » (*ανάτυπο*), Δωδώνη τόμ. ΚΔ', τεύχος 1 (1995), Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1996.

Λουκάτος αναγνωρίζει τη συμβολή της φωτογραφίας στον εν λόγω τομέα και προτρέπει τους νεότερους να μελετήσουν με προσοχή το νέο αντικείμενο της λαογραφικής έρευνας¹¹⁰.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, άνηση γνωρίζει η καρτ – ποστάλ (card – postal)¹¹¹ με απεικονίσεις από την αγροτικο – κτηνοτροφική ζωή της Ελλάδας, που προσφέρει πολύτιμες γνώσεις της λαϊκής παράδοσης της εποχής¹¹². Με τη ραγδαία εξάπλωση του τουρισμού, τον 20^ο αιώνα η καρτ – ποστάλ, μετατρέπεται σε ένα είδος αναμνηστικού των τουριστών για να θυμούνται τη χώρα που επισκέφτηκαν μετά την επιστροφή στην πατρίδα τους. Η διάδοση των καρτ – ποστάλ εντάσσεται στο φαινόμενο του φολκλωρισμού στα γενικότερα πλαίσια του εξωτισμού της εποχής¹¹³.

Σήμερα, η λαογραφική φωτογραφία υπάρχει στα αρχεία των Λαογραφικών Μουσείων και των Βιβλιοθηκών και αντιμετωπίζεται ως μέσο ενθύμησης μιας νοσταλγημένης παράδοσης που σήμερα δεν υπάρχει. Η σύγχρονη φωτογραφία (βλ. φωτογραφίες – selfies), συνεχίζει να υπάρχει, να διαδίδεται και να νοηματοδοτείται από τον απλό άνθρωπο, πράγμα που θα πρέπει να αποτελέσει έναυσμα για επιμέρους μελέτη από τους νεότερους λαογράφους.

2. 2. 4. Φωτογραφία και μαγεία

Είναι αλήθεια ότι αρχικά, η φωτογραφική μηχανή αντιμετωπίστηκε με καχυποψία, επιφυλακτικότητα έως και μίσος. Για τον λαϊκό άνθρωπο, η φωτογραφική μηχανή ήταν δημιούργημα διαβολικό αφού μπορούσε να δημιουργεί ακριβή αντίγραφα της φύσης¹¹⁴. Ο καθηγητής Μιχάλης

---

¹¹⁰ Δημήτριος Λουκάτος, « Σύγχρονα Λαογραφικά. V. Β' Μεταναστευτικές διαπιστώσεις. Οι επίδεικτικές φωτογραφίες των αποδήμων, έρεθισμα συνεχών αποδημιών », *Λαογραφία*, τόμ. 36 (1993), σελ. 243 – 246.

¹¹¹ Χριστίνα Μπονάρου, « Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός. Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ », Παπαζήσης, Αθήνα 2012.

¹¹² Μηνάς Αλεξιάδης, « Απεικονίσεις λαϊκών επαγγελμάτων σε παλαιά επιστολικά δελτάρια ("καρτ ποστάλ") και φωτογραφήματα » στο « Έντυπα Μέσα Επικοινωνίας και Λαϊκός Πολιτισμός. Νεωτερικά Λαογραφικά », Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, σελ. 125 – 149.

¹¹³ Μιχάλης Μερακλής, « Τι είναι ο folklorismus », στο « Λαογραφικά Ζητήματα », Καστανιώτης & Διάττων, Αθήνα 2004, σελ. 109 – 125.

¹¹⁴ Μιχάλης Μερακλής, « Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση - Ήθη και Έθιμα - Λαϊκή Τέχνη », τρίτη έκδοση, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, σελ. 418.

Μερακλής, σχολιάζοντας τις απόψεις του Walter Benjamin για τη σχέση τέχνης και φωτογραφίας, γράφει σχετικά: « Δεν ξέρω πόσο προδίδω το Γερμανό στοχαστή λέγοντας, ότι υποστηρίζει εδώ πως η φωτογραφία υπερέχει απέναντι στη ζωγραφική γιατί, παρά την κατοχή μιας τεχνικής που αναπαριστά τέλεια τη φύση, διατηρεί, φωτογραφίζει κι ένα στοιχείο μαγείας και μυστηρίου που υπάρχει, άρα, στην ίδια τη φύση. Η φωτογραφία μας χάρισε, για να το πω έτσι, τη νατουραλιστική – που σημαίνει: όχι μόνο υπαρκτή, αλλά και στη σωστή δόση – θέαση της μαγείας.¹¹⁵ ». Στη φύση, συνεπώς, ενυπάρχει το μαγικό στοιχείο και μέσω των φωτογραφιών καταφέρνει να γίνει αναγνωρίσιμο στον άνθρωπο και μάλιστα, με τον σωστό τρόπο.

Η πρώτη αντίδραση, λοιπόν, των ανθρώπων είναι δηλωτική του φόβου με τον οποίο υποδέχτηκαν τη μηχανή. Ενός φόβου δικαιολογημένου καθώς η φωτογραφική απεικόνιση, ως τεχνολογικό επίτευγμα έφερε στην πραγματικότητα αυτό που πριν ανάγονταν στον μύθο και στα όνειρα¹¹⁶.

Είναι χαρακτηριστικό το περιστατικό που περιγράφει ο Άλκης Ξανθάκης στο βιβλίο του « *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας, 1893 – 1970* ». Πρωταγωνιστές του, ο Τούρκος φρούραρχος της Ακρόπολης και ο Άγγλος περιηγητής και ζωγράφος, Edward Dodwell που ανέβηκε με μία camera obscura να σχεδιάσει τον Παρθενώνα : « *Μια μέρα, καθώς προσπαθούσα να σχεδιάσω τον Παρθενώνα με τη βοήθεια σκοτεινού θαλάμου, ο Δισδάρης, έκπληκτος από το φαινόμενο που αντίκριζαν τα μάτια του, με ρώτησε με φανερή ανησυχία τι σκάρωνα πάλι με την παράξενη αυτή μηχανή. Επιχείρησα να του εξηγήσω, τοποθετώντας ένα άσπρο φύλλο χαρτιού και βάζοντάς τον να κοιτάζει μέσα στο σκοτεινό θάλαμο. Μόλις όμως είδε το ναό να αντανακλάται αμέσως πάνω στο χαρτί με όλες του τις γραμμές και τα χρώματα, φαντάστηκε ότι μπόρεσα να πετύχω αυτό το αποτέλεσμα χάρη σε κάποια μαγική διαδικασία... Όπως ξανακοίταζε μέσα στον σκοτεινό θάλαμο με επιφυλακτικότητα και δισταγμό, έτυχε να περάσουν μερικοί από τους στρατιώτες του μπροστά από το αντανακλαστικό γυαλί της μηχανής. Και τότε ο κατάπληκτος Δισδάρης τούς είδε να περπατούν πάνω στο χαρτί, έγινε έξω φρενών και, αφού με αποκάλεσε γουρούνι, διάβολο και Βοναπάρτη, μου είπε*

¹¹⁵ Μιχάλης Μερακλής, « *Λαογραφικά Ζητήματα* », Καστανιώτης & Διάττων, Αθήνα 2004, σελ. 273 – 274.

¹¹⁶ Hermann Bausinger, « *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας* », (επιμέλεια Μαριάνθη Καπλάνογλου), Πατάκης, Αθήνα 2009, σελ. 29.

ότι, αν ήθελα, μπορούσα να αποσπάσω από την Ακρόπολη και το ναό και τις πέτρες αλλά δεν θα μου επέτρεπε ποτέ να κλείσω με μάγια τους στρατιώτες του μέσα στο κουτί μου. Όταν διαπίστωσα ότι κάθε προσπάθεια να αντιμετωπίσω την άγνοιά του ήταν μάταιη, άλλαξα τόνο και του είπα πως, αν δεν με άφηνε ήσυχο θα έβαζα τον ίδιο μέσα στο κουτί μου, από όπου πολύ δύσκολα θα τα κατάφερνε να ξαναβγεί. Δεν μπόρεσε τότε να κρύψει τον πανικό του, τραβήχτηκε αμέσως και στο εξής με κοίταζε με ανησυχία ανάμεικτη με κατάπληξη. Από τότε, κάθε φορά που με έβλεπε να ανεβαίνω στην Ακρόπολη απέφενγε να με πλησιάσει και δεν με ξαναενόχλησε ποτέ.»¹¹⁷.

Η απουσία χαμόγελου στις πρώτες φωτογραφίες (είτε πρόκειται για πορτρέτα είτε για οικογενειακές φωτογραφίες) σε συνδυασμό με τον μεγάλο χρόνο έκθεσης, όπως ακριβώς συνέβαινε με τη ζωγραφική, πιστοποιεί τον σεβασμό που ενέπνεε η μηχανή. Η φωτογραφία βοηθούσε τους φωτογραφούμενους να κερδίσουν την αιωνιότητα ξεπερνώντας τα όρια της θνητής τους φύσης.

Η φωτογραφία, όμως, συνδέθηκε με τη μαγεία και το μυστήριο και ως προς ένα άλλο της χαρακτηριστικό. Την ικανότητα να αποτυπώνει με τον φακό της όψεις και λεπτομέρειες, ορατές και αόρατες¹¹⁸. Ορατές μπορούν να θεωρηθούν όλα εκείνα που είχε πρόθεση, από την αρχή, ο φωτογράφος να βάλει στο κάδρο του. Αντιθέτως, ως αόρατες λογίζονται όλα εκείνα που ο θεατής αποκωδικοποιεί και συναγάγει καθώς την μελετά. Προσδίδεται, ως εκ τούτου, στη φωτογραφία, ένα μυστηριακό φορτίο και κατά συνέπεια, ανοίγεται σε άπειρες μελλοντικές αναγνώσεις, θεάσεις, βάσει κοινωνικών συνιστωσών. Αυτό συνιστά και την πολυπλοκότητα της ερμηνείας του φωτογραφικού περιεχομένου.

Συνοψίζοντας, ο λαϊκός άνθρωπος πέρασε από το στάδιο του μίσους και της δαιμονοποίησης, στο στάδιο της αποδοχής και της ενσωμάτωσης, έπειτα, της επιβολής και σήμερα βρίσκεται στο στάδιο της λατρείας της φωτογραφίας, στα πλαίσια φυσικά της ευρύτερης αγάπης προς τη μηχανή, γενικά. Μολονότι, η τεχνολογία γνώρισε και εξακολουθεί να γνωρίζει σημαντική άνθηση, αυτό διόλου δεν έχει μεταβάλλει την έμφυτη τάση του ανθρώπου να προσδίδει μαγικές ιδιότητες σε οτιδήποτε δεν μπορεί ο ίδιος

¹¹⁷ Άλκης Ξανθάκης, ό.π. σελ. 14 – 15.

¹¹⁸ Roland Barthes, « *Camera Lucida. Reflections on Photography* », Vintage – Arrow, 1993.

να κατανοήσει πλήρως, με απρόβλεπτες συνέπειες, έτσι ώστε θα μπορούσε να πει κανείς ότι « τα φαντάσματα έχουν γίνει πιο επικίνδυνα από τότε που έπαψαν να υπάρχουν, δηλαδή από τότε που έχασαν τη θέση τους μέσα στον ορίζοντα. ¹¹⁹ » .

2. 2. 5. Φωτογραφία, μνήμη και ταυτότητα

Η φωτογραφία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αναπαριστά σκηνές του παρελθόντος, ενός παρελθόντος που πλέον δεν υφίσταται. Μέσα από τις φωτογραφίες του παρελθόντος προβάλλεται η ενότητα της συλλογικής ζωής και εν τέλει αποτελούν τον συνδετικό κρίκο για την συντήρηση της κοινωνικής μνήμης.

Από την αρχαιότητα, η μνήμη (*Μνημοσύνη*) και η λήθη (*Ληημοσύνη*) εμφανίζονται ως ένα δίπολο που αλληλοσυμπληρώνεται όπως η ζωή με τον θάνατο. Η μνήμη ενεργοποιείται κυρίως σε ευχάριστα γεγονότα ενώ η λήθη έχει συνδεθεί με το κακό και το δυσάρεστο τόσο σε προσωπικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Δεν υφίσταται όμως και επί της ουσίας μια τέτοια αντίθεση καθώς ο άνθρωπος επιλέγει το τι θα θυμάται αλλά και το τι θα ξεχάσει. Στην αντίληψή του δηλαδή πρόκειται για δύο διαφορετικές διαδικασίες, την επιλεκτική μνήμη και την επιλεκτική λήθη.

Ορισμένες φορές, η επιλεκτική λήθη είναι ισχυρότερη και μπορεί να επιβληθεί από εσωτερικές διεργασίες ή ακόμη και από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Σκίζεις τις φωτογραφίες ανθρώπων που σε πλήγωσαν νιώθοντας ότι έτσι τους διαγράφεις από το παρελθόν σου και προετοιμάζεσαι για ένα καλύτερο μέλλον. Αν και υπάρχει και το χρέος της μνήμης, ευχάριστων και δυσάρεστων δεδομένων, ώστε να βελτιωθούμε ως άνθρωποι, να μάθουμε από τα λάθη μας.

Όσο περνούν οι γενιές, η μνήμη των ανθρώπων φθίνει και σταδιακά χάνεται και οι φωτογραφίες παραμένουν εκεί για να θυμίζουν σε αυτούς που έπονται, ό,τι έχει προηγηθεί. Αναπληρώνουν, λοιπόν, το κενό που δημιουργήθηκε με την ανακάλυψη της γραφής. Πλέον, οτιδήποτε φωτογραφίζεται, δεν ξεχνιέται. Παραμένει ως ντοκουμέντο να θυμίζει, να διδάσκει τα επιτεύγματα (σπουδαίες εφευρέσεις λόγου χάρη) αλλά και τις

---

¹¹⁹ Hermann Bausinger, ό.π. σελ. 92.

μαύρες σελίδες της ιστορίας του ανθρώπινου γένους (για παράδειγμα το Ολοκαύτωμα). Γράφει ο Le Goff: « Η μνήμη είναι επομένως ένα διακύβευμα της εξουσίας που επιτρέπει συνειδητές και ασυνείδητες χειραγωγήσεις, υπακούει σε ατομικά ή συλλογικά μυστικά.¹²⁰ ».

Θύμησες από την οικογενειακή τους ιστορία που βοηθούν να συντεθεί το γενεαλογικό τους δέντρο, στερεώνοντας έτσι την ύπαρξή τους στο παρόν. Τα ιδιωτικά – οικογενειακά αρχεία και άλμπουμ έχουν ξεχωριστή θέση στο σπίτι, καλά φυλαγμένα και προστατευμένα σε κάποιο συρτάρι ή ακόμα και σε κορνίζα σε εξέχουσα θέση στο σαλόνι. Οι απόγονοι καμαρώνουν για τους ένδοξους παππούδες τους και τους προσάπτουν γνωρίσματα σε υπερθετικό βαθμό ενώ αποκρύπτουν και ωραιοποιούν πιθανά ελαττώματα, αισθανόμενοι, έτσι, υπερηφάνεια για την καταγωγή τους.

Η επιλεκτική μνήμη ενεργοποιείται μαζί με την επιλεκτική λήθη για την ανασύσταση του παρελθόντος¹²¹. Οι μηχανισμοί της επιλεκτικής μνήμης και της επιλεκτικής λήθης είναι εκείνοι που ουσιαστικά κατασκευάζουν την ταυτότητα του ενός και των πολλών: « Ως εικόνα, ως αναπαράσταση όμως του παρελθόντος των οικογενειών, των κοινοτήτων, των τάξεων και των κοινωνικών στρωμάτων συνεχίζει να έχει μια "κοινωνική ζωή" μια δράση στο παρόν. Αυτή η δυναμική αναδεικνύει την εικόνα ενός άλλου παρελθόντος που συγκροτείται στο παρόν για να εξυπηρετήσει (ως κοινωνική μνήμη) τις ανάγκες του παρόντος και να συνδιαμορφώσει πολιτισμικά την ταυτότητά του.¹²² ». Αθροίζοντας, όμως και μελετώντας συνολικά τις οικογενειακές φωτογραφίες, προκύπτουν συμπεράσματα που συντελούν στη στοιχειοθεσία της μνήμης της κοινωνίας.

Ο Maurice Halbwachs που ασχολήθηκε κυρίως με την κοινωνική μνήμη και τόνισε ότι το άτομο θυμάται ή αντίστοιχα ξεχνάει μέσα από τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες κάθε φορά εντάσσεται, κοιτώντας το παρελθόν μέσα από τα φίλτρα του παρόντος¹²³. Η κοινωνική ταυτότητα, επομένως, του ατόμου καθορίζεται από τον τρόπο που διαχειρίζεται τις μνήμες του, οι οποίες είτε κληρονομούνται και διδάσκονται από τους

---

¹²⁰ Jack Le Goff, « Ιστορία και μνήμη, (μετάφραση: Γιάννης Κουμπουρλής) », Νεφέλη, Αθήνα 1998, σελ. 163.

¹²¹ Γιάννης Σκαρπέλος, « Η διαχείριση της μνήμης » στο « Ιστορική μνήμη και ελληνικότητα στα κόμικς », Κριτική, Αθήνα 2000, σελ. 98 – 107.

¹²² Κωνσταντίνα Μπάδα, ό.π. σελ. 213.

¹²³ Maurice Halbwachs, « Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης », (μετάφραση: Ελευθερία Ζέη) Νεφέλη, Αθήνα 2013.

παλαιότερους είτε κατασκευάζονται κατά την πορεία της ζωής. Με τη φωτογραφία οι μνήμες μεταβιβάζονται και διαχέονται μέσω της επικοινωνίας με αυτές.

Σήμερα, οι ταχύτατοι και εναλλασσόμενοι ρυθμοί ζωής επιβάλλουν την περαιτέρω διάδοση της φωτογραφίας ως μέσο σύνδεσης παρελθόντος – παρόντος, ως τρόπο οικοδόμησης τελικά της κοινωνικής ύπαρξης. Χρειάζεται για να θυμίζει το παρόν που πολύ γρήγορα γίνεται παρελθόν αλλά και για να θυμίζει την εξελικτική πορεία του ανθρώπου, με όλες του τις παλινδρομήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Τα αποτελέσματα της έρευνας

3.1. Χρονική περίοδος 1976 – 1982

3.1.1. Αρχαία Ελληνικά

Γυμνάσιο

Στα *Αρχαία Ελληνικά*, (*Ηροδότου Ιστορία – Εκλογές*) της Α' Γυμνασίου (1976) δεν περιέχονται εικόνες.

Στο βιβλίο «*Λουκιανού Εκλογές – Μια Αληθινή Ιστορία, Τιμών ή Μισάνθρωπος, Νεκρικοί Διάλογοι, Α' Γυμνασίου*» περιέχονται πέντε εικόνες – σκίτσα.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Ξενοφώντος, Κύρου Ανάβασις – Κάθοδος των Μυρίων*) της Α' Γυμνασίου (1979), περιέχονται 53 εικόνες, όλες φωτογραφίες αγαλμάτων, νομισμάτων και αγγείων.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Ξενοφώντος, Κύρου Ανάβασις – εκλογές*) της Β' Γυμνασίου (1976) έχει 21 σκίτσα της συγγραφικής ομάδας.

Στο «*Βατραχομουμαχία, Έργα και Ημέραι του Ησιόδου*» της Β' Γυμνασίου (1979) δεν υπάρχουν εικόνες.

Το «*Αττικοί Ρήτορες, Β' Γυμνασίου*» (πρώτη έκδοση 1982) έχει δύο φωτογραφίες προτομών μόνο.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Λυσίου Λόγοι, περί του Σύκου απολογία – Υπέρ αδυνάτου – Κατά των σιτοπωλών και Ισοκράτους Λόγοι, προς Δημόνικον – Προς Νικοκλέα – Ευαγόρα*) για τη Γ' Γυμνασίου (1977) δεν περιέχονται εικόνες.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Ευριπίδου Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*) της Γ' Γυμνασίου (1976) δεν υπάρχει καμία εικόνα.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Ηροδότου Ιστορία – εκλογές*) της Γ' Γυμνασίου (1976) υπάρχουν έξι εικόνες αλλά πρόκειται για χάρτες και προτομή του Ηροδότου.

Στο « *Πλουτάρχου Περικλής* » για τη Γ' Γυμνασίου (1976), υπάρχουν δύο εικόνες αγαλμάτων.

Στα « *Αρχαία Ελληνικά (Αρριανού, Αλεξάνδρου Ανάβασις)* » (1976) της Γ' Γυμνασίου υπάρχουν έξι εικόνες, όλες όμως είναι φωτογραφίες αγαλμάτων και αρχαίων νομισμάτων.

Στο « *Δραματική Ποίηση Αισχύλου: Προμηθεύς Δεσμώτης, Σοφοκλή: Αντιγόνη, Ευριπίδη: Ιφιγένεια η εν Ταύροις, Γ' Γυμνασίου* » (1977) 37 εικόνες με 21 από αυτές να είναι φωτογραφίες από θεατρικές παραστάσεις.

Στο « *Ανθολόγιο Λυρικής Ποιήσεως* » (1979, πρώτη έκδοση) της Γ' Γυμνασίου υπάρχουν 27 εικόνες κυρίως προτομές, στήλες και αγάλματα.

Λύκειο

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Θουκυδίδου Ξυγγραφή – εκλογαί*) για Δ', Ε', ΣΤ' Γυμνασίου (1976) δύο εικόνες, μια προτομή και μια αναπαράσταση τείχους.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Ισοκράτης Πανηγυρικός, Φίλιππος*) για τη Δ' Γυμνασίου (1976) δεν έχουν εικόνες.

Στην « *Ομήρου Οδύσσεια (Εκλογαί)* » για τη Δ' Γυμνασίου ενσωματώνονται 13 σκίτσα.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Δημοσθένους Λόγοι, Ολυνθιακοί Α' – Β' και Φιλιππικοί Α' – Β'*), της Δ' Γυμνασίου, 1976) υπάρχουν δύο εικόνες, φωτογραφίες αγαλμάτων.

Στο βιβλίο « *Αρχαία Ελληνικά, Α' Λυκείου* » (πρώτη έκδοση 1979) δεν υπάρχουν εικόνες.

Στην « *Ομήρου Ιλιάς (Εκλογαί)* » για την Ε', ΣΤ' Γυμνασίου δεν περιέχονται καθόλου εικόνες.

Στα Αρχαία Ελληνικά (*Πλάτωνος, Απολογία Σωκράτους*) για την Ε' Γυμνασίου (1979) δεν υπάρχουν εικόνες.

Στα Αρχαία Ελληνικά (*Πλάτωνος Κρίτων*) για την Ε' Γυμνασίου, δεν υπάρχει εικονιστικό υλικό.

Στα Αρχαία Ελληνικά, (*Ευριπίδου Τραγωδίαι – Ιφιγένεια η Εν Αυλίδι, Ιφιγένεια η εν Ταύροις*) της Β' Λυκείου (1976), υπάρχουν τρεις εικόνες, φωτογραφίες αγαλμάτων.

Στα « *Κείμενα Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Β' Λυκείου* » (πρώτη έκδοση το 1980) υπάρχουν 29 εικόνες χωρίς όμως ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον καθώς πρόκειται για αγάλματα και προτομές.

Στο βιβλίο « *Πλάτωνος Διάλογοι – Φαίδων, Πρωταγόρας* » της Γ' Λυκείου δεν περιέχονται εικόνες.

Στα *Αρχαία Ελληνικά (Αρχαίοι Έλληνες Λυρικοί)* της Γ' Λυκείου (Στ' Γυμνασίου, 1976) εμπεριέχονται 35 εικόνες, σκίτσα στο σύνολό τους δημιουργημένα προφανώς από τους συγγραφείς καθώς δεν αναφέρεται όνομα εικονογράφου.

Στο βιβλίο « *Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος Γ' Λυκείου* » ενσωματώνονται 8 εικόνες ενώ λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η φωτογραφία βωμού με γυναίκες να θρηνούν στη σελίδα 25.

Στο « *Αισχύλου Πέρσες, Αριστοφάνη Βάτραχοι* » της Γ' Λυκείου δεν υπάρχει καμία εικόνα.

Στα « *Κείμενα Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Γ' Λυκείου* » δεν υπάρχουν καθόλου εικόνες.

3. 1. 2. Νέα Ελληνικά

Γυμνάσιο

Στο βιβλίο « *Νεοελληνικά Αναγνώσματα της Α' τάξης* » (1978) δεν εμπεριέχεται καμία εικόνα παρά μόνο στο εξώφυλλο όπου υπάρχει ζωγραφιστό ένα ελάφι. Όμως, οι θεματικές του βιβλίου ενδείκνυνται για εικονογράφηση: *Υποθήκες, Πρόσφατο εθνικό παρελθόν, Οικογενειακός βίος, Θρησκευτικός βίος, Κοινωνικός βίος, Παλαιότερος εθνικός βίος, Επιστημονική έρευνα, Βιογραφίες, Νεότερη εθνική ζωή, Τοπία - Φύση, Ζώα - Πτηνά, Παροιμίες - Παραδόσεις - Μύθοι - Παραμύθια*. Στην τελευταία ενότητα, μάλιστα συμπεριλαμβάνονται κείμενα από τον Δημήτριο Λουκάτο αλλά και από τις « *Παραδόσεις* » του Νικολάου Πολίτη ενώ στο βιογραφικό του σημείωμα οι συγγραφείς τον χαρακτηρίζουν ως « έναν από τους μεγαλύτερους λαογράφους του κόσμου ».

Στα « *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* » της Γ' τάξης (1977), με εξώφυλλο, αυτή τη φορά, ένα ζωγραφιστό λουλούδι, υπάρχουν ελάχιστα ζωγραφικά

σχέδια στην αρχή κάποιων ενοτήτων, χωρίς ωστόσο να έχουν ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον.

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Γυμνασίου* » (1977, πρώτη έκδοση), υπάρχει φωτογραφία ενός σκυριανού κεντήματος στην αρχή της θεματικής ενότητας « *Λαογραφικά θέματα* », φωτογραφία ενός πίνακα του Νικηφόρου Λύτρα με τίτλο « *Τα κάλαντα* » ανάμεσα σε παραμύθια και λαϊκούς μύθους.

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' Γυμνασίου* » (1977, πρώτη έκδοση), υπάρχει η φωτογραφία ενός πίνακα του Δημήτρη Γιολλάση « *Ο θερισμός* » ενώ στην ενότητα αφιερωμένη στη λαϊκή τέχνη, δεν υπάρχουν καθόλου εικόνες.

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Γυμνασίου* » (1977, πρώτη έκδοση), στην ενότητα για τα δημοτικά τραγούδια υπάρχει πλήθος φωτογραφιών σχετικών: σκηνή από λαϊκό πανηγύρι, πίνακες του Φώτη Κόντογλου για τους κλέφτες και τους αρματολούς.

Λύκειο

Στα « *Νεοελληνικά Αναγνώσματα της Δ' τάξης* » (1978), συμπεριλαμβάνονται φωτογραφίες από αρχαία ελληνικά αγάλματα, όπως ο Ερμής του Πραξιτέλους, δίπλα σε κείμενα που αναφέρονται σε αυτά. Δεν φέρουν όμως λεζάντα ίσως λόγω της προφανούς σύνδεσης.

Στα « *Νεοελληνικά Αναγνώσματα της Ε' τάξης* » (1978), υπάρχουν δύο πίνακες του Νικηφόρου Λύτρα με λαογραφικό ενδιαφέρον. Ο πρώτος τιτλοφορείται « *Τα μετά την πειρατεία* » με σαφείς αναφορές στο θεσμό της πειρατείας κι ο δεύτερος, « *Η κλεμμένη* » απεικονίζει μια κοπέλα που έχει αρπαχθεί από τους Τούρκους. Οι πίνακες, μάλιστα αναλύονται σε διπλανό κείμενο αφιερωμένο στο έργο του ζωγράφου.

Στα « *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* » της Στ' τάξης / Γ' Λυκείου (1978), δεν περιέχεται καμία εικόνα.

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Λυκείου* », (1977, πρώτη έκδοση) υπάρχει φωτογραφία από παραδοσιακό χορευτικό στιγμιότυπο Γεωργιανών μπαλέτων ενώ τα υπόλοιπα είναι γελοιογραφίες και σκίτσα.

3. 1. 3. Ιστορία

Γυμνάσιο

Στο βιβλίο « *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή* » (1978, πρώτη έκδοση) της Β' Γυμνασίου περιέχονται 132 εικόνες, από τις οποίες οι 31 απεικονίζουν τοιχογραφίες, ψηφιδωτά δάπεδα και μωσαϊκά, οι 27 φωτογραφίες κτισμάτων και εκκλησιών και οι 12 αντικείμενα θρησκευτικών τελετουργιών της Ορθοδοξίας.

Στο βιβλίο « *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τον 15^ο αιώνα μ. Χ ως σήμερα* » (1978) για την Γ' Γυμνασίου εμπεριέχονται στις σελίδες 38, 39, 102, 103, 104, 105 δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής και φωτογραφίες αρχοντικών στις σελίδες 182 – 183, στη σελίδα 104 φωτογραφία ενός ηλικιωμένου Θρακιώτη να παίζει γκάιντα με τη λεζάντα « από τη λαϊκή μας μουσική παράδοση », στη σελίδα 185 φωτογραφία με λεπτομέρειες από παραδοσιακό κίλιμι της Οινόης.

Λύκειο

Στο βιβλίο « *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως τα 146 π. Χ.* » της Α' Γυμνασίου (1976) και της Α' Λυκείου υπάρχουν 230 εικόνες. Λαογραφικό περιεχόμενο έχουν στη σελίδα 267 φωτογραφίες από δοχεία οικιακής χρήσης, στις σελίδες 291, 340 φωτογραφίες αρχαίων κοσμημάτων.

Το βιβλίο της Ιστορίας της Β' Λυκείου « *Βυζαντινός Πολιτισμός* » περιέχει 12 εικόνες θρησκευτικού περιεχομένου.

Το βιβλίο « *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές* » της Β' Λυκείου (1978) αν και δεν περιέχει καθόλου εικονιστικό υλικό εντούτοις τονίζει την σημασία των προφορικών πηγών.

Το βιβλίο « *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ.* » (1978) της Β' Λυκείου περιέχει 124 εικόνες ενώ λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν στη σελίδα 8 μια φωτογραφία τοιχογραφίας που απεικονίζεται ένας μαραγκός και στη σελίδα 100 μια φωτογραφία από ένα ψηφιδωτό από την Καρχηδόνα με αναπαραστάσεις αγροτικής ζωής

Στο βιβλίο « *Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία των νεότερων χρόνων* » της Γ' Λυκείου, υπάρχουν 150 εικόνες. Λαογραφικό περιεχόμενο παρουσιάζουν στη σελίδα 132 που υπάρχει μια φωτογραφία ατμομηχανής

του 18^{ου} αιώνα και στη σελίδα 461 μια φωτογραφία του πίνακα του Μιλλέ με τίτλο « Σταχυοσυλλέκτρια ».

Στο βιβλίο Ιστορίας « *Βυζάντιο, εισαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό* » (πρώτη έκδοση 1980) δεν υπάρχει καθόλου εικονιστικό υλικό.

3. 2. Χρονική περίοδος 1983 – 2000

3. 2. 1. Αρχαία Ελληνικά

Γυμνάσιο

Το βιβλίο « *Η ελληνική γλώσσα μέσα από αρχαία, βυζαντινά και λόγια κείμενα* » για την Α' Γυμνασίου (1992) δεν περιέχει καμία εικόνα παρά μόνο κείμενα, ασκήσεις και πίνακες γραμματικής. Στην αντίστοιχη έκδοση του 1993, το εξώφυλλο έχει αλλάξει (πρόκειται για μια λιθογραφία του Théodore du Moncel, όπου απεικονίζεται η Αδριάνειος Βιβλιοθήκη) όπως και το εσωτερικό του βιβλίου αφού έχει εμπλουτιστεί με εικονογραφικό υλικό. Αναφέρεται μάλιστα και το όνομα των εικονογράφων. Πιο συγκεκριμένα, περιλαμβάνονται 41 εικόνες που προτάσσονται των κειμένων. Στην ανατύπωσή του το 1994 το εξώφυλλό του έχει αντικατασταθεί με μία έγχρωμη λιθογραφία του Έντουαρντ Ντόντγουελ ενώ μέσα το βιβλίο είναι ίδιο με την έκδοση του 1992.

Στο βιβλίο « *Λουκιανού εκλογές (Μια αληθινή Ιστορία / Τίμων ή Μισάνθρωπος / Νεκρικοί Διάλογοι* » (1992) συμπεριλαμβάνονται 21 εικόνες στη πλειοψηφία τους διακοσμητικά μοτίβα και φωτογραφίες νομισμάτων.

Στο « *Ξενοφώντα, Κύρου Ανάβαση – Η κάθοδος των μυρίων* » για την Α' Γυμνασίου (1993) περιλαμβάνεται υποτυπώδης εικονογράφιση 12 εικόνων κυρίως όπλων, νομισμάτων και αγαλμάτων.

Στο βιβλίο « *Ηροδότου Ιστορία* » της Α' Γυμνασίου (1993) περιέχονται μόλις 6 εικόνες κατά βάση χάρτες και προτομές (Ηροδότου και Σόλωνα).

Στην « *Ομήρου Οδύσσεια* » για την Α' Γυμνασίου (1997) περιέχονται 10 εικόνες με αναπαραστάσεις σε αγγεία κυρίως θεμάτων σχετικών με την Οδύσσεια.

Το βιβλίο « *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα* » για την Α' τάξη (2000) ο εικονογράφος Εμμανουήλ Βλάχος έχει συμπεριλάβει ανάμεσα από τα κείμενα και 27 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν στη σελίδα 34 η φωτογραφία ενός χαρακτηριστικού από παλαιά έκδοση των μύθων του Αισώπου και η ελαιογραφία του Αγήνορος Αστεριάδη « Τρεις αγρότισσες σε χωράφι » στη σελίδα 113.

Στο βιβλίο « *Πλουτάρχου Βίοι* » για τη Β' Γυμνασίου (1991) περιέχονται 5 εικόνες χωρίς λαογραφικό περιεχόμενο.

Στο « *Αττικοί Ρήτορες για τη Β' Γυμνασίου* » (1994) περιέχονται 8 εικόνες κυρίως χάρτες.

Στην « *Ομήρου Ιλιάδα* » για την Β' τάξη (1996, 1999) ενσωματώνονται 131 εικόνες, όλες φωτογραφίες μετά το τέλος κάθε ραψωδίας. Σχεδόν όλες παρουσιάζουν λαογραφικό ενδιαφέρον αφού πρόκειται για φωτογραφίες πινάκων, λιθογραφιών, χαρακτηριστικών, ελαιογραφιών με θέματα συναφή με το περιεχόμενο κάθε ραψωδίας. Και στο δεύτερο τεύχος που περιλαμβάνει τις ραψωδίες από τη ραψωδία ν και μέχρι το τέλος ακολουθείται η ίδια δομή με 87 εικόνες αυτήν τη φορά.

Στο βιβλίο « *Θουκυδίδη Ιστορία (Τα Σικελικά)* » για την Γ' τάξη (1992) υπάρχουν 10 εικόνες δίχως λαογραφικό περιεχόμενο.

Το βιβλίο « *Η ελληνική γλώσσα – Κείμενα αρχαία, βυζαντινά και λόγια* » για την Γ' Γυμνασίου (1995) έχει 38 εικόνες. Αξιόλογου λαογραφικού περιεχομένου είναι στη σελίδα 56 η φωτογραφία του σχεδιαστικού μοτίβου χωρίς όμως λεζάντα, η φωτογραφία του πίνακα του Θεόφιλου (που πιάνει και δύο σελίδες 128 και 129) « Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης καταδιώκων τον Ρεσίτ Πασά ή Κιουταχή... » και η χαλκογραφία του Eduard Dodwell « Αθήνα. Ο ναός του Ολυμπίου Διός και ο Ιλισσός » στη σελίδα 158 – 159.

Στο « *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα* » για τη Γ' Γυμνασίου υπάρχουν 24 εικόνες πριν από κάθε κείμενο. Λαογραφικό περιεχόμενο έχει μόνο στη σελίδα 24 η έγχρωμη λιθογραφία του Moncel « Η Κόρινθος » καθώς τα υπόλοιπα είναι φωτογραφίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Στο βιβλίο « *Ευριπίδη Ελένη* » για την Γ' τάξη (2000) περιέχονται 19 εικόνες χωρίς λαογραφικό περιεχόμενο.

Λύκειο

Στο βιβλίο « *Αρχαία Ελληνικά, Εισαγωγή στον αρχαίο ελληνικό λόγο* » για την Α' τάξη (1992), υπάρχουν 32 εικόνες από τις οποίες λαογραφικό περιεχόμενο έχει μοναχά στη σελίδα 11 η φωτογραφία μικρογραφίας από Μηνολόγιο του 11^{ου} αιώνα.

Στα « *Αρχαία Ελληνικά* » της Α' Λυκείου (1993) περιέχονται 34 εικόνες, φωτογραφίες αρχαιολογικών χώρων, αγαλμάτων, νομισμάτων.

Στα « *Κείμενα Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας (Ξενοφώντας, Αρριανός, Λυσίας)* » για την Α' τάξη (1996) ενσωματώνονται από τον εικονογράφο Εμμανουήλ Βλάχο 29 εικόνες κατά κύριο λόγο χάρτες.

Στο βιβλίο « *Αττικοί Ρήτορες* » για την Α' Λυκείου (1997) υπάρχουν 32 εικόνες χωρίς ιδιαίτερο λαογραφικό περιεχόμενο.

Στο βιβλίο « *Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι* » της Α' τάξης (1999) και σε σύνολο 436 σελίδων ενσωματώνονται μόλις 21 εικόνες και καμία δεν φέρει λαογραφικό ενδιαφέρον.

Στα « *Κείμενα Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* » για τη Β' Λυκείου (1990) περιέχονται πέντε εικόνες ανάμεσά τους και δύο θεατρικές φωτογραφίες από παραστάσεις αρχαίων ελληνικών δραμάτων.

Στο « *Θουκυδίδη Ιστορία* » (1995) και σε 117 σελίδες υπάρχουν 23 εικόνες.

Στο βιβλίο « *Πλάτωνος Πρωταγόρας* » για τη Β' τάξη (1998) περιέχονται μόλις δύο εικόνες.

Στο βιβλίο « *Σοφοκλέους Αντιγόνη* » (1998) περιλαμβάνονται 10 εικόνες χωρίς λαογραφικό περιεχόμενο όπως και στην ανατύπωσή του το 1999 που υπάρχουν 13 εικόνες, χωρίς δηλαδή να έχει εμπλουτιστεί ιδιαίτερα εικονογραφικά η νέα έκδοση.

Στα « *Ρητορικά Κείμενα* » για την Β' τάξη (θεωρητική κατεύθυνση) υπάρχουν 24 εικόνες σε σύνολο 430 σελίδων, με τον εικονογράφο να απουσιάζει από τη συγγραφική ομάδα.

Στο βιβλίο « *Οιδίπους Τύραννος – Αίας* » για τη Β' τάξη Ενιαίου Λυκείου (200) περιλαμβάνονται μόλις δώδεκα εικόνες κυρίως θεατρικές φωτογραφίες.

Στην Γ' Λυκείου, το βιβλίο « *Ανθολόγιο Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων* » (1990), υπάρχουν 9 εικόνες, όλα σκίτσα διακοσμητικά στις αλλαγές των κειμένων.

Στο βιβλίο « *Σοφοκλή – Οιδίπους Τύραννος* » της Γ' Λυκείου (1990) περιλαμβάνονται μόνο 4 θεατρικές φωτογραφίες.

Στο βιβλίο « *Θουκυδίδη – Περικλέους Επιτάφιος* » (1990) για την Γ' τάξη περιέχονται 7 εικόνες ενώ με λαογραφικό ενδιαφέρον είναι μόνο η φωτογραφία από ειδώλιο που αναπαριστά βωμό και γυναίκες να θρηνούν στη σελίδα 28.

3. 2. 2. *Νεοελληνική Γλώσσα*

Γυμνάσιο

Στη « *Νεοελληνική γλώσσα για το Γυμνάσιο (Τεύχος Α')* » (1985), περιέχονται 142 εικόνες, συμπεριλαμβάνεται μια φωτογραφία από μια σύγχρονη λαϊκή αγορά αλλά και φωτογραφία από το παραδοσιακό φυτολόγιο. Ενώ στην έκδοσή του το 1991, έχει εικόνες από παραδοσιακά παιχνίδια.

Στη « *Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (Τεύχος Α')* » (2000), συμπεριλαμβάνονται 178 εικόνες η πλειοψηφία των οποίων είναι σκίτσα και σχέδια από τη συγγραφική ομάδα. Ξεχωρίζει η φωτογραφία στη σελίδα 50 με τίτλο « Πειραματική διδασκαλία με ηλεκτρονικό υπολογιστή σε λύκειο της Γαλλίας » και προέρχεται από το περιοδικό Courier της Unesco, στη σελίδα 75 μια ασπρόμαυρη φωτογραφία ενός παππού και μίας γιαγιάς δίπλα από ένα απόσπασμα της Αιολικής γης του Ηλία Βενέζη, με τίτλο « Ο παππούς και η γιαγιά μου », στη σελίδα 159 λεπτομέρεια από γολέτα, κέντημα με μετάξι σε μαξιλάρι από τη Σκύρο (17, 18^{ος} αιώνας), στη σελίδα 261 μια φωτογραφία από υπαίθρια αγορά χωρίς όμως περαιτέρω πληροφορίες και στη σελίδα 349 δύο φωτογραφίες ενός Σουηδού και ενός Κρητικού όπου και ζητείται να συγκριθούν εξωτερικά.

Στη « *Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (Τεύχος Β')* » (2000), εμπεριέχονται 97 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι φωτογραφίες στη σελίδα 27 από πίνακες με παιδιά να παίζουν

παραδοσιακά παιχνίδια και στη σελίδα 84 με παλιότερες διαφημίσεις ελληνικών προϊόντων.

Στη « *Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (Τεύχος Γ')* » (1992), ενσωματώνονται 74 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν οι φωτογραφίες ταχυδρομικών και τηλεπικοινωνιακών στοιχείων (επιστολή, τηλεγράφημα, ταχυδρομική επιταγή) όπως αναγράφεται στο βιβλίο στις σελίδες 46, 47, 48, 49 που ζητείται να συμπληρωθούν από τους μαθητές.

Λύκειο

Στο βιβλίο « *Έκφραση Έκθεση για το Ενιαίο Λύκειο, τεύχος Α'* » (2000) υπάρχουν 263 εικόνες. Σημαντικές λαογραφικά είναι στη σελίδα 169 η φωτογραφία της νύφης των Μεσογείων βάσει της οποίας οι μαθητές καλούνται να αξιολογήσουν ένα κείμενο περιγραφής της και οι φωτογραφίες από φιγούρες του θεάτρου σκιών στις σελίδες 199, 200, 201, 202, 240, 241, 242. Αξιοπρόσεκτη είναι η απουσία περιγραφής τη πηγής των εικόνων.

Στο βιβλίο « *Έκφραση Έκθεση για το Λύκειο, τεύχος Β'* » (1989) ενσωματώνονται 67 εικόνες ενώ κυριαρχούν τα κολλάζ. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν οι φωτογραφίες στη σελίδα 88 που απεικονίζουν παραδοσιακά επαγγέλματα όπως αναπαριστώνται σε ζωγραφικούς πίνακες και μια φωτογραφία του Τσάρλι Τσάπλιν στη σελίδα 190. Όπως και πριν έτσι και εδώ απουσιάζουν οι λεζάντες κάτω από όλες τις εικόνες.

Στο βιβλίο « *Έκφραση Έκθεση για το Λύκειο, τεύχος Γ'* » (1997) ενσωματώνονται 74 εικόνες. Λαογραφικό περιεχόμενο έχουν μόνο οι φωτογραφίες λαϊκών επιγραφών στη σελίδα 39 αφού οι πλειοψηφία του εικονιστικού υλικού είναι σκίτσα και γελοιογραφίες.

3. 2. 3. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Γυμνάσιο

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Γυμνασίου* » (1983 – 2000, με συνεχείς ανατυπώσεις) περιέχονται 27 εικόνες. Η πλειοψηφία τους είναι σκίτσα ενώ στην ειδική ενότητα « Λαογραφικά θέματα » υπάρχουν δύο

φωτογραφίες λαογραφικού ενδιαφέροντος. Στην πρώτη (σελ. 283) απεικονίζονται λεπτομέρειες από σκυριανό κέντημα και στη δεύτερη (σελ. 291) η φωτογραφία του πίνακα του Νικηφόρου Λύτρα « Τα κάλαντα ».

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' Γυμνασίου* » (1983, 1991 με συνεχείς ανατυπώσεις μέχρι και το 2000) περιέχονται 20 εικόνες. Στη σελίδα 53 ξεχωρίζει η φωτογραφία ενός πίνακα του Δημήτρη Γιολδάση που αναπαριστά σκηνές θερισμού και στη σελίδα 301, η φωτογραφία ενός πίνακα του Γιάννη Τσαρούχη που απεικονίζονται σπίτια στην οδό Πειραιώς.

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Γυμνασίου* » (1993 – 2000 με συνεχείς ανατυπώσεις) εμπεριέχονται 29 εικόνες. Πιο συγκεκριμένα λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν, στη σελίδα 14 φωτογραφία ενός « λαϊκού караβιού » και στη σελίδα 27 ένας πίνακας του Φώτη Κόντογλου με τίτλο « Αρματολοί και κλέφτες ».

Λύκειο

Στο βιβλίο « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » Α' Λυκείου (1982, 1985 με ενδιάμεσες ανατυπώσεις) υπάρχουν 56 εικόνες, μεταξύ αυτών και πολλά σκίτσα. Ξεχωρίζουν λαογραφικά οι φωτογραφίες από πίνακες του Θεόφιλου στις σελίδες 12 και 162 και μία φωτογραφία από το εσωτερικό ενός κοζανίτικου σπιτιού στη σελίδα 149.

Στο βιβλίο « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » Β' Λυκείου (1998) υπάρχουν 43 εικόνες, μεταξύ των οποίων στη σελίδα 423 φωτογραφία πίνακα αγνώστου που αναπαριστά παραδοσιακούς χορούς της Ρωσίας.

Στο βιβλίο « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » Γ' Λυκείου (1997, 2000) περιέχονται 11 εικόνες χωρίς όμως ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον.

3. 2. 4. Ιστορία

Γυμνάσιο

Στην « *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π. Χ.* » (1983 σε δύο τεύχη και 1992, 2000 σε ένα τεύχος) περιέχονται 189 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι φωτογραφίες στις σελίδες 48, 50, 51, 54, 55,

57 που απεικονίζουν στοιχεία υλικού πολιτισμού της Μινωικής Κρήτης όπως και στις σελίδες 299, 302 φωτογραφίες ψηφιδωτών.

Στην « *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή* » (1983, 2000), περιέχονται 211 εικόνες. Σημαντικές λαογραφικές πληροφορίες έχουν οι τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά στις σελίδες 54, 55, 230, 231, οι φωτογραφίες από την λαϊκή αρχιτεκτονική στις σελίδες 136, 137 και οι μικρογραφίες χειρογράφων στις σελίδες 261, 262, 330.

Στην « *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη* » (1994, 1999) ενσωματώνονται 247 εικόνες. Σημαντικής λαογραφικής αξίας είναι στη σελίδα 101 η αγροτική σκηνή, η φωτογραφία πίνακα με εξόρυξη μεταλλεύματος στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα με το εσωτερικό ενός χαλυβουργείου στη Γερμανία στη σελίδα 207, ο αποχαιρετισμός της μάνας στο γιο της που έφευγε για το μέτωπο στη σελίδα 353.

Λύκειο

Η « *Ιστορία του ανθρώπινου γένους* » (1984) για την Α' Λυκείου έχει 41 εικόνες ενώ λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν μόλις οι 5 από αυτές. Στις σελίδες 110, 111, 112 που είναι φωτογραφίες από το εσωτερικό των εργοστασίων κατασκευής αμαξιών και οι φωτογραφίες στη σελίδα 138 με εικόνες παιδιών σε σχολεία της Βόρειας Ευρώπης.

Η « *Θεματική Ιστορία* » (1995) για την Α' Λυκείου περιέχει 110 εικόνες. Με λαογραφικό ενδιαφέρον είναι οι φωτογραφίες ψηφιδωτών στις σελίδες 126, 127, 172, 173, 174.

Στην « *Ιστορία του αρχαίου κόσμου* » για την Α' τάξη (2000) περιέχονται 275 εικόνες. Σημαντικής λαογραφικής αξίας είναι στις σελίδες 30, 58, 151 φωτογραφίες κοσμημάτων, στις σελίδες 70, 71, 73 αντικείμενα καθημερινής χρήσης, οι φωτογραφίες ψηφιδωτών στις σελίδες 146, 147 ενώ οι υπόλοιπες φωτογραφίες περιορίζονται στην απεικόνιση αγαλμάτων, νομισμάτων και αρχαιολογικών τόπων.

Στο βιβλίο « *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη* » για τη Β' Λυκείου (2000) εμπεριέχονται 198 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχει η φωτογραφία γκραβούρας του 18^{ου} αιώνα που απεικονίζεται ένας πλούσιος έμπορος με τη γυναίκα του (σελ. 26), στις σελίδες 64, 66, 67, 68 φωτογραφίες Ελλήνων με παραδοσιακές φορεσιές, στη σελίδα 152 η

φωτογραφία από την πρώτη ραπτομηχανή, στη σελίδα 174 η εικόνα από δημοτικό σχολείο της Αγγλίας, η φωτογραφία ενός παλιού κινηματογραφικού στούντιο στη σελίδα 246.

Στο βιβλίο « *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές* » (β' τεύχος) για τη Γ' Λυκείου (1983), υπάρχουν 37 εικόνες. Ξεχωρίζουν λαογραφικά στις σελίδες 267, 268, 279 με φωτογραφίες από τους πρόσφυγες του 1922 και τους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας.

Στο βιβλίο « *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές* » για τη Γ' Λυκείου (1992) ενσωματώνονται 17 εικόνες χωρίς όμως λαογραφικό περιεχόμενο αφού πρόκειται για φωτογραφίες πολιτικών προσώπων κατά κύριο λόγο.

Στο βιβλίο « *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη* » (1998) για τη Γ' Λυκείου περιλαμβάνονται 223 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν οι πολεμικές αφίσες στη σελίδα 57, στη σελίδα 140 φωτογραφίες από στρατιώτες να ξεκουράζονται, στις σελίδες 326, 333 φωτογραφίες από εργοστάσια, στη σελίδα 384 οι φωτογραφίες από σχολεία του αναπτυσσόμενου κόσμου, οι φωτογραφίες για τα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα (χίπις, γυναικεία χειραφέτηση, οικολογικό πρόβλημα, τηλεόραση) 21 στο σύνολο.

3.3. Χρονική περίοδος 2001 - 2016

3.3.1. Αρχαία Ελληνικά

Γυμνάσιο

Στην « *Οδύσσεια* » της Α' Γυμνασίου (2009) υπάρχουν 328 εικόνες. Στοιχεία υλικού πολιτισμού (θρόνους, καθίσματα, πυξίδες, κούπες κ.λπ.) υπάρχουν σε αφθονία (31), όπως επίσης και μια φωτογραφία ενός αργαλειού (σελ. 41). Ακόμη, τρεις φωτογραφίες σύγχρονων αθλημάτων υπάρχουν στο τέλος της σελίδας 84. Στη σελίδα 116 υπάρχει λεπτομέρεια από πίνακα του Θεόφιλου που απεικονίζει ένα βοσκό ενώ στη σελίδα 135 έχει ένα πήλινο ειδώλιο αλέστρας με χειρόμυλο και στη σελίδα 154

ειδώλιο ξυλουργού του 5^{ου} αι. π. Χ. . Η τελευταία σελίδα του βιβλίου είναι αφιερωμένη στην παράθεση των πηγών του εικονιστικού υλικού.

Στην « *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα* » της Α' Γυμνασίου (2009) υπάρχουν 61 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον εμφανίζουν στη σελίδα 13 φωτογραφίες αγγείων με αναπαραστάσεις παιδικών παιχνιδιών της αρχαιότητας, στη σελίδα 20 αντίστοιχα, φωτογραφίες με επαγγέλματα των αρχαίων όπως αναπαρίστανται σε αγγεία και στη σελίδα 44, φωτογραφία ενός ψηφιδωτού δαπέδου που απεικονίζει κυνήγι ελαφιού. Η πηγή κάθε φωτογραφίας αναγράφεται στο κάτω μέρος της σε λεζάντα.

Στο βιβλίο της « *Ιλιάδας* » της Β' Γυμνασίου (2007), περιέχονται 45 εικόνες ενώ λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν οι δύο μόνο αφού η πρώτη είναι φωτογραφία εδωλίου με κυκλικό χορό (σελ. 126) και η δεύτερη φωτογραφία από έργο του Θεόφιλου που αποτυπώνει την μονομαχία Έκτορα και Αχιλλέα (σελ. 142). Εδώ, η προέλευση της φωτογραφίας αναγράφεται σε λεζάντα στο κάτω μέρος της.

Στο « *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα* » (Β' Γυμνασίου, 2008) υπάρχουν 46 συνολικά εικόνες από τις οποίες λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν στη σελίδα 100 λεπτομέρεια από ένα ψηφιδωτό δάπεδο και μια γκραβούρα του 15^{ου} αιώνα στη σελίδα 120.

Στην « *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα* » (Γ' Γυμνασίου, 2009) ενσωματώνονται 30 εικόνες ενώ με λαογραφικές πληροφορίες είναι μόνο στη σελίδα 11 η θεατρική φωτογραφία από παράσταση της « Ελένης ».

Στο βιβλίο « *Δραματική Ποίηση – Ευριπίδη Ελένη* » (2011) εμφανίζονται 157 εικόνες που στο σύνολό τους σχεδόν είναι θεατρικές φωτογραφίες. Ενδιαφέρουν λαογραφικά στη σελίδα 63, η φωτογραφία από τον πίνακα του Καραβάτζιο « Η χειρομάντισσα », στη σελίδα 86 οι φωτογραφίες από τα σχέδια για το κοστούμι της Κλυταιμνήστρας (το δεύτερο μάλιστα μοιάζει πολύ με τη « Νύφη Των Αθηνών », βλέπε πίνακα του Otto Magnus von Stackelberg). Ακόμη στην ίδια σελίδα, οι φωτογραφίες από αφίσες θεατρικών παραστάσεων και στη σελίδα 105 φωτογραφία από καρναβαλικές γιορτές στη Σκύρο.

Λύκειο

Το βιβλίο « *Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι* » της Α' τάξης (2008) έχει 45 εικόνες χωρίς όμως καμία να εμφανίζει λαογραφικό ενδιαφέρον.

Στο βιβλίο « *Σοφοκλέους Τραγωδίαί – Οιδίπους Τύραννος / Αίας* » για την Β' Λυκείου (2008), ενσωματώνονται 14 εικόνες η πλειοψηφία των οποίων είναι θεατρικές φωτογραφίες.

Στα « *Ρητορικά Κείμενα* » της θεωρητικής κατεύθυνσης για τη Β' Λυκείου (2008) περιέχονται 47 εικόνες ενώ με λαογραφικό ενδιαφέρον είναι μόνο μία στη σελίδα 361 όπου σε μια μαρμάρινη πλάκα απεικονίζονται νεαροί αθλητές να παίζουν κάποιο παιχνίδι με σφαίρα.

Στα « *Αρχαία Ελληνικά* » της Γ' Λυκείου (Φιλοσοφικός Λόγος, 2003), υπάρχουν 29 εικόνες χωρίς όμως να εμφανίζουν ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον αφού είναι φωτογραφίες αγαλμάτων κατά κύριο λόγο.

Στο βιβλίο « *Θουκυδίδη, Περικλέους Επιτάφιος* » (2009), δεν υπάρχουν παρά μόνο 10 εικόνες, φωτογραφίες αγαλμάτων, προτομών και αρχαιολογικών χώρων.

3. 3. 2. Νεοελληνική Γλώσσα

Γυμνάσιο

Στη « *Νεοελληνική Γλώσσα* » της Α' Γυμνασίου (2009), περιλαμβάνονται 137 εικόνες ανάμεσά τους και πολλά σκίτσα της εικονογράφου Αικατερίνης Βερούτσου. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν μόλις 7 φωτογραφίες, μεταξύ αυτών μια διαφημιστική αφίσα (σελ. 71), μια φωτογραφία του πίνακα του Σπύρου Βασιλείου, « Το τραπέζι της Καθαρής Δευτέρας » (σελ. 79), κινηματογραφικές αφίσες στη σελίδα 83, μια απεικόνιση από ηλεκτρονική σελίδα από το σάιτ του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (σελ. 113), μια φωτογραφία από παραδοσιακό παντοπωλείο στη σελίδα 119 (ζητείται μάλιστα από τους μαθητές να την περιγράψουν).

Στη « *Νεοελληνική Γλώσσα* » της Β' Γυμνασίου (2007), συμπεριλαμβάνονται 115 εικόνες και οι επτά έχουν λαογραφικό περιεχόμενο. Πιο συγκεκριμένα, η φωτογραφία ενός χαρακτηριστικού (σελ. 11),

ενός παραδοσιακού Γιαννιώτικου σπιτιού (σελ. 21), ενός πίνακα του Νικόλαου Γύζη, με τον τίτλο « Κούκου » (σελ. 41), δύο φωτογραφίες από εκδρομή σχολείου τη δεκαετία του 1960 (σελ. 59 και σελ. 64), μια ασπρόμαυρη ξανά φωτογραφία μεταναστών (σελ. 81) και τέλος ένα κολλάζ φωτογραφιών από τα τυχερά παιχνίδια της σύγχρονης εποχής (σελ. 117).

Στη « Νεοελληνική Γλώσσα » της Γ' Γυμνασίου (2012) συμπεριλαμβάνονται 112 εικόνες και μόνο μία στη σελίδα 26 υπάρχει ενδιαφέρουσα, από λαογραφικής πλευράς, φωτογραφία από το εξώφυλλο του βιβλίου « Μουσεία και σχολεία – Δεινόσαυροι και αγγεία » με κολλάζ παραδοσιακών φορεσιών.

Λύκειο

Στην « Έκφραση – έκθεση » τεύχος Α' (2008) περιλαμβάνονται 64 εικόνες από τις οποίες λαογραφική αξία έχουν οι οικογενειακές φωτογραφίες στη σελίδα 255 αφού το οπτικό υλικό του βιβλίου επικεντρώνεται στα κολλάζ από διάφορες εικόνες.

Στην « Έκφραση – έκθεση » τεύχος Β' (2009) περιέχονται 190 εικόνες. Ενδιαφέρουν λαογραφικά, οι φωτογραφίες από εφημερίδες στις σελίδες 18, 25, 29, 218, 278, στη σελίδα 178 η φωτογραφία του πίνακα του Ν. Φωτάκη « Μακεδονικό χωριό », οι θεατρικές φωτογραφίες από τη σελίδα 192 μέχρι τη σελίδα 204, η φωτογραφία του πίνακα του Γ. Παραλή « Καροτσάκι » (σελ. 217) που απεικονίζει έναν πλανόδιο πωλητή ρούχων, στη σελίδα 253 τον Σαρλό και τέλος στη σελίδα 254 οι φωτογραφίες με γκράφιτι. Στην έκδοση του 2015 το περιεχόμενο είναι ίδιο ενώ αλλάζει μοναχά το εξώφυλλο.

Στην « Έκφραση – έκθεση » τεύχος Γ' (2009) υπάρχουν 98 εικόνες. Σημαντικές λαογραφικά είναι οι φωτογραφίες διαφημίσεων από τη σελίδα 50 μέχρι τη σελίδα 59, ο Σαρλό στη σελίδα 79, οι φωτογραφίες των πιστών που προσεύχονται στη σελίδα 114 αλλά και η ταυρομαχία στη σελίδα 218.

3. 3. 3. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*

Γυμνάσιο

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » της Α' Γυμνασίου (2007) υπάρχουν 101 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν στη σελίδα 15 και στη 43 η φωτογραφία από την εικονογράφιση ενός ρωσικού παραμυθιού, στις σελίδες 23, 24, 25 οι φωτογραφίες από φιγούρες του θεάτρου σκιών. Ακόμη, στη σελίδα 89 η φωτογραφία του πίνακα του Γιάννη Μόραλη « Στον υπαίθριο φωτογράφο », η φωτογραφία μαθητών δημοτικού σχολείου (σελ. 94), του καφενείου στη Μυτιλήνη (σελ. 97), του αρχοντικού στη Λέσβο (σελ. 98). Φωτογραφίες ταχυδρομικών και επιστολικών δελταρίων στις σελίδες 130 και 135 (και 141) αντίστοιχα αλλά και στην σελίδα 136 η λαϊκή εικόνα εποχής.

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » της Β' Γυμνασίου (2007) υπάρχουν 82 εικόνες, η πλειοψηφία των οποίων είναι φωτογραφίες από πίνακες ζωγράφων. Λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οχτώ μόνο. Απεικονίζουν ένα παραδοσιακό αρτοποιείο όπως το αναπαράστησε ο Θεόφιλος (σελ. 29), μερικές φιγούρες θεάτρου σκιών (σελ. 37), ένα ξυλόγλυπτο χρωματιστό τέμπλο (σελ. 63), φωτογραφία των γκράφιτι στο τείχος του Βερολίνου (σελ. 90), ένα επιστολικό δελτάριο που απεικονίζει την προκυμαία της Σμύρνης πριν το 1919 (σελ. 95), το εσωτερικό ενός παραδοσιακού, λευκαδίτικου σπιτιού (σελ. 119), μια αφίσα της Εθνικής Ατμοπλοΐας (σελ. 153) και τέλος μια φωτογραφία πανηγυρισμών κατάκτησης του ευρωπαϊκού πρωταθλήματος ποδοσφαίρου από την Ελλάδα το 2004 (σελ. 161). Η πηγή των φωτογραφιών αναγράφεται σε ειδικό παράρτημα στο τέλος του βιβλίου.

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » της Γ' Γυμνασίου (2007) ενσωματώνονται 44 εικόνες από τις οποίες λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν η φωτογραφία του γεφυριού της Άρτας στη σελίδα 14, η ξυλογραφία στη σελίδα 25 και η χαλκογραφία στη σελίδα 35.

Λύκειο

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » για την Α' Λυκείου (2002) περιέχονται 112 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχει η φωτογραφία του πίνακα του Βρυζάκη (σελ. 47), στη σελίδα 270 η λεπτομέρεια από κέντημα νυφικού μαξιλαριού, η λιθογραφία (σελ. 389) αλλά και η φωτογραφία ενός αρκουδιάρη (σελ. 415).

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » για τη Β' Λυκείου (2004) υπάρχουν 70 εικόνες στην αρχή κάθε θεματικής ενότητας και στο τέλος κάθε έργου. Πρόκειται κυρίως για απεικονίσεις των λογοτεχνών ενώ λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν φωτογραφίες από πίνακες με λαϊκά θέματα (θερισμός, λαϊκή ζωγραφική).

Στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » για τη Γ' Λυκείου (2003), η δομή είναι ανάλογη και οι εικόνες συμπεριλαμβάνονται στην αρχή της θεματικής ενότητας και πριν τα βιογραφικά των συγγραφέων. Στο σύνολο υπάρχουν 67 εικόνες, με μόλις τις 4 από αυτές να εμφανίζουν λαογραφικό περιεχόμενο.

Στο βιβλίο της « *Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » της θεωρητικής κατεύθυνσης (2002) ενσωματώνονται 13 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν η φωτογραφία ενός πίνακα του Εμμανουήλ Λαμπάκη με τίτλο « Το τάμα » (σελ. 124) και ενός πίνακα του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου (σελ. 160).

3. 3. 4. Ιστορία

Γυμνάσιο

Στην « *Αρχαία Ιστορία* » της Α' τάξης περιέχονται 223 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν στη σελίδα 10 η φωτογραφία με την αναπαράσταση μιας καλύβας των αρχαίων Αιγυπτίων και στη σελίδα 102 η φωτογραφία αρχαίου υφάσματος ενώ όλες οι υπόλοιπες φωτογραφίες απεικονίζουν αρχαίους ναούς, αρχαιολογικούς χώρους, νομίσματα.

Στη « *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία* » της Β' Γυμνασίου (2007), εμπεριέχονται 114 εικόνες ενώ 15 φωτογραφίες από αυτές φέρουν

σημαντικές λαογραφικές πληροφορίες: στις σελίδες 10, 15, 28, 60, 91 οι φωτογραφίες μωσαϊκού δαπέδου, ψηφιδωτών, στη σελίδα 19 η φωτογραφία από λεπτομέρεια τυπωμένου υφάσματος, στη σελίδα 72 φωτογραφίες γυναικείων κοσμημάτων, στις σελίδες 35, 37, 49, 50, 54, 65, 101, 104 φωτογραφίες από μικρογραφίες χειρογράφων, μια χαλκογραφία στη σελίδα 109. Στο τέλος του βιβλίου, οι συγγραφείς ευχαριστούν τους εκδοτικούς οίκους για την προσφορά του εικονιστικού υλικού.

Στη « *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία* » της Γ' τάξης υπάρχουν 197 εικόνες. Ανάμεσά τους αρκετές φωτογραφίες λαογραφικού ενδιαφέροντος όπως στη σελίδα 24 η φωτογραφία του κλέφτη, οι δύο ασπρόμαυρες φωτογραφίες ανθρακωρυχείων (σελ. 41), η φωτογραφία από σχολείο στην Αφρική (σελ. 51), από αγρότες που επεξεργάζονται σταφίδα (σελ. 70), από Έλληνες ναυτικούς (σελ. 71), από το εσωτερικό εργοστασίου (σελ. 112), από προσφυγικό καταυλισμό στην Κοκκινιά (σελ. 121), από τη σύγχρονη μετανάστευση (σελ. 149). Στην τελευταία αναφέρονται συνολικά οι πηγές άντλησης του εικονιστικού υλικού.

Λύκειο

Στην Α' Λυκείου το βιβλίο της « *Ιστορίας του Αρχαίου Κόσμου* » (2002), εμπεριέχει 227 εικόνες. Λαογραφικό περιεχόμενο έχουν στις σελίδες 30, 58 οι φωτογραφίες κοσμημάτων ενώ περιλαμβάνονται και 32 φωτογραφίες ψηφιδωτών και τοιχογραφιών.

Στην « *Ιστορία του Μεσαιωνικού Κόσμου* » της Β' Λυκείου ενσωματώνονται 142 εικόνες οι περισσότερες είναι μικρογραφίες χειρογράφων και χάρτες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν στη σελ 14 η φωτογραφία ενός τάπητα, στις σελίδες 98, 99, 113 οι φωτογραφίες λαϊκής αρχιτεκτονικής αλλά και στη σελίδα 106 η φωτογραφία βιτρό και στη σελ 182 η γκραβούρα.

Στο βιβλίο « *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου – από το 1815 έως σήμερα* » υπάρχουν 147 εικόνες. Οι περισσότερες φωτογραφίες είναι ντοκουμέντα ιστορικών γεγονότων ενώ ξεχωρίζουν στη σελίδα 61 μια λαϊκή γελοιογραφία για τον Χ. Τρικούπη και στη σελίδα 68 μια λαϊκή λιθογραφία.

Στο βιβλίο « *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας* » της Γ' τάξης Ενιαίου Λυκείου (2003) ενσωματώνονται 89 εικόνες ενώ πολλές από αυτές είναι φωτογραφίες. Πιο συγκεκριμένα, φωτογραφίες από το εσωτερικό ενός υφαντουργείου (σελ. 32), αγροτικές εργασίες (σελ. 44 – 45), από τη συγκομιδή ελαιοκάρπου (σελ. 46), από τις προσφυγικές κοινότητες (σελ. 143, 144, 145, 154, 155, 158, 159, 160, 170).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Οι αναλύσεις

4.1. Αρχαία Ελληνικά

Τα σχολικά εγχειρίδια ερευνήθηκαν με κύριο κριτήριο το ποσοστό στοιχείων του οπτικού πολιτισμού που ενσωματώνουν στις σελίδες τους. Η διάκριση των τριών μαθημάτων – Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά (Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Νεοελληνική Γλώσσα), Ιστορία – θα διατηρηθεί και στο κομμάτι της ανάλυσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, το 1976 με την καθιέρωση της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, την κατάργηση των εξετάσεων για την εισαγωγή στο Γυμνάσιο και την εισαγωγή της διδασκαλίας μεταφρασμένων κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας γίνεται φανερή η προσπάθεια της πολιτείας για εκσυγχρονισμό του δημόσιου σχολείου, με απώτερο σκοπό τη διάδοση κοινωνικής δικαιοσύνης σε όλες τις τάξεις του ελληνικού πληθυσμού.

Τα βιβλία της περιόδου, ξεκινώντας από τα σχολικά εγχειρίδια της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών δεν αντικατοπτρίζουν άμεσα τουλάχιστον αυτές τις προθέσεις. Το οπτικό υλικό των βιβλίων, ακόμη και των από μετάφραση κειμένων παραμένει περιορισμένο ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις και ανύπαρκτο. Στις περιπτώσεις, μάλιστα, που υπάρχει περιορίζεται στην αναπαραγωγή φωτογραφιών προτομών, ανδριάντων και αγαλμάτων που απεικονίζουν τους συγγραφείς των έργων που αποτελούν τον κειμενικό πυρήνα του βιβλίου, παρμένες από αρχεία, εγκυκλοπαίδειες και μουσειακές συλλογές. Στο Λύκειο επαναλαμβάνεται το ίδιο φαινόμενο αφού εδώ οι ύπαρξη εξετάσεων εισαγωγής στη τριτοβάθμια εκπαίδευση ουσιαστικά απομακρύνει το ενδιαφέρον από τις εικόνες για να επικεντρωθεί ο μαθητής στο κείμενο του σχολικού βιβλίου.

Οι συγγραφικές ομάδες, στη σύσταση των οποίων δεν υπάρχει κάποιος εικονογράφος, φαίνεται να αναγνωρίζουν την ανάγκη ύπαρξης εικονιστικού υλικού περισσότερο όμως για λόγους ξεκούρασης του αναγνώστη από τον συνεχή γραπτό κείμενο ή για την πληροφόρησή του σχετικά με τις σπουδαίες προσωπικότητες της αρχαίας ελληνικής διανόησης ώστε να είναι σε θέση να τους αναγνωρίζει (βλ. βιβλίο « *Αρχαίων Ελληνικών* » Α' Γυμνασίου του 1979, « *Ανθολόγιο Λυρικής Ποίσεως* », 1979 και « *Κείμενα Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* » του 1980). Έτσι, όταν ενσωματώνουν εικόνες εμφανίζονται κάπως φειδωλοί, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από την ίδια την φύση του υλικού. Πρόκειται για σκίτσα, με την έννοια του διακοσμητικού μοτίβου πριν την αρχή της διδακτικής ενότητας αλλά και στο τέλος της (« *Λουκιανού Εκλογές – Α' Γυμνασίου* » 1977, « *Αρχαίοι Έλληνες Λυρικοί* », Στ' Γυμνασίου, 1976).

Μοναδικές εξαιρέσεις στην ισχύουσα κατάσταση των σχολικών βιβλίων της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου συνιστούν δύο βιβλία, η « *Δραματική Ποίηση, Αισχύλου Προμηθεύς Δεσμώτης, Σοφοκλή Αντιγόνη, Ευριπίδη Ιφιγένεια εν Ταύροις* » της Γ' Γυμνασίου (1977) και το « *Θουκυδίδη, Περικλέους Επιτάφιος* » της Γ' Λυκείου (1981). Στο πρώτο εγχειρίδιο εμπεριέχονται συνολικά 37 εικόνες από τις οποίες οι 21 είναι φωτογραφίες από θεατρικές παραστάσεις των δραματουρημάτων που συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο. Οι θεατρικές φωτογραφίες ενδιαφέρουν τους λαογράφους καθώς φέρουν πληθώρα οπτικών στοιχείων σε ενδυματολογικές, σκηνογραφικές και σκηνοθετικές επιλογές. Τα κοστούμια των πρωταγωνιστών του θεάτρου, τα σκηνικά ακόμα και οι εκφραστικές κινήσεις των ηθοποιών αποτυπώνουν, μέσα από την εκάστοτε σκηνοθετική οπτική, στοιχεία της παραδεδομένης λαϊκής ζωής (των κειμένων) και της σύγχρονης (προσθήκες σκηνοθέτη και σκηνογράφου). Στο δεύτερο βιβλίο, λαογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει στη σελίδα 25, η φωτογραφική απεικόνιση ενός βωμού με γυναίκες να θρηνούν καθώς δίνει πληροφορίες για τη θρησκευτική λατρεία στον κύκλο της ζωής στην ελληνική αρχαιότητα.

Στα χρόνια που ακολουθούν, γίνεται εμφανές το ενδιαφέρον των ιθυνόντων του Υπουργείου Παιδείας για βελτίωση της ποιότητας των σχολικών εγχειριδίων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση με παράλληλο οπτικό εμπλουτισμό τους. Η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας ως επίσημης

γλώσσας του κράτους οδηγεί στην ανανέωση των υπαρχόντων σχολικών βιβλίων και στη συγγραφή νέων για το μαθητή και για το δάσκαλο. Μετά, μάλιστα από το 1992, « ανατέθηκε στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο η μελέτη και εκπόνηση νέων αναλυτικών προγραμμάτων Δημοτικού και Γυμνασίου, ενώ από τον Σεπτέμβριο του 1992 εισήχθη, μετά από πειραματική εφαρμογή σε 180 σχολεία, η διδασκαλία των παλαιότερων μορφών της ελληνικής γλώσσας (αρχαίας, βυζαντινής και λόγιας) στο Γυμνάσιο (Π. Δ/γμα 451 / 93) »¹²⁴.

Στους συγγραφείς των νέων εγχειριδίων συμπεριλαμβάνεται πλέον και ο εικονογράφος – σκιτσογράφος που έχει την εικαστική επιμέλεια της έκδοσης. Αν και δειλά, εντούτοις, πραγματοποιούνται τα πρώτα βήματα επιμελημένης εικονογράφησης χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παραμένουν και κάποια βιβλία που υπακούουν στην παλαιά δομή της πρόταξης του αρχαίου κειμένου (πρωτότυπου και μεταφρασμένου), των πινάκων γραμματικής και συντακτικού και των ασκήσεων εφαρμογής των κανόνων (« *Ηροδότου Ιστορία* » Α' Γυμνασίου 1993, « *Αττικοί Ρήτορες* » Β' Γυμνασίου 1994, « *Θουκυδίδη Ιστορία – Τα Σικελικά* » Γ' Γυμνασίου 1992).

Τα νέα βιβλία δείχνουν την αλλαγή το σχεδιασμό της δομής και της εμφάνισης τους, όπως το « *Η ελληνική γλώσσα μέσα από αρχαία, βυζαντινά και λόγια κείμενα* » για την Α' τάξη του 1993. Η προηγούμενη έκδοση του 1992 δεν περιέχει καθόλου εικονιστικό υλικό παρά μόνο κείμενα, πίνακες γραμματικής και ασκήσεις. Στην ανατύπωση του επόμενου έτους στο εξώφυλλο απεικονίζεται μια λιθογραφία του Moncel καθώς και άλλες 41 εικόνες οι οποίες προτάσσονται των κειμένων. Αλλά και στην επανέκδοση του 1994 παρατηρούνται και νέες βελτιωτικές τάσεις όπως η αντικατάσταση της ασπρόμαυρης λιθογραφίας του Moncel με μία έγχρωμη λιθογραφία του Dodwell. Το αντίστοιχο βιβλίο για την Γ' τάξη του Γυμνασίου (« *Η ελληνική γλώσσα – Κείμενα αρχαία, βυζαντινά και λόγια* », Γ' Γυμνασίου, 1995) ενσωματώνει αξιόλογο φωτογραφικό υλικό λαογραφικού περιεχομένου (ο πίνακας του Θεόφιλου στις σελίδες 128 – 129, η χαλκογραφία του Eduard Dodwell με τίτλο « Αθήνα. Ο ναός του Ολυμπίου Διός και ο Ιλισσός »). Οι υπεύθυνοι για την αλλαγή αυτή είναι οι εικονογράφοι Βλάχος και Ρηγόπουλος στους οποίους ανήκουν και τα εύσημα.

---

¹²⁴ Σωτήριος Γκλαβάς, « *Επισκόπηση της ιστορίας της εκπαίδευσης στο νεοελληνικό κράτος* », Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2010.

Σημαντική και πρωτότυπη δομικά είναι και η προσπάθεια στο βιβλίο της « *Ιλιάδας* » για την Β' Γυμνασίου (1996, 1999) το οποίο κυκλοφόρησε σε δύο τεύχη (το πρώτο έφτανε μέχρι και τη ραψωδία Μ και το δεύτερο από τη Ν μέχρι και την Ω). Εκεί με το τέλος κάθε ραψωδίας παρατίθενται εν είδει παραθέματος, εικόνες με θέματα συναφή με το περιεχόμενο της ραψωδίας που προηγήθηκε φτάνοντας τον εντυπωσιακό αριθμό των 131 στο πρώτο τεύχος και των 87 στο δεύτερο (κυρίως λιθογραφίες, ελαιογραφίες, χαρακτηριστικά και ζωγραφικοί πίνακες).

Αν και το σύστημα για το Γυμνάσιο ξεκινά να διαφοροποιείται ως προς την εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων, στο Λύκειο τα πράγματα δεν εμφανίζουν την ίδια τάση. Η σχολική βαθμίδα του Λυκείου βρίσκεται ακόμη αγκιστρωμένη στον προπαρασκευαστικό της ρόλο ως το σκαλοπάτι για την είσοδο στα Ανώτερα και Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, γεγονός που αποκαλύπτεται και στη μορφή των διδακτικών εγχειριδίων που χρησιμοποιούνται. Από τα δεκατέσσερα βιβλία (πέραν των χιλίων πεντακοσίων σελίδων δηλαδή) που ερευνήθηκαν, εντοπίστηκαν διακόσιες πενήντα επτά εικόνες. Αν προσεγγιστεί το υλικό και από τη λαογραφική πλευρά, τα δεδομένα γίνονται πλέον απογοητευτικά. Ξεχωρίζει στο βιβλίο « *Αρχαία Ελληνικά, Εισαγωγή στον αρχαίο ελληνικό λόγο* » (Α' Γυμνασίου, 1992), η φωτογραφία λεπτομέρειας από μικρογραφία χειρογράφου του 11^{ου} αιώνα που αποτυπώνει λαϊκό μηνολόγιο (σελ. 11) και οι θεατρικές φωτογραφίες των βιβλίων « *Οιδίπους Τύραννος – Αίας* » (Β' Ενιαίου Λυκείου 2000) και « *Σοφοκλή – Οιδίπους Τύραννος* » (Γ' Λυκείου 1990).

Στα χρόνια από το 2001 έως και σήμερα 2016, τα σχολικά εγχειρίδια της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών συνεχίζουν να διευρύνονται θεματικά και ως προς τις οπτικές πληροφορίες (αν και εξαιτίας της γενικότερης οικονομικής δυσχέρειας δεν εκδίδονται νέα παρά μόνο διαδοχικές ανατυπώσεις). Έτσι, τα σύγχρονα βιβλία του Γυμνασίου (αρχαίων ελληνικών από το πρωτότυπο) χωρίζονται σε θεματικές ενότητες (δεκαοχτώ για την Α' και την Β' τάξη και δώδεκα για την Γ') και κάθε ενότητα αποτελείται από κείμενο, λεξιλογικό πίνακα, ετυμολογικό και γραμματικό – συντακτικό κομμάτι. Το εικονιστικό τμήμα εντοπίζεται πριν το αρχαίο κείμενο και σπανιότερα και πριν τον λεξιλογικό πίνακα ενώ οι

τελευταίες σελίδες είναι αφιερωμένες στη παράθεση των πηγών προέλευσης του οπτικού υλικού.

Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο « *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα* » της Α' τάξης ενδιαφέρον εμφανίζουν οι φωτογραφίες αγγείων με αναπαραστάσεις παιδικών παιχνιδιών της αρχαιότητας (σελ. 13) και με επαγγέλματα των αρχαίων Αθηναίων (σελ. 20). Αξίζει να σημειωθεί, βέβαια, ότι στα βιβλία αυτής της περιόδου παρατηρείται για πρώτη φορά μια οργανωμένη και ολοκληρωμένη προσπάθεια για την ακρίβεια των στοιχείων της φωτογραφίας που συμπεριλαμβάνονται στη λεζάντα της και επί της ουσίας αποτελούν την ταυτότητά της.

Ωστόσο, στα βιβλία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση, η εικόνα κυριαρχεί, ποτέ όμως σε βάρος του κειμένου αλλά σε πλήρη αρμονία με αυτό. Το ενθαρρυντικό της υπόθεσης οφείλεται προφανώς στην υπέρβαση του σκοπέλου του αρχαίου κειμένου με τις γραμματικές και συντακτικές του λειτουργίες αφού το βάρος δίνεται στην πληροφορία, στο ίδιο το κείμενο ως ολότητα και όχι ως κατακερματισμένο γλωσσικά σύνολο. Το μεταφρασμένο κείμενο βρίθει από λαογραφικά στοιχεία του υλικού, του κοινωνικού και πνευματικού βίου κάτι που αποδεικνύεται και στη σωρεία οπτικών στοιχείων.

Από αυτήν την άποψη, υπόδειγμα σχολικού βιβλίου συνιστά το βιβλίο « *Δραματική Ποίηση – Ευριπίδη Ελένη* » (2011) για τη τρίτη τάξη του Γυμνασίου. Η εξαιρετική ποιότητα που εξασφάλισε η συγγραφική ομάδα δεν περιορίζεται μόνο στην παρουσία 157 εικόνων στις σελίδες του αλλά και στον τρόπο που αυτές αλληλεπιδρούν με το αρχαίο δράμα. Η επιλογή τους έχει γίνει προσεκτικά ώστε να ανατροφοδοτεί τη σκέψη των μαθητών, τονίζοντάς τους την θεατρική υπόσταση του κειμένου που έχουν μπροστά τους. Το κείμενο γράφτηκε για να παιχτεί σε σκηνή συνεπώς είναι ζωντανό και παραστατικό. Οι φωτογραφίες (όταν πρόκειται για θεατρικές φωτογραφίες) που ενσωματώνονται υπογραμμίζουν τη σκηνοθετική σκοπιά και τη δύναμη που φέρει το κείμενο καθώς δεν είναι λίγες οι φορές που εικόνες στηρίζουν τις ερωτήσεις κατανόησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι φωτογραφίες από σχέδια για το φόρεμα της Κλυταιμνήστρας στη σελίδα 86 (στο δεύτερο σχέδιο φαίνεται να υπάρχει επίδραση από τη « Νύφη των Αθηνών » τον σημαντικό πίνακα του περιηγητή Oto Magnus von

Stackelberg) και η φωτογραφία από καρναβαλικές γιορτές στη Σκύρο (σελίδα 105).

Στο Λύκειο, η κατάσταση που επικρατεί όσον αφορά στον οπτικό εμπλουτισμό των σχολικών βιβλίων των αρχαίων ελληνικών είναι απογοητευτική. Οι εικόνες που εμπεριέχονται δεν είναι παρά ελάχιστες, ανάμεσά τους φωτογραφίες αρχαιολογικών χώρων και προτομών. Αντιλαμβάνεται κανείς εύκολα, λοιπόν, ότι οι συγγραφείς με τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργείου Παιδείας επιλέγουν να επικεντρώνονται στον κειμενικό προσανατολισμό των βιβλίων του Λυκείου, πράγμα δικαιολογημένο ως ένα βαθμό λόγω της ύπαρξης των Πανελληνίων εξετάσεων.

Κατά γενική ομολογία, στα σχολικά εγχειρίδια διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας από το 1976 μέχρι και σήμερα παρατηρείται μια αργή αλλά σταθερή προσπάθεια να εκσυγχρονιστούν στα πλαίσια πάντα του Νέου Σχολείου που επίκεντρο έχει την ανάπτυξη του ανθρωπιστικού πνεύματος και της κοινωνικής ολοκλήρωσης. Οι συγγραφικές ομάδες, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν απαρτίζονται από υπεύθυνο εικονογράφησης – καλλιτεχνικό επιμελητή. Το ελληνικό σχολείο παρά τις διαφαινόμενες τάσεις για αλλαγή του τοπίου εμμένει στη χρήση του γραπτού λόγου ως φορέα μετάδοσης μηνυμάτων και υποβαθμίζει τον ρόλο των εικονιστικών στοιχείων. Το κείμενο προτάσσεται έναντι της οπτικής επένδυσής του, πράγμα που εν μέρει δικαιολογεί και τη συνεχώς αυξανόμενη αποστροφή των μαθητών απέναντι στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, τη διδασκαλία του οποίου αντιλαμβάνονται ως άχρηστη, περιττή και ασφυκτικά μονότονη.

4. 2. Νεοελληνική Γλώσσα

Η διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας δεν έγινε αυτόνομη παρά μόνο το 1982 οπότε και καθιερώθηκε το μονοτονικό σύστημα γραφής και εκτυπώθηκαν τα πρώτα βιβλία « *Η Γλώσσα μου* » αλλά και βιβλία νεοελληνικής γραμματικής. Στα πρώτα βιβλία Νεοελληνικής Γλώσσας για το Γυμνάσιο συμπεριλαμβάνονται αρκετές εικόνες όπως, για παράδειγμα, στο

βιβλίο « *Η Νεοελληνική Γλώσσα* » (Α' τεύχος, 1985) όπου περιέχονται 142 εικόνες, αριθμός εξαιρετικά υψηλός. Ανάμεσά τους και μια φωτογραφία από σύγχρονη λαϊκή αγορά αλλά και φωτογραφία από σχολικό φυτολόγιο. Φαίνεται πως το συγκεκριμένο μάθημα ενδείκνυται για αξιοποίηση λαογραφικών στοιχείων αφού τα θέματα της έκθεσης ποικίλλουν και αγγίζουν κυρίως τη σύγχρονη μορφή ζωής. Στη « *Νεοελληνική Γλώσσα* » (τεύχος Γ', 1992) οι συγγραφείς στις σελίδες 46 με 49, παραθέτουν φωτογραφίες μιας επιστολής, ενός τηλεγραφήματος και μιας ταχυδρομικής επιταγής ζητώντας από τους μαθητές να τα συμπληρώσουν. Μπορεί η συγκεκριμένη άσκηση να ενδείκνυται για την εκμάθηση του διδασκομένου στον ορθό τρόπο συμπλήρωσής τους αλλά για τη λαογραφική επιστήμη παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τα τηλεπικοινωνιακά και ταχυδρομικά στοιχεία της εποχής.

Συνεχίζοντας στα γυμνασιακά βιβλία, ξεχωρίζει η έκδοση του 2000 (τεύχος Α') με φωτογραφία (σελίδα 159) από σκυριανό μαξιλάρι (17 – 18^{ος} αι.) οι λεπτομέρειες της οποίας εντυπωσιάζουν τον μαθητή και τον ενθαρρύνουν να αναζητήσει περισσότερα στοιχεία για την παραδοσιακή λαϊκή υφαντική, με φωτογραφίες ενός Σουηδού και ενός Κρητικού με την παραδοσιακή φορεσιά του και ακριβώς δίπλα την ερώτηση σύγκρισης της εμφάνισης και του τρόπου ζωής των δύο αντρών.

Στο Λύκειο, συνεχίζεται η ποικιλία του εικονιστικού υλικού με την ενσωμάτωση θεμάτων από το θέατρο σκιών και των παραδοσιακών φορεσιών. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο « *Έκφραση – έκθεση* » (τεύχος Α', 2000) εντοπίζεται πλήθος φωτογραφιών από φιγούρες του Καραγκιόζη και των υπόλοιπων πρωταγωνιστών του λαϊκού θεάτρου (σελίδες 199, 200, 201, 202, 240, 241, 242) δίπλα από κείμενα που αναφέρονται στα παραδοσιακά παιχνίδια και στις μορφές ψυχαγωγίας. Ακόμη, αξιοπρόσεκτη είναι και η φωτογραφία στη σελίδα 169 της νύφης των Μεσογείων που συνοδεύει ένα κείμενο με την περιγραφή της. Εδώ, οι μαθητές καλούνται να διορθώσουν και να αξιολογήσουν το κείμενο με βάση την εικόνα που τους δίνεται από τη συγγραφική ομάδα επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον των μαθητών στην παρατήρηση και την ορθή καταγραφή. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, πως κατά κανόνα στις φωτογραφίες που συμπεριλαμβάνονται στα σχολικά εγχειρίδια της νεοελληνικής γλώσσας αυτής της περιόδου

απουσιάζουν οι διευκρινιστικές λεζάντες που καθοδηγούν και διευκολύνουν τον μαθητή.

Η εντυπωσιακή αλλαγή της φύσης των σχολικών εγχειριδίων νεοελληνικής γλώσσας συντελείται από το 2002 και μετά. Τα νέα σχολικά πακέτα του Γυμνασίου αποτελούνται από το βιβλίο του μαθητή, το τετράδιο εργασιών του και βιβλία γραμματικής και συντακτικού. Η δομή τους έχει διαρθρωθεί ως εξής: εισαγωγικά κείμενα, γραμματικό και συντακτικό μέρος, άσκηση λεξιλογίου, δραστηριότητες παραγωγής λόγου και πίνακες επανάληψης. Οπτικά στοιχεία βρίσκονται διάσπαρτα σε όλες τις σελίδες, επιτελώντας διπλό ρόλο. Αφενός τα σκίτσα ξεκουράζουν τον μαθητή προσθέτοντας μια ευχάριστη πινελιά στο ομολογουμένως, εξαιρετικά δύσκολο στη διδασκαλία και την κατανόηση μάθημα της γραπτής έκφρασης, αφετέρου όμως λειτουργούν και ως έναυσμα για περαιτέρω μελέτη και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης του μαθητή.

Στη « *Νεοελληνική Γλώσσα* » της Α' Γυμνασίου (2009) η εικονογράφος Αικατερίνη Βερούτσου έχει συμπεριλάβει 137 εικόνες μεταξύ αυτών και πολλά σκίτσα της ίδιας. Λαογραφικά ενδιαφέρουν οι διαφημιστικές και κινηματογραφικές αφίσες (71, 83) αλλά περισσότερο η φωτογραφία από παραδοσιακό παντοπωλείο (σελίδα 119) αφού ζητείται από τους μαθητές να την περιγράψουν. Στη « *Νεοελληνική γλώσσα* » της Β' τάξης (2007) από τις 115 εικόνες, ξεχωρίζουν η φωτογραφία ενός Γιαννιώτικου σπιτιού (σελ. 21) που κεντρίζει την προσοχή σχετικά με τη λαϊκή αρχιτεκτονική και τον υλικό πλούτο των παραδοσιακών σπιτιών. Η φωτογραφία των μεταναστών στη σελίδα 81 ενδιαφέρει τον κλάδο της Λαογραφίας που μελετά την μετανάστευση και τη διασπορά.

Στο σύγχρονο Λύκειο διαπιστώνεται μια στροφή της φύσης των σχολικών εγχειριδίων της Γλώσσας με τη χρήση δεκάδων εικόνων. Πρόκειται κυρίως για κολλάζ αλλά το σημαντικό είναι ότι χρησιμοποιούνται για να εξάψουν την φαντασία των μαθητών. Η φαντασία και η κριτική σκέψη, εξάλλου, θεωρούνται τα σημαντικά ζητούμενα και στην πορεία συγγραφής μιας έκθεσης, η οποία θα ζητηθεί και στα πλαίσια των τελικών εξετάσεων. Λόγου χάρη, στο βιβλίο της « *Έκφρασης – έκθεσης* » (τεύχος Γ', 2009) περιέχονται φωτογραφίες διαφημίσεων (σελ. 50 – 59) που ωθούν τα παιδιά στην ανάγνωση και

αποκρυπτογράφηση του διαφημιστικού λόγου και των έντυπων μέσων επικοινωνίας.

Συμπερασματικά, γίνεται αντιληπτό ότι το μάθημα της Νεοελληνικής Γλώσσας είναι φύσει ιδιαίτερο μάθημα, πράγμα που αποτυπώνεται και στη δομή των βιβλίων και κατά συνέπεια στην εικονογράφησή τους. Η εικόνα χρησιμοποιείται βοηθητικά στο κείμενο και συνδράμει στην διευκόλυνση της παραγωγής του γραπτού λόγου από τους μαθητές. Οι συγγραφείς, με τη βοήθεια των εικονογράφων, επιλέγουν εικονιστικό υλικό που χρησιμοποιείται με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθείται η αυτενέργεια των διδασκομένων και η ανάπτυξη των γλωσσικών δυνατοτήτων τους. Φαίνεται όμως, ότι έχει δημιουργηθεί η αντίληψη περί εύκολου μαθήματος καθώς δεν έχει σαφώς καθορισμένη διδακτέα ύλη τουλάχιστον ως προς το κομμάτι της γραπτής έκφρασης. Η δυσκολία της διδασκαλίας της Έκφρασης – έκθεσης είναι κάτι που αναγνωρίζεται τόσο από τη διδακτική όσο και από τη μαθητική κοινότητα και αποτυπώνεται στις κατά κανόνα, χαμηλές βαθμολογίες των εξεταζομένων. Τα οπτικά λαογραφικά στοιχεία στα βιβλία της Γλώσσας λειτουργούν ως αρωγοί στη σύνδεση του παρόντος και του παρόντος των μαθητών και των μαθητριών.

4.3. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Περνώντας στο μάθημα των Κειμένων Νεοελληνικής λογοτεχνίας εύκολα μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι έως και το 1976 – 1977 υπήρχαν στη θέση του τα «Νεοελληνικά Αναγνώσματα»¹²⁵, έπειτα συνυπήρχαν για ένα χρονικό διάστημα μέχρι και την επικράτηση των Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Το μάθημα, εν προκειμένω, αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ανεύρεση στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού και όχι μόνο του ελληνικού (ανάλογα πάντα με την προέλευση του κειμένου)¹²⁶. Σε

---

¹²⁵ Χρυσάνθη Κουμπάρου – Χανιώτη, *Ψηφιοποιημένο Αρχείο « Νεοελληνικών Αναγνώσμάτων » 1884 – 1977*, www.sch.gr.

¹²⁶ Γεώργιος Θανάπουλος, « Στοιχεία του υλικού λαϊκού πολιτισμού στα νέα διδακτικά βιβλία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Α' και Β' Γυμνασίου (2007) » στο Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου « Η έρευνα και διδασκαλία του Υλικού Πολιτισμού των νεώτερων χρόνων στα ελληνικά Πανεπιστήμια » (επιμέλεια: Κατερίνα Κορρέ – Ζωγράφου, Γεώργιος Κούζας), Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, Τμήμα Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνα 2010, σελ. 155 – 173.

συνάρτηση, λοιπόν, με το κειμενικό στοιχείο βρίσκεται και η εικονογράφησή τους η οποία έχει ιδιαίτερη λαογραφική αξία αφού το επισυναπτόμενο οπτικό υλικό εμφανίζει γενικότερη συνάφεια με το πνεύμα του γραπτού λόγου.

Στα « Νεοελληνικά Αναγνώσματα » συνήθως δεν περιλαμβάνονταν εικόνες λαογραφικού ενδιαφέροντος μολονότι ο θεματικός χωρισμός του σχολικού βιβλίου το επικροτούσε. Πιο συγκεκριμένα, στο σχολικό εγχειρίδιο « *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* » της Α' τάξης Γυμνασίου (1978) δεν περιέχεται εικονιστικό υλικό αν και οι θεματικές ενότητες του κρίνονται κατάλληλες για την ανάλογη εικονογράφηση με φωτογραφίες παρμένες από τη λαϊκή ζωή : *Οικογενειακός βίος, Θρησκευτικός βίος, Κοινωνικός βίος κ.ο.κ.* . Μάλιστα η τελευταία ενότητα « *Παραδόσεις - Μύθοι - Παραμύθια* » συμπεριλαμβάνει κείμενα του Δημητρίου Λουκάτου ενώ αναγνωρίζει τον Νικόλαο Πολίτη ως « έναν από τους μεγαλύτερους λαογράφους του κόσμου ».

Τα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » που, σταδιακά, πήραν τη θέση των « *Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων* » εμφανίζουν σταθερότητα ως προς τα δομικά μέρη του βιβλίου ανεξάρτητα από τη σχολική βαθμίδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην οποία διδάσκονται. Αρχικά, σε γυμνασιακό επίπεδο, το περιεχόμενο ταξινομείται σε ενότητες, που με τη σειρά τους αποτελούνται από μια μικρή εισαγωγή, το ποίημα ή το απόσπασμα του λογοτεχνικού έργου και ακολουθούν οι ερωτήσεις κατανόησης και ανάπτυξης και τέλος, σπανιότερα βιογραφικό σημείωμα του ποιητή ή του πεζογράφου. Οι εικόνες τοποθετούνται στην αρχή κάθε θεματικής ενότητας ή πριν το βιογραφικό σημείωμα του δημιουργού, όταν πρόκειται για φωτογραφίες τους.

Όμως, η εικονογραφική επένδυση δεν υπήρχε από την αρχή. Η αιτία πίσω από αυτήν την έλλειψη οφείλει να αποδοθεί στην παντοδυναμία που αναγνωρίζουν στο κείμενο οι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων. Το λογοτεχνικό έργο έχει μοναδική αξία ως αυθύπαρκτη οντότητα, συνεπώς δεν έχει ανάγκη από συνοδευτικό οπτικό υλικό. Η γοητεία του έγκειται στη ικανότητά του να αφήνει ελεύθερα τα όρια της φαντασιακής δημιουργίας του αναγνώστη στην απόδοση των περιγραφομένων μορφών και γεγονότων οπότε κάθε εικονιστικός περιορισμός θεωρείται πλεονάζων και απορριπτέος.

Σε αυτήν τη θέση φαίνεται να εμμένουν οι συγγραφικές ομάδες των εγχειριδίων της « *Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* ». Αξίζει να μνημονευτεί η προσπάθεια για οπτική βελτίωση των συγκεκριμένων σχολικών βιβλίων όπως για παράδειγμα στο βιβλίο « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » (Α' Γυμνασίου, 1983 με συνεχείς ανατυπώσεις μέχρι και το 2000) όπου στην ειδική ενότητα « *Λαογραφικά θέματα* » υπάρχει μια φωτογραφία (σελίδα 283) από λεπτομέρεια ενός σκυριανού κεντήματος αλλά και η φωτογραφία του πίνακα του Νικηφόρου Λύτρα « Τα Κάλαντα » (σελίδα 291).

Στα σύγχρονα σχολικά βιβλία του μαθήματος στο Γυμνάσιο το υλικό έχει ανανεωθεί αλλά η εικόνα, αν και σε μεγάλο ποικιλία, εξακολουθεί να ενσωματώνεται με τέτοιο τρόπο στο περιεχόμενο ώστε να παραμένει αδιάφορη στα μάτια των μαθητών και των μαθητριών. Πιο συγκεκριμένα, στα « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » (Α' Γυμνασίου, 2007) περιέχονται 101 εικόνες ενώ από αυτές ενδιαφέρουν λαογραφικά για μία ακόμη φορά οι φιγούρες του Καραγκιόζη (σελ. 23, 24, 25), η φωτογραφία ενός καφενείου (σελ. 97) κι ενός αρχοντικού στη Λέσβο (σελ. 98) αλλά και η φωτογραφία από την εικονογράφηση ενός ρωσικού λαϊκού παραμυθιού στις σελίδες 15 και 43.

Στο αντίστοιχο βιβλίο για την Β' τάξη (2007) ο αριθμός των εικόνων φθίνει και φτάνει στις συνολικά 82 εικόνες ανάμεσά τους η φωτογραφία από ένα ξυλόγλυπτο τέμπλο, χωρίς περισσότερα στοιχεία (σελίδα 63) αλλά και η φωτογραφία του εσωτερικού ενός παραδοσιακού Λευκαδίτικου σπιτιού (σελ. 119). Οι οπτικές λαογραφικές πληροφορίες δίνονται αποσπασματικά και δεν λειτουργούν ως έναυσμα για την περαιτέρω κινητοποίηση του μαθητή παρά μόνο αν ανατρέξει στο τέλος του βιβλίου στο ειδικό παράρτημα με την προέλευση των εικόνων.

Η αντιμετώπιση του μαθήματος στο Γυμνάσιο μπορεί να ειπωθεί ότι συνεχίζεται, αν όχι υποβαθμίζεται και σε λυκειακό επίπεδο σπουδών. Στο βιβλίο « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » (Α' Λυκείου, 1982 – 1985), φερ' ειπείν, υπάρχουν 56 εικόνες ενώ σημαντική λαογραφικά μπορεί να θεωρηθεί μόνο το κοζανίτικο σπίτι στη σελίδα 149 καθώς ο μαθητής πληροφορείται για την εσωτερική διακόσμηση των αρχοντικών της Σιάτιστας του 18^{ου} – 19^{ου} αιώνα.

Στο βιβλίο « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » (2002) υπάρχουν 112 εικόνες. Από αυτές ξεχωρίζουν για τον λαογράφο η φωτογραφία πίνακα του Βρυζάκη στη σελίδα 47, η λεπτομέρεια από κέντημα νυφικού μαξιλαριού στη σελίδα 270 αλλά και η φωτογραφία του αρκουδιάρη στη σελίδα 415. Οι λεζάντες που συνοδεύουν τις φωτογραφίες είναι ελλιπέστατες και επομένως δεν κερδίζουν τον μαθητή. Ακόμη και στο βιβλίο της θεωρητικής κατεύθυνσης σπουδών της Γ' Λυκείου με τίτλο « *Νεοελληνική Λογοτεχνία* » (2002) ο αριθμός των φωτογραφιών που περιέχονται αγγίζει τις 13 με την πλειοψηφία των οποίων να αποτελείται από φωτογραφικές αποδόσεις γνωστών πινάκων ζωγραφικής.

Συμπερασματικά, τα σχολικά εγχειρίδια της « *Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » σφύζουν από στοιχεία του υλικού, του πνευματικού, του κοινωνικού και θρησκευτικού λαϊκού πολιτισμού, κάτι που δεν μπορεί να ειπωθεί και για την εικονογράφησή τους. Η εικονογράφηση περιορίζεται κατά κύριο λόγο, στη φωτογραφική αναπαραγωγή από ζωγραφικά έργα ενώ παράλληλα δεν αξιοποιούνται οργανικά στο σύνολο του περιεχομένου. Τοποθετούνται δομικά χωρίς να συνδέονται βαθύτερα με το κείμενο και να τροφοδοτούν τον αναγνώστη – μαθητή, αν εξαιρέσει κανείς την επιφανειακή θεματική φυσικά σχέση. Ο γραπτός λόγος υποτάσσει την εικόνα επιβεβαιώνοντας την επικρατούσα άποψη περί κυριαρχίας του. Η χρήση περισσότερων και καταλληλότερων φωτογραφικών στοιχείων από τη λαογραφική επιστήμη θα μετρίαζε αυτήν την απόσταση και παράλληλα θα τόνιζε την κλασική υφή των επιλεγμένων λογοτεχνικών κειμένων αφού θα αποδείκνυε έμπρακτα τη σύνδεση του ατόμου με την κοινωνία.

4. 4. *Ιστορία*

Η συγγραφή των διδακτικών εγχειριδίων της Ιστορίας είναι μια αμφιλεγόμενη υπόθεση και ουκ ολίγες φορές έχει προκαλέσει αντιδράσεις σε εκπαιδευτικό αλλά και ευρύτερα κοινωνικό επίπεδο. Βέβαια, η εικονογραφική δομή των σχολικών βιβλίων ιστορικού περιεχομένου παρουσιάζεται πλούσια και με μεγάλη ποικιλία. Παρατηρήθηκε, βέβαια, στα βιβλία που αναφέρονται στην αρχαιότητα, στην ελληνιστική και στην

μεσαιωνική εποχή, σωρεία φωτογραφικών από αγγεία, τοιχογραφίες και ψηφιδωτά αφού τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού λειτουργούν σε αυτήν την περίπτωση ως δείκτες για την γνωριμία με την κοινωνία εκείνων των εποχών. Αντιθέτως, όσο η έρευνα προχωρούσε, διαπιστώθηκε η επικράτηση της χρήσης φωτογραφιών με τη μορφή της πρωτογενούς φωτογραφίας για να επενδυθούν οπτικά τα ιστορικά γεγονότα. Σε αυτό συνέβαλλε το δίχως άλλο και η εφεύρεση της φωτογραφικής μηχανής που κατέστησε δυνατή την άμεση φωτογραφική λήψη και εμφάνιση αργότερα.

Ο άλλος παράγοντας που βοηθά ή και επιβάλλει την ενσωμάτωση φωτογραφιών στο ιστορικό υλικό των βιβλίων είναι η αποτύπωση των επιτευγμάτων των τεχνών και των γραμμάτων με απτές αποδείξεις ώστε να εικονοποιείται άμεσα αυτό που διαβάζει στο γλωσσικό κείμενο ο μαθητής. Γράφει ο καθηγητής Henri Moniot για τη διδακτική της Ιστορίας: « *Το εγχειρίδιο, απαρτίζεται, σε ένα βαθμό, από εικόνες, οπτικές παραστάσεις, φωτογραφίες, σχέδια ή σχήματα. Το εικονογραφικό αυτό υλικό επιτελεί ποικίλες λειτουργίες (σκόπιμες και μη): μπορεί να αποτελέσει κίνητρο για ανάγνωση, στοιχείο εξωραϊσμού, πληροφόρησης ή συγκρότησης παραδειγμάτων, βάση προβληματισμού. {...} Το μήνυμα εδώ δεν είναι μονοσήμαντο, όπως η γλώσσα, ούτε χαρακτηρίζεται από την αναπαραστατική απλότητα που του αποδίδεται αβασάνιστα.* »¹²⁷.

Τα βιβλία της Ιστορίας ξεκινώντας από το 1976 εμπεριέχουν αξιόλογο αριθμό εικόνων ενώ ακολουθούν παράλληλη πορεία οι τάξεις του Γυμνασίου με τις τάξεις του Λυκείου. Στην Α' τάξη διδάσκεται η αρχαία ιστορία, στη Β' η μεσαιωνική και στη Γ' η νεότερη και σύγχρονη. Στο βιβλίο « *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τον 15^ο αιώνα μ. Χ. ως σήμερα* » για τη Γ' γυμνασίου (1978) συμπεριλαμβάνονται φωτογραφίες με δείγματα της λαϊκής αρχιτεκτονικής, κυρίως αρχοντικών (σελίδες 182, 183), φωτογραφία από παραδοσιακό κιλίμι της Οινόης (σελ. 185) ενώ αξιοσημείωτη είναι η λεζάντα « Από τη λαϊκή μας μουσική παράδοση » που συνοδεύει τη φωτογραφία ενός ηλικιωμένου Θρακιώτη να παίζει γκάιντα στη σελίδα 104.

Στο βιβλίο « *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη* » (1994, 1999) ενσωματώνονται 247 εικόνες ενώ λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν οι

---

¹²⁷ Henri Moniot, « *Η διδακτική της Ιστορίας* » (μετάφραση Έφη Κάννερ), Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σελ. 313 – 314.

φωτογραφίες από το εσωτερικό ενός γερμανικού χαλυβουργείου αλλά και από εξόρυξη μεταλλεύματος στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα (σελ. 207). Στα βιβλία για τη βυζαντινή ιστορία κυριαρχούν οι μικρογραφίες χειρογράφων και οι φωτογραφίες εκκλησιών. Έτσι, στο εγχειρίδιο της Β' Γυμνασίου (2007) περιέχονται πάνω από δέκα φωτογραφίες από λεπτομέρειες χειρογράφων.

Στο Λύκειο αν και ο προσανατολισμός του είναι η εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, στα σχολικά εγχειρίδια διδασκαλίας της ιστορίας δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις πηγές (παραθέματα και φωτογραφίες) αφού αποτελούν και εξεταστέα ύλη. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο «*Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*» για τη Β' Λυκείου (2000) υπάρχουν 198 εικόνες. Λαογραφικό ενδιαφέρον έχουν οι φωτογραφίες Ελλήνων με παραδοσιακές φορεσιές (σελ. 64, 66, 67, 68), η πρώτη ραπτομηχανή (σελ. 152), η φωτογραφία από δημοτικό σχολείο στην Αγγλία (σελ. 174) αλλά και η φωτογραφία ενός παλιού κινηματογραφικού στούντιο (σελ. 246).

Τελικά, συμπεραίνεται ότι η εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων της ιστορίας είναι η αρτιότερη σε σχέση με την αντίστοιχη των υπόλοιπων μαθημάτων που εξετάστηκαν. Εμπεριέχεται ένας εκπληκτικά μεγάλος αριθμός εικόνων που εμφανίζει ποικιλία και ως προς το περιεχόμενό του. Από τις φωτογραφίες τοιχογραφιών, ψηφιδωτών, δαπέδων, αγαλμάτων και αρχαιολογικών χώρων μέχρι και τα φωτογραφικά ντοκουμέντα του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα, η εικονογράφηση διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο για τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας.

Ο οπτικός γραμματισμός προωθείται και σε συνδυασμό με την ανάδειξη της σημασίας της προφορικής ιστορίας διαφαίνεται μια γενικότερη τάση της Ιστορίας στη μελέτη των ατομικών αφηγήσεων για την ανάδειξη των μεγάλων ιστορικών γεγονότων. Η Λαογραφία με το βασικό ερευνητικό της εργαλείο, την επιτόπια έρευνα και τη λήψη προφορικών συνεντεύξεων μπορεί διεπιστημονικά να συνεργαστεί με την Ιστορία ώστε να προαχθεί ο ανθρωπισμός και η οικουμενικότητα στη σύγχρονη εποχή της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας.

ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

α) Φωτογραφία θρόνου (Σαμαρά Μ., Τοπούζης Κ., « Ομηρικά Έπη, Οδύσσεια » Α' Γυμνασίου, (Αρχαία Ελληνικά, μτφρ. Μαρωνίτης Δ. Ν.), Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2006).

β) Φιγούρες λαϊκού θεάτρου σκιών (Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., « Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας » Β' Γυμνασίου, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2003).

γ) Γυναίκες πρόσφυγες εργάζονται σε νηματουργείο (Ε. Λούβη – Δ. Χρ. Ξιφαράς, « Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία », Γ' Γυμνασίου, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών βιβλίων, Αθήνα 2000).

δ) Γιώργης Σιγάλας, *Ο αρκουδιάρης* (1980)
(Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., « *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* » Α' Λυκείου, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1997).

ε) Ιωάννα Παπαντωνίου, *Σχέδιο για το κοστούμι της Κλυταιμνήστρας*, Αισχύλος, Χοηφόροι, ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. Λάρισας « Θεσσαλικό Θέατρο », 1992. (Δεσύπρης Ν., Παπαγεωργάκης Δ., Ράμμος Χ., Τσενέ Κ., « *Δραματική Ποίηση – Ευριπίδη Ελένη* », Γ' Γυμνασίου, (μτφρ. Ρούσσοσ Τ.), Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2001).

στ) *Περικάρπια από χρυσό και σμάλτο* (8^ο ή 9^ο αι.) Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο (Δημητρούκας Ι., Ιωάννου Θ., « *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία* » Β' Γυμνασίου, Ινστιτούτο Τεχνολογίας και Υπολογιστών « Διόφαντος », Αθήνα 2004).

ζ) Από το εξώφυλλο του βιβλίου « Άλκηστις, Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι και Αγγεία », εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1995. (Γαβρηλίδου Μ., Εμμανουηλίδης Π., Πετρίδου – Εμμανουηλίδου Ε., « Νεοελληνική Γλώσσα » Γ' Γυμνασίου, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2009).

η) Γ. Παραλής, *Καροτσάκι, Τέμπερα*, 34 x 49 εκατ. 1966, (Χρίστος Λ. Τσολάκης, Κυριακή Αδαλόγλου, Άβρα Αυδή, Ελένη Λόππα, Διονύσης Τάνης, « Έκφραση – έκθεση για το Ενιαίο λύκειο », τεύχος Β', Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2013).

θ) Σελίδα 218, (Χρίστος Λ. Τσολάκης, Κυριακή Αδαλόγλου, Άβρα Αυδή, Ελένη Λόππα, Διονύσης Τάνης, « Έκφραση – έκθεση για το Ενιαίο λύκειο », τεύχος Β', Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2014).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Απ' όσα προηγήθηκαν, γίνεται φανερό ότι παρά τον πλούτο της λαϊκής μας παράδοσης, ελάχιστα στοιχεία ενσωματώνονται στα σχολικά βιβλία των Αρχαίων, των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Η μαθητική κοινότητα αλλά και η σχολική τάξη νοείται ως ξεχωριστή λαϊκή ομάδα ¹²⁸, επομένως και κατεξοχήν αντικείμενο μελέτης της επιστήμης της Λαογραφίας, συμπεριλαμβανομένου φυσικά και όλων των παραμέτρων της, αφού δεν πρόκειται για κάτι στατικό και εντελώς τυποποιημένο αλλά για μία ομάδα δυναμική και ευμετάβλητη. Ένα σύνολο δηλαδή ατόμων (εκπαιδευτικοί, μαθητές, γονείς) που συνιστούν ξεχωριστό πεδίο παραγωγής λαϊκού πολιτισμού. Σαφέστατα εντοπίζονται ετερότητες μαζί με τα κοινά στοιχεία, εξάλλου την Λαογραφία την ενδιαφέρει η συλλογικότητα η οποία απαρτίζεται και από αντιθετικές τάσεις που εμπλουτίζουν το εύρος της.

Τα σχολικά βιβλία, λοιπόν, αποτελούν μια παράμετρο ενδεδειγμένης λαογραφικής έρευνας και μελέτης στα πλαίσια της σχολικής ομάδας. Πιο συγκεκριμένα, ο Έλληνας λαογράφος μπορεί να εντοπίσει στα σχολικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ενδιαφέρουσες αναφορές στον λαϊκό πολιτισμό της Ελλάδας. Αυτές οι αναφορές, διατρέχουν τα κείμενα, ενσωματώνονται στις εκφωνήσεις των εργασιών του βιβλίου ή εμφανίζονται στο εποπτικό υλικό της σελίδας, με τρόπο όμως, αποσπασματικό, βεβιασμένο και πρόχειρο. Μάλιστα, όσο ο μαθητής προχωράει από το δημοτικό σχολείο, στο γυμνάσιο και στο λύκειο ελαχιστοποιούνται για να υπάρχουν στην τελευταία τάξη του λυκείου μόνο ως θέματα « ανάλαφρης » συζήτησης (αντί – sos, όπως θα έλεγαν και οι ίδιοι) μεταξύ καθηγητή και μαθητών στα πλαίσια « ξεκούρασης » των τελευταίων από το βαρύ κλίμα των πανελληνίων εξετάσεων.

Στην υπάρχουσα κατάσταση συντελεί, δίχως άλλο, ο εμφανής προσανατολισμός των ανθρωπιστικών σπουδών στην αποστήθιση, χωρίς

---

¹²⁸ Μαρία Γκασούκα, Ξανθίπη Φουλίδη, « Σύγχρονοι ορίζοντες των λαογραφικών σπουδών: εννοιολογικό πλαίσιο, έρευνα, φύλο, διαδίκτυο, σχολείο », Σιδέρης, Αθήνα 2012.

απαραίτητα αυτό να προϋποθέτει την πλήρη κατανόηση. Οι μαθητές καλούνται στα φιλολογικά μαθήματα να απομνημονεύσουν (ή καλύτερα « να παπαγαλίσουν ») γραμματικούς πίνακες και συντακτικούς κανόνες, πολλές φορές μάλιστα κατακερματίζοντας το δοθέν κείμενο (αρχαίας, μεσαιωνικής – βυζαντινής, νεοελληνικής προέλευσης). Εξάλλου, οι πίνακες και οι κανόνες είναι η εξεταστέα ύλη στο τέλος της σχολικής χρονιάς (εξεταστικοκεντρικός προσανατολισμός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης). Η σπουδαιότητα του λαογραφικού σχολιασμού εκμηδενίζεται παρόλο που θα μπορούσε να περιορίσει των κατακερματισμό των κειμένων και να προωθήσει την καθολικότητα και το ολοκληρωμένο νόημα. Εξάλλου, τα δημιουργήματα του λαϊκού πολιτισμού δεν αντιτίθεται στα δημιουργήματα της λόγιας παράδοσης. Αλληλοσυμπληρώνονται και ανατροφοδοτούνται.

Η εν λόγω υποβάθμιση των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού από τις συγγραφικές ομάδες στα ισχύοντα σχολικά βιβλία γίνεται αντιληπτή σε μεγαλύτερο βαθμό και με υψηλότερη ευκρίνεια στην επιλογή του οπτικού λαογραφικού υλικού. Στο πέρασμα των ετών έχει γίνει, χωρίς αμφιβολία, τεράστια πρόοδος ως προς το ποσοστό των εικόνων που εμπεριέχονται στις σελίδες των σχολικών βιβλίων.

Σε παλαιότερες εποχές, η επεξεργασία και η πολλαπλή ανατύπωση και αντιγραφή των φωτογραφιών ήταν μια διαδικασία πολυδάπανη και μακρόχρονη ενώ παράλληλα κυριαρχούσε το κοινό αίσθημα της μη αναγκαίας συνύπαρξης κειμένου και εικόνας στα διδακτικά βιβλία. Όπως παρατηρήθηκε, λοιπόν, οι φωτογραφίες, που σπάνια υπήρχαν, περιορίζονταν στην απεικόνιση εξεχουσών προσωπικοτήτων της ελληνικής και παγκόσμιας, κοινωνικής, πολιτικής και στρατιωτικής ζωής ενώ ποτέ δεν αλληλεπιδρούσαν με το κείμενο που συνόδευαν. Χρησίμευαν περισσότερο στην πληροφόρηση των αναγνωστών παρά στην ενεργοποίηση και στην ανάπτυξη της βιωματικής μάθησης. Τα σχολικά βιβλία παρέμεναν, συνεπώς, για δεκαετίες απρόσωπα και αδιάφορα, εισπράττοντας και αυτά με τη σειρά τους τη δικαιολογημένη απόρριψη των μαθητών.

Το οπτικό λαογραφικό υλικό των σχολικών βιβλίων μπορεί, όμως, να υπηρετήσει και έναν άλλον σκοπό. Τα δημιουργήματα του λαϊκού πολιτισμού εμφανίζουν διπλή χρήση, τη λειτουργική αλλά και την

αισθητική. Μέσω της λαογραφικής προσέγγισής των εικόνων, οι μαθητές ενημερώνονται όχι μόνο για την λειτουργικότητα της Λαογραφίας αλλά ταυτόχρονα και για την αισθητική τέρψη που προσφέρουν. Έτσι, η επιστήμη της Λαογραφίας συνδέεται μοναδικά με την τέχνη, μιας τέχνης συνδεδεμένης με τον πιο προφανή τρόπο με την πραγματικότητα.

Στις μέρες μας, η κυριαρχία της οπτικής επικοινωνίας και η εξάπλωση του λεγόμενου « οπτικού πολιτισμού » δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζεται επιτυχώς στα διδακτικά βιβλία του σχολείου. Βέβαια, σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά, προωθείται ο πολυτροπικός χαρακτήρας των σχολικών βιβλίων. Το φωτογραφικό περιεχόμενο έχει πολλαπλασιαστεί, τα χρώματα έχουν εμπλουτιστεί, τα σκίτσα, οι γελοιογραφίες και τα κολλάζ αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της σχολικής σελίδας (μαζί με το κείμενο) αλλά ακόμη και υπό αυτές τις συνθήκες τα παιδιά και οι έφηβοι εξακολουθούν να τα πετάνε στον κάλαθο των αχρήστων.

Πρόκειται για τα ίδια παιδιά, που σχεδιάζουν πάνω στο θρανίο, κάνουν graffities, επικοινωνούν με τους συνομηλίκους τους με φωτογραφικές λήψεις από το κινητό ή τον υπολογιστή τους. Σχολιάζουν φωτογραφίες, σκίτσα και γελοιογραφίες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στην προσπάθειά τους να εκφραστούν και να κοινωνικοποιηθούν. Η κοινωνική ταυτότητα, λοιπόν, των εφήβων, επηρεάζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την οπτική κουλτούρα της σύγχρονης εποχής. Οι συγγραφικές ομάδες που αναλαμβάνουν την συγγραφή ενός σχολικού βιβλίου δεν φαίνονται να έχουν κατανοήσει τη δύναμη που φέρει η εικόνα πλέον, κάτι που αντικατοπτρίζεται και από το είδος του οπτικού υλικού που ενσωματώνουν στα πονήματά τους. Από την έρευνα της γράφουσας διαπιστώθηκε, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις η παντελής απουσία εικονογράφου, του κατεξοχήν ειδικού δηλαδή.

Πιο συγκεκριμένα, οι φωτογραφίες λαογραφικού περιεχομένου που συμπεριλαμβάνονται στα σχολικά εγχειρίδια είναι ελάχιστες σε σχέση με την παρουσία των υπόλοιπων εικόνων. Είναι αξιοσημείωτο βέβαια, αυτό που μπορεί εύκολα να παρατηρήσει κανείς βλέποντας τα δεδομένα της έρευνας και τα δείγματα εικόνων στο αντίστοιχο παράρτημα της εργασίας και αφορά στην αντίληψη των συγγραφέων, του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής και κατά συνέπεια του Υπουργείου Παιδείας για το είδος και το εύρος της λαογραφικής επιστήμης. Φαίνεται, εν προκειμένω, να

ενστερνίζονται την άποψη ότι η Λαογραφία μελετά μόνο το παλαιό, το παραδοσιακό. Φυσικά, κάτι τέτοιο είναι αναληθές αφού όχι λίγοι λαογράφοι ¹²⁹ από την επίσημη ίδρυσή της κιόλας έχουν υποστηρίξει και έχουν αποδείξει εμπειριστατωμένα ότι η Λαογραφία μελετά τον παραδοσιακό και τον σύγχρονο (νεωτερικό ¹³⁰) λαϊκό πολιτισμό, στην υλική και στην άυλη μορφή του.

Ως αποτέλεσμα, η ευθύνη για την διόρθωση της προηγούμενης εσφαλμένης θέσης επαφίεται στην ατομική βούληση του εκπαιδευτικού. Ο διδάσκων οφείλει να αποσαφηνίσει τη σύγχυση αυτή στους μαθητές του, υπό την προϋπόθεση, βέβαια, να έχει διδαχθεί και να αναγνωρίζει και ο ίδιος τα σύγχρονα δεδομένα της επιστήμης της Λαογραφίας. Ο δάσκαλος, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ο καθηγητής, στη δευτεροβάθμια είναι επιφορτισμένοι με έναν ρόλο ιδιαίτερα κοπιαστικό αλλά παράλληλα μοναδικά δημιουργικό, να λειτουργήσουν ως διορθωτές των παραλείψεων και των λανθασμένων αναφορών που απαντώνται στα σχολικά εγχειρίδια. Λάθη και παραλείψεις που σε ορισμένες περιπτώσεις οφείλονται στους ταχύτατους ρυθμούς της τεχνολογίας, των ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, που ανατρέπουν ισχύουσες θεωρίες και γνώσεις σε μικρό βάθος χρόνου.

Επίσης, δεν πρέπει να αμελεί κανείς και τη σύσταση των αποδεκτών της διδασκαλίας γιατί μολονότι η σχολική τάξη συνιστά ξεχωριστή λαϊκή ομάδα (folk group) με κοινά στοιχεία, εντούτοις στην ουσία της παραμένει βαθύτατα ανομοιογενής. Μαθητές τυπικής ανάπτυξης, χαρισματικά παιδιά, έφηβοι με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (μαθησιακές δυσκολίες, κινητικά προβλήματα, εγκεφαλική παράλυση, προβλήματα όρασης ή ακοής) συναπαρτίζουν τη μαθητική κοινότητα ακόμη και στα σχολεία γενικής αγωγής (με τη μέθοδο της μεικτής διδασκαλίας) και πλέον όχι μόνο στα σχολεία της ειδικής αγωγής.

Η ανομοιογένεια του μαθητικού πληθυσμού έχει και μια ακόμη παράμετρο, που ονομάζεται διαπολιτισμικότητα. Οι μετακινήσεις πληθυσμών

---

¹²⁹ Νικόλαος Πολίτης, «Λαογραφία», περ. Λαογραφία τόμ. Α', Αθήνα 1909 και Δημήτριος Λουκάτος, «Σύγχρονα Λαογραφικά – Folklorica Contemporanea», εκδ. Τύποις Μυρτίδη, Αθήνα 1963 και Μιχάλης Μερακλής., *Θέματα Λαογραφίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000 και Μηνάς Αλεξιάδης, «Έντυπα Μέσα Επικοινωνίας και Λαϊκός Πολιτισμός. Νεωτερικά Λαογραφικά», Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.

¹³⁰ Μηνάς Αλεξιάδης, «Νεωτερική Λαογραφία. Συναγωγή Μελετών», Δεύτερη έκδοση, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008.

(μετανάστες, πρόσφυγες) δημιουργούν νέες και ιδιαίζουσες εκπαιδευτικές συνθήκες στα σχολεία, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν είναι ανυπέρβλητες. Η Λαογραφία, εξάλλου είναι από τις πρώτες επιστήμες που αναφέρθηκε στην κοινή πολιτισμική πορεία των λαών ανεξαρτήτως εθνικών κρατών και συνόρων. Ο συγκερασμός των φαινομενικά αντιτιθέμενων τάσεων, λοιπόν, σε κανένα άλλο πεδίο της επιστήμης δεν υλοποιείται με τόσο επιτυχημένο τρόπο, όσο στην επιστήμη της Λαογραφίας. Η ενωμένη Ευρώπη είναι εξάλλου δομημένη πάνω σε αυτούς τους πυλώνες, των διαφορετικών αξιών και ιδεών που συγκροτούνται σε ενιαία συνείδηση.

Η Λαογραφία μπορεί να συνδέσει αρμονικά τον λόγιο χαρακτήρα που αντιπροσωπεύει το σχολείο με τη συλλογικότητα του λαϊκού πολιτισμού και όχι μόνο σε επίπεδο σχολικών εγχειριδίων και ενσωμάτωσης σε αυτά οπτικού, λαογραφικού υλικού. Οι ερευνητικές δραστηριότητες, οι εργασίες και εν τέλει το σύνολο της διδακτικής πράξης μπορεί να εμπλουτιστεί με περισσότερα λαογραφικού ενδιαφέροντος θέματα, τα οποία θα προσελκύσουν ολοένα και περισσότερους μαθητές, με έναν υγιή και απομακρυσμένο από την στεγνή απομνημόνευση, τρόπο¹³¹.

Δεν πρέπει, φυσικά, να αποσιωπηθεί και η σημασία της ανάδειξης της επιστήμης της Λαογραφίας και ως προς την κοινωνική της διάσταση πέρα από την εκπαιδευτική. Λόγω της σχέσης της με την καθημερινότητα και τις εκφάνσεις της πραγματικότητας τους μαθητές και τις μαθήτριες να προετοιμαστούν ορθότερα για το « παιχνίδι » της κοινωνικής διαπραγμάτευσης.

Ο λαϊκός πολιτισμός στηρίζεται στη συλλογικότητα και τη σύνθεση των αντιθέσεων και σε μία κοινωνία της παγκοσμιοποίησης συνεχίζει να γεννιέται και να αναμορφώνεται αφού είναι σύμφυτος του ανθρώπινου γένους. Τα σχολικά βιβλία πρέπει να ανανεώνονται υπεύθυνα ώστε να συμβαδίζουν με το νέο λαϊκό υλικό που προσφέρεται στη νέα γενιά.

---

¹³¹ Μαριάνθη Καπλάνογλου, « Λαογραφία και διδακτικές προσεγγίσεις: ιστορικό πλαίσιο και προοπτικές », Πρακτικά διημερίδας « Διαστάσεις Έρευνας στο χώρο της Εκπαίδευσης και της Παιδαγωγικής », Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου – Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης « Αλέξανδρος Δελμούζος », Ρόδος 20 – 21 Ιουνίου 2008.

Vaia G. Fouseki

From speech to image: The function and use of the visual folklore material in the textbooks of Ancient Greek, Modern Greek and History in Secondary Schools in Greece (1976-2016)

M.A. Thesis

in Folklore Studies: Theory and Applications of Folk Culture

SUMMARY - ΠΕΡΙΛΗΨΗ

This thesis aims to highlight the function and utilization of visual folklore material in the textbooks of Ancient Greek, Modern Greek and History used in secondary schools in Greece from 1976 to 2016.

Textbooks are the main teaching medium in contemporary education and they always make use of new technologies, which are highly promoted in the schools of Greece. The text no longer occupies the largest part of the page as visual material is constantly gaining ground. This material is often used in school textbooks so as to give students the impetus for a more active participation in class as it promotes the development of critical thinking and it enhances imagination.

The picture, however, is nothing more than the introduction of art in schools in such a way, indeed, that if used correctly, it can change the social impact of classes. The depictions of traditional and contemporary popular culture in turn offer students the opportunity to learn, interpret, integrate and eventually exploit to their advantage the universal values, attitudes and social ties that govern people's lives nowadays. Therefore, the introduction of folklore in schools combined with teaching by appropriately qualified teachers, offers learners the ability to understand the past and thus to deal better with the present and ultimately shape the future of society in a more humane way.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

1976 – 1982

Αρχαία Ελληνική Γλώσσα

Γυμνάσιο

Βλάχος Α., Ζευγώλης Γ., *Ηροδότου Ιστορία*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1982.

Κρητικός Β. Δ., *Αρριανού Αλεξάνδρου Ανάβασις (εκλογαί)*, Γ' Γυμνασίου, (19^η έκδοση), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1976.

Λαμπρίδη Ε., Συνοδινού Κ., *Θουκυδίδη Ιστορία*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.

Σπυρόπουλος Η., Ρούσσος Ε., Τσακατίκας Β., *Ανθολόγιο Λυρικής Ποιήσεως*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.

Χουρμουζιάδης Ν., Μπαζάκου – Μαραγκουδάκη Στ., Τσακατίκα Β., *Αττικοί Ρήτορες*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.

Λύκειο

Κεφαλίδης Ν. Χ., Μουμτζάκης Α. Β., *Αρχαία Ελληνικά*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.

Κοσμάς Κ., *Δημοσθένους Λόγοι (Ολυμπιακοί Α' και Β' και Φιλιππικοί Α' και Β')*, Δ' Γυμνασίου, (22^η έκδοση), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1976.

Κρητικός Β. Δ., Τσέλιος Μ. Γ., *Αρχαίοι Έλληνες Λυρικοί (εκλογαί)*, Γ' Λυκείου, (17^η έκδοση), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1976.

Μπαζάκου – Μαραγκουδάκη Σ., *Ισοκράτους Πανηγυρικός*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1977.

Νιρβάνας Π., *Πλάτωνα Απολογία Σωκράτους*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1977.

Σταύρου Θ, Βουσβούνης Φ., *Ευριπίδη Τραγωδίες*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β.,
Αθήνα 1978.

Νέα Ελληνικά

Γυμνάσιο

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1977.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1981.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1977.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1980.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1977.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1979.

Δημητρακόπουλος Χ., Παρασκευόπουλος Θ., Ρωμαίος Κ., Σπεράντσας Σ.,
Δουφεξής Σ., *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β.,
Αθήνα 1976.

Λύκειο

Βρανούσης Λ., Σφυρόερας Β., Καλαματιανός Γ., Ρωμαίος Κ., Πάρρης Π.,
Νεοελληνικά Αναγνώσματα, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1978.

Βρανούσης Λ., Σφυρόερας Β., Καλαματιανός Γ., Ρωμαίος Κ., Πάρρης Π.,
Νεοελληνικά Αναγνώσματα, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.

- Καλαματιανός Γ., Σταθοπούλου – Χριστοφέλλη Μ., Κοντόπουλος Ν., Φωτιάδης Ε., Μηνιάτης Η., *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Α' και Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1980.
- Καλαματιανός Γ., Σταθοπούλου – Χριστοφέλλη Μ., Κοντόπουλος Ν., Φωτιάδης Ε., Μηνιάτης Η., *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.
- Καλαματιανός Γ., Σταθοπούλου – Χριστοφέλλη Μ., Κοντόπουλος Ν., Φωτιάδης Ε., Μηνιάτης Η., *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.
- Καλαματιανός Γ., Σταθοπούλου – Χριστοφέλλη Μ., Κοντόπουλος Ν., Φωτιάδης Ε., Μηνιάτης Η., *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1980.
- Καλαματιανός Γ., Σταθοπούλου – Χριστοφέλλη Μ., Κοντόπουλος Ν., Φωτιάδης Ε., Μηνιάτης Η., *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1981.

Ιστορία

Γυμνάσιο

- Καλογεροπούλου Α. Γ., *Ιστορία των Αρχαίων χρόνων ως τα 146 π.Χ.*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1981.
- Καλογεροπούλου Α. Γ., *Ιστορία των Αρχαίων χρόνων ως τα 146 π.Χ.*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1982.
- Κουλικούρδη Γ., Π., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τον 15^ο αι. μ. Χ. ως σήμερα*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1978.
- Κουλικούρδη Γ., Π., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τον 15^ο αι. μ. Χ. ως σήμερα*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1982.
- Τσακτσίρας Λ., Ορφανουδάκης Ζ., Θεοχάρη Μ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.
- Τσακτσίρας Λ., Ορφανουδάκης Ζ., Θεοχάρη Μ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.
- Τσακτσίρας Λ., Ορφανουδάκης Ζ., Θεοχάρη Μ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.

Λύκειο

- Baynes N., H., Moss H., Σακκάς Δ. Ν. (μετάφραση), *Βυζάντιο – Εισαγωγή στον Βυζαντινό Πολιτισμό*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1980.
- Θεοδωρίδης Χ., Λαζάρου Α., *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νέων χρόνων*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1977.
- Θεοδωρίδης Χ., Λαζάρου Α., *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νέων χρόνων*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.
- Καλογεροπούλου Α. Γ., *Ιστορία των Αρχαίων χρόνων ως τα 146 π.Χ.*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1978.
- Καλογεροπούλου Α. Γ., *Ιστορία των Αρχαίων χρόνων ως τα 146 π.Χ.*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1980.
- Καλοκαιρινός Κ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1978.
- Καλοκαιρινός Κ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.
- Runciman St., *Βυζαντινός πολιτισμός*, (μετάφραση: Δερτζώρτζη Δ.) Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1979.

1982 – 2000

Αρχαία Ελληνική Γλώσσα

Γυμνάσιο

- Αλεξοπούλου Χ., Φραγκούλης Α. Κ., *Δραματική Ποίηση – Ευριπίδου Ελένη*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1999.
- Ατσαλού Β. Α., Ηλιάδης Ε. Η., *Λουκιανού εκλογές – Μια αληθινή ιστορία, Τίμων ή μισάνθρωπος, Νεκρικοί διάλογοι*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1989.
- Ζαμάρου Ρ., Μαρκαντωνάτος Γ., Μοσχόπουλος Θ., Παπανδρέου Ι., Ρώμας Χ., Χωραφάς Ε., *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1990.

- Ζαμάρου Ρ., Μαρκαντωνάτος Γ., Μπούρας Ν., Παπανδρέου Ι., Σακελλαρίου Α., Χρυσάφης Γ., *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα (Ανθολόγιο)*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1996.
- Ζευγώλης Γ. Δ., *Ξενοφώντα - Κύρου ανάβαση, Η κάθοδος των μυρίων*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1994.
- Καζαντζάκης Ν., Κακριδής Ι. Θ. (μετάφραση), *Ομήρου Ιλιάδα (α' τεύχος)*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1997.
- Καζαντζάκης Ν., Κακριδής Ι. Θ. (μετάφραση), *Ομήρου Ιλιάδα (β' τεύχος)*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1997.
- Μαρκαντωνάτος Γ., Μήτσης Ν., Μπούρας Ν., Παπανδρέου Ι., Σακελλαρίου Α., Χρυσάφης Γ., *Η Ελληνική Γλώσσα – Κείμενα αρχαία, βυζαντινά και λόγια*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1992.
- Μαρκαντωνάτος Γ., Μήτσης Ν., Μπούρας Ν., Παπανδρέου Ι., Σακελλαρίου Α., Χρυσάφης Γ., *Η Ελληνική Γλώσσα – Κείμενα αρχαία, βυζαντινά και λόγια*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1993.
- Μαρκαντωνάτος Γ., Μήτσης Ν., Μπούρας Ν., Παπανδρέου Ι., Σακελλαρίου Α., Χρυσάφης Γ., *Η Ελληνική Γλώσσα – Κείμενα αρχαία, βυζαντινά και λόγια*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1994.
- Μαρκαντωνάτος Γ., Μήτσης Ν., Μπούρας Ν., Παπανδρέου Ι., Σακελλαρίου Α., Χρυσάφης Γ., *Η Ελληνική Γλώσσα – Κείμενα αρχαία, βυζαντινά και λόγια*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1995.
- Οικονόμου Μ. Χ., Τσακατίκας Β. Η., *Πλουτάρχου Βίοι*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1991.
- Σακάλης Ι. Μ., *Ηροδότου Ιστορίες*, Α' τάξη Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1998.
- Σιδέρης Ζ. (μετάφραση), *Ομήρου Οδύσσεια*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1997.
- Σούλης Ε. Μ., *Θουκυδίδη Ιστορία (Τα Σικελικά)*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1990.
- Χουρμουζιάδης Ν., Μπαζάκου – Μαραγκουδάκη Στ., Τσακατίκα Β., Αττικοί Ρήτορες, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1985.

Λύκειο

- Αντωνίου Δ., *Σοφοκλή – Οιδίπους τύραννος*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1984.
- Δάλκος Κ., Δάλκος Χ., Μανουσόπουλος Γ., Μπονόβας Ν., Παργινός Σ., *Ρητορικά Κείμενα (θεωρητικής κατεύθυνσης)*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.
- Διαλησμά Κ., Δρουκόπουλος Α., Κουτρομπέλη Ε., Χρυσάφης Γ., *Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι (Ξενοφών, Θουκυδίδης)*, Α' τάξη Ενιαίου Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.
- Δρακόπουλος Δ., Αλεξοπούλου Χ., Ναστούλης Κ., Ρώμας Χ., *Σοφοκλέους τραγωδίαι – Αντιγόνη, Φιλοκτήτης*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.
- Δρακόπουλος Δ., Ναστούλης Κ., Ρώμας Χ., *Σοφοκλέους Αντιγόνη*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1999.
- Καραμπάγια – Παράσχη Μ., Τόγια – Κοσματοπούλου Φ., *Αρχαία Ελληνικά Εισαγωγή στον αρχαίο λόγο*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1994.
- Κεφαλίδης Ν. Χ., Μουμτζάκης Α. Β., *Αρχαία Ελληνικά*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1993.
- Κεφαλίδης Ν. Χ., Μουμτζάκης Α. Β., *Κείμενα Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας (Ξενοφώντας, Αρριανός, Λυσίας)*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1998.
- Πλατανίτης Δ., *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, Β' Ενιαίου Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1999.
- Ρούσσοις Τ., Στέφος Α., *Σοφοκλέους τραγωδίαι – Οιδίπους τύραννος, Αίας*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.
- Σπυρόπουλος Ι. Σ., *Θουκυδίδη – Περικλέους Επιτάφιος*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1985.
- Τσαγκαράκης Ε. Μ., Φραγκίσκος Ε. Ν., *Θουκυδίδη Ιστορία*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1985.
- Χουρμουζιάδης Ν., Μπαζάκου – Μαραγκουδάκη Στ., Τσακατίκα Β., *Αττικοί Ρήτορες*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1989.

Νεοελληνική Γλώσσα

Γυμνάσιο

Κάνδρος Π., Λάναρης Ε., Μουμτζάκης Α., Τάνης Δ., Τσολάκης Χ.,
Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (τεύχος Α'), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1992.

Κάνδρος Π., Λάναρης Ε., Μουμτζάκης Α., Τάνης Δ., Τσολάκης Χ.,
Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (τεύχος Β'), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
2000.

Κάνδρος Π., Λάναρης Ε., Μουμτζάκης Α., Τάνης Δ., Τσολάκης Χ.,
Νεοελληνική Γλώσσα για το Γυμνάσιο (τεύχος Γ'), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
2000.

Λύκειο

Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., Τσολάκης Χ., *Έκφραση –
Έκθεση για το Ενιαίο Λύκειο (τεύχος Β')*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1997.

Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., Τσολάκης Χ., *Έκφραση –
Έκθεση για το Λύκειο (τεύχος Α')*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1989.

Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., Τσολάκης Χ., *Έκφραση –
Έκθεση για το Λύκειο (τεύχος Γ')*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1993.

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Γυμνάσιο

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1983.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
1991.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ.,
Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα
2000.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1993.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1993.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.

Λύκειο

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1992.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1998.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1998.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1999.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1997.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.

Ιστορία

Γυμνάσιο

Τσακτσίρας Λ., Ορφανουδάκης Ζ., Θεοχάρη Μ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1983.

- Τσακτσίρας Λ., Ορφανουδάκης Ζ., Θεοχάρη Μ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.
- Τσακτσίρας Λ., Τιβέριος Μ., *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π. Χ.*, Α' τάξη Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1983.
- Τσακτσίρας Λ., Τιβέριος Μ., *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π. Χ.*, Α' τάξη Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1984.
- Τσακτσίρας Λ., Τιβέριος Μ., *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π. Χ.*, Α' τάξη Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1992.
- Τσακτσίρας Λ., Τιβέριος Μ., *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π. Χ.*, Α' τάξη Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.
- Σφυρόερας Β. Βλ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1994.
- Σφυρόερας Β. Βλ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1999.

Λύκειο

- Κοντογιώργης Γ., Βώρος Φ. Κ., *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές*, Γ' Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., 1992.
- Κοντογιώργης Γ., Βώρος Φ. Κ., *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές (β' τεύχος)*, Γ' Λυκείου – Δέσμη γ' / Δέσμη δ', Ο. Ε. Δ. Β., 1983.
- Μαρκιανός Σ., Ορφανουδάκης Ζ., Βαρμάζη Ν., *Θεματική Ιστορία, τεύχος Α', Β' Γενικού Λυκείου*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1992.
- Μαστραπάς Α. Ν., *Ιστορία του αρχαίου κόσμου - Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού*, Α' τάξη Ενιαίου Λυκείου (Γενικής Παιδείας), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2000.
- Σκουλάτου Β., Δημακοπούλου Ν., Κόνδη Σ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (1789 -1909)*, Β' τάξη Ενιαίου Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., 2000.
- Σκουλάτου Β., Δημακοπούλου Ν., Κόνδη Σ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (1789 -1909)*, Γ' τάξη Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., 1998.
- Σταυριανός Λ., *Ιστορία του ανθρώπινου γένους*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 1984.

2000 - 2016

Αρχαία Ελληνική Γλώσσα

Γυμνάσιο

- Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη Α., Σακελλίου Χ., Λεοντσίνη Ε., *Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων Γ' Γυμνασίου*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Δεσύπρης Ν., Παπαγεωργάκης Δ., Ράμμος Χ., Τσενέ Κ., *Δραματική Ποίηση, Ευριπίδη Ελένη*, Γ' Γυμνασίου, (μετάφραση: Ρούσσοσ Τ.), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2004.
- Μπεζαντάκος Ν., Αστυρακάκη Ε., Γαλάνη – Δράκου Μ., Χαραλαμπάκος Β., *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Μπεζαντάκος Ν., Παπαθωμάς Α., Λουτριανάκη Ε., Χαραλαμπάκος Β., *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2006.
- Μπούρας Ν., Ναστούλης Κ., Σακελλαρίου Α., *Αρριανού Αλεξάνδρου Ανάβαση*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2007.
- Παπαθωμάς Α., Γαλάνη – Δράκου Μ., Καμπουρέλλη Β., Λουτριανάκη Ε., *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2004.
- Σαμαρά Μ., Τοπούζης Κ., *Ομηρικά Έπη – Οδύσσεια (Αρχαία Ελληνικά, μετάφραση: Μαρωνίτης Δ. Ν.)*, Α' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2009.
- Στεφανόπουλος Θ., Αντζουλή Ε., *Δραματική Ποίηση, Αριστοφάνη Όρνιθες*, Γ' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2013.
- Σπανάκου Ζ., *Ηροδότου Ιστορίες (Αρχαία Ελληνικά Α' Γυμνασίου, μετάφραση: Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος)*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2015.
- Σπανάκου Ζ., *Ομηρικά Έπη: Ιλιάδα (Αρχαία Ελληνικά, μετάφραση: Πολυλάς Ι.)*, Β' Γυμνασίου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2010.

Λύκειο

- Βλάχος Α. (μετάφραση), *Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος*, Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου – Γενικής Παιδείας, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2005.
- Δάλκος Κ., Δάλκος Χ., Μανουσόπουλος Γ., Μπονόβας Ν., Παργινός Σ., *Ρητορικά Κείμενα*, Β' Ενιαίου Λυκείου – Θεωρητικής Κατεύθυνσης, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2003.

- Διαλησμά Κ., Δρουκόπουλος Α., Κουτρομπέλη Ε., Χρυσάφης Γ., *Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι*, Α' Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2003.
- Δρακόπουλος Δ., Ναστούλης Κ., Ρώμας Χ., *Σοφοκλέους Αντιγόνη*, Β' Ενιαίου Λυκείου – Πρόγραμμα γενικής παιδείας, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2009.
- Καζάζης Ι., Καραμήτρου Α., *Ανθολόγιο Αρχαϊκής Λυρικής Ποίησης*, Β' τάξη Γενικού Λυκείου – Θεωρητικής Κατεύθυνσης, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.
- Κοπιδάκης Μ., Πατρικίου Ε., Λυπουρλής Δ., Μωραΐτου Δ., *Φιλοσοφικός Λόγος, Πλάτων – Αριστοτέλης*, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου, Θεωρητική Κατεύθυνση, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2003.
- Μήτσης Ν., Ζαμάρου Ε., Παπανδρέου Ι., *Εγχειρίδιο Γλωσσικής Διδασκαλίας (Για την Αρχαία Ελληνική)*, Α' Ενιαίου Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2003.
- Ρούσσος Τ., Στέφος Α., *Σοφοκλέους Τραγωδία – Οιδίπους Τύραννος, Αίας*, Β' Γενικού Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2003.
- Σπυρόπουλος Η., *Θουκυδίδη, Περικλέους Επιτάφιος*, Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου – Γενικής Παιδείας, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2005.

Νεοελληνική Γλώσσα

Γυμνάσιο

- Αγγελάκος Κ., Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., *Νεοελληνική Γλώσσα*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002.
- Αγγελάκος Κ., Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., *Νεοελληνική Γλώσσα*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2013.
- Αγγελάκος Κ., Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., *Νεοελληνική Γλώσσα*, Α' Γυμνασίου – Τετράδιο Εργασιών, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002.
- Αγγελάκος Κ., Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., *Νεοελληνική Γλώσσα*, Α' Γυμνασίου – Τετράδιο Εργασιών, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2013.
- Γαβριηλίδου Μ., Εμμανουηλίδης Π., Πετρίδου – Εμμανουηλίδου Ε., *Νεοελληνική Γλώσσα*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002.
- Γαβριηλίδου Μ., Εμμανουηλίδης Π., Πετρίδου – Εμμανουηλίδου Ε., *Νεοελληνική Γλώσσα*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2014.

- Γαβριηλίδου Μ., Εμμανουηλίδης Π., Πετρίδου – Εμμανουηλίδου Ε., *Νεοελληνική Γλώσσα, Β' Γυμνασίου – Τετράδιο Εργασιών*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Γαβριηλίδου Μ., Εμμανουηλίδης Π., Πετρίδου – Εμμανουηλίδου Ε., *Νεοελληνική Γλώσσα, Β' Γυμνασίου – Τετράδιο Εργασιών*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2014.
- Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., Σκιά Α., Τσέλιου Β., *Νεοελληνική Γλώσσα, Γ' Γυμνασίου*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., Σκιά Α., Τσέλιου Β., *Νεοελληνική Γλώσσα, Γ' Γυμνασίου*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2015.
- Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., Σκιά Α., Τσέλιου Β., *Νεοελληνική Γλώσσα, Γ' Γυμνασίου – Τετράδιο Εργασιών*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Κατσαρού Ε., Μαγγανά Α., Σκιά Α., Τσέλιου Β., *Νεοελληνική Γλώσσα, Γ' Γυμνασίου – Τετράδιο Εργασιών*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2015.

Λύκειο

- Κανδήρου Γ., Πασχαλίδης Δ., Ρίζου Σ., *Γλωσσικές Ασκήσεις για το Γενικό Λύκειο*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2010.
- Μανωλίδης Γ., Μπεχλιβάνης Θ., Φλώρου Φ., *Έκφραση Έκθεση για το Ενιαίο Λύκειο – Θεματικοί Κύκλοι*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2010.
- Τσολάκης Χ., Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., *Έκφραση – Έκθεση για το Γενικό Λύκειο (τεύχος Α')*, Αναθεωρημένη έκδοση, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2015.
- Τσολάκης Χ., Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., *Έκφραση – Έκθεση για το Γενικό Λύκειο (τεύχος Α')*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Τσολάκης Χ., Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., *Έκφραση – Έκθεση για το Γενικό Λύκειο (τεύχος Β')* Αναθεωρημένη έκδοση, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2014.
- Τσολάκης Χ., Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., *Έκφραση – Έκθεση για το Γενικό Λύκειο (τεύχος Β')*, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Τσολάκης Χ., Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., *Έκφραση – Έκθεση για το Γενικό Λύκειο (τεύχος Γ')* Αναθεωρημένη έκδοση, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2015.

Τσολάκης Χ., Αδάλογλου Α., Αυδή Α., Λόππα Ε., Τανής Δ., *Έκφραση – Έκθεση για το Γενικό Λύκειο (τεύχος Γ')*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002.

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Γυμνάσιο

Γαραντούδης Ε., Χατζηδημητρίου Σ., Μέντη Θ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2003.

Γαραντούδης Ε., Χατζηδημητρίου Σ., Μέντη Θ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2013.

Καγιαλής Π., Ντουνιά Χ., Μέντη Θ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.

Καγιαλής Π., Ντουνιά Χ., Μέντη Θ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2014.

Πυλαρινός Θ., Χατζηδημητρίου Σ., Βαρελάς Λ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2003.

Πυλαρινός Θ., Χατζηδημητρίου Σ., Βαρελάς Λ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2015.

Λύκειο

Ακρίβος Κ., Αρμάος Δ., Καραγεωργίου Τ., Μπέλλα Ζ., Μπεχλικούδη Δ., *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Γ' ενιαίου Λυκείου – Θεωρητικής κατεύθυνσης, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.

Ακρίβος Κ., Αρμάος Δ., Καραγεωργίου Τ., Μπέλλα Ζ., Μπεχλικούδη Δ., *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Γ' ενιαίου Λυκείου – Θεωρητικής κατεύθυνσης, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2014.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2013.

- Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.
- Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2007.
- Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.
- Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης Δ., Μηλιώνης Χ., Μπαλάσκας Κ., Παγανός Γ., Παπακώστας Γ., *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2014.

Ιστορία

Γυμνάσιο

- Δημητρούκας Ι., Ιωάννου Θ., *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία*, Β' Γυμνασίου, Ινστιτούτο Τεχνολογίας και Υπολογιστών « Διόφαντος », Αθήνα 2003.
- Δημητρούκας Ι., Ιωάννου Θ., *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία*, Β' Γυμνασίου, Ινστιτούτο Τεχνολογίας και Υπολογιστών « Διόφαντος », Αθήνα 2013.
- Κατσουλάκος Θ., Κοκκορού – Αλευρά Γ., Σκουλάτος Β., *Αρχαία Ιστορία*, Α' Γυμνασίου, Ινστιτούτο Τεχνολογίας, Υπολογιστών και Εκδόσεων « Διόφαντος », Αθήνα 2013.
- Κατσουλάκος Θ., Κοκκορού – Αλευρά Γ., Σκουλάτος Β., *Αρχαία Ιστορία*, Α' Γυμνασίου, Ινστιτούτο Τεχνολογίας, Υπολογιστών και Εκδόσεων « Διόφαντος », Αθήνα 2014.
- Λούβη Ε., Ξιφαράς Δ., *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2010.
- Λούβη Ε., Ξιφαράς Δ., *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2014.

Λύκειο

- Δημητρούκας Ι., Ιωάννου Θ., Μπαρούτας Κ., *Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565 - 1815*, Β' Γενικού Λυκείου Γενικής Παιδείας, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2002.
- Κολιόπουλος Ι., Σβολόπουλος Κ., Χατζηβασιλείου Ε., Νημάς Θ., Σχολινάκη – Χελιώτη Χ., *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου Γενικής Παιδείας, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2012.
- Μαργαρίτης Γ., Αζέλης Α., Ανδριώτης Ν., Αετοράκης Θ., Φωτιάδης Κ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου (Θεωρητικής Κατεύθυνσης), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2004.
- Μαργαρίτης Γ., Αζέλης Α., Ανδριώτης Ν., Αετοράκης Θ., Φωτιάδης Κ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου (Θεωρητικής Κατεύθυνσης), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2009.
- Μαστραπάς Α., *Ιστορία του Αρχαίου κόσμου – Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού*, Α' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2004.
- Μαστραπάς Α., *Ιστορία του Αρχαίου κόσμου – Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού*, Α' τάξη Γενικού Λυκείου, Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2011.
- Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ., Κωφός Ε., Αιλιανός Κ., Αλεξανδρής Α., Κιτρομηλίδης Π., Ιωακειμίδης Π., Χασιώτης Ι., *Θέματα Ιστορίας*, Β' γενικού Λυκείου (επιλογής), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2010.
- Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ., Κωφός Ε., Αιλιανός Κ., Αλεξανδρής Α., Κιτρομηλίδης Π., Ιωακειμίδης Π., Χασιώτης Ι., *Θέματα Ιστορίας*, Β' γενικού Λυκείου (επιλογής), Ο. Ε. Δ. Β., Αθήνα 2015.

Βοηθήματα

Ελληνόγλωσσα

- Αβδελά Ε., *Ιστορία και σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998.
- Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς (επιμέλεια), *Εισαγωγή στη Λαογραφία (φάκελος βιβλιογραφικού υλικού)*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.
- Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, *Ελληνική και διεθνής επιστημονική ονοματοθεσία της Λαογραφίας, Δεύτερη έκδοση*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010.
- Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, *Έντυπα Μέσα Επικοινωνίας και Λαϊκός Πολιτισμός. Νεωτερικά Λαογραφικά*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.
- Αλεξιάδης Αλ., Μηνάς, *Έντυπη διαφήμιση και λαϊκός πολιτισμός*, Αρμός, Αθήνα 2014.
- Αλεξιάδης Αλ., Μηνάς, *Εξωτερική Έκθεση Αξιολόγησης του Προγράμματος Διδασκαλίας του Λαϊκού Πολιτισμού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Αθήνα 1998.
- Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, (επιστημονική επιμέλεια), *Θητεία. Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα 2002.
- Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία. Συναγωγή Μελετών, Δεύτερη έκδοση*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008.
- Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, Θανόπουλος Γ., Καπλάνογλου Μ., Ξανθάκου Κ., Χρυσανθοπούλου Β., *Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού στη μέση εκπαίδευση*, Φιλολογική, τχ. 116, σελ. 32 – 41.
- Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, (επιμέλεια), *Φιλολογική Λαογραφία Ι (Φάκελος βιβλιογραφικού υλικού)*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1999.
- Αναγνωστόπουλος Δ. Βασίλης, (επιμέλεια), *Λαϊκή Παράδοση και παιδί*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Αναγνωστόπουλος Δ. Βασίλης, *Λαϊκή Παράδοση και σχολείο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

- Αναστασιάδης Μάνος, *Η φωτογραφία ως πολυσχιδής και πολυεπίπεδη δημιουργική τέχνη: Ένα παράδειγμα από την Όλυμπο της Καρπάθου*, Δωδεκανησιακά Χρονικά, τόμ. ΚΔ', Ρόδος 2010, σελ. 850 – 875.
- Ανδριόπουλος Δημήτρης, *Ιστορία της νεοελληνικής αισθητικής (μετάφραση: Γιούνη Μ.)*, Πιτσιλός, Αθήνα 2000.
- Ανθογαλίδου – Βασιλακάκη Θ., *Η οργάνωση της γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πριν και μετά τη μεταρρύθμιση του 1976 (με σύντομες ιστορικές αναδρομές)*, Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Δωδώνη: Παρ. 12, Ιωάννινα 1980.
- Anderson Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού (μετάφραση Χαντζαρούλα Ποθητή)*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Αντζουλάτου – Ρετσίλα Ευρυδίκη, *Λαογραφικά Μουσεία και Παιδεία*, Αθήνα 1991.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Πατάκης, Αθήνα 1992.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833 - 1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.
- Αντωνίου Χρήστος, *Παιδαγωγοί και Παιδαγωγική σκέψη στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008.
- Αρφαράς Μιχάλης, *Χαρακτική και έντυπη τέχνη*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.
- Αυδίκος Ευάγγελος, *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού. Λαογραφίες – Λαϊκοί Πολιτισμοί – Ταυτότητες*, Κριτική, Αθήνα 2009.
- Αυδίκος Ευάγγελος, *Η πόλη. Λαογραφικές και εθνογραφικές οπτικές*, Σιδέρης, Αθήνα 2016.
- Αυδίκος Ευάγγελος, *Παιδική ηλικία και διαβατήριες τελετές*, Πεδίο, Αθήνα 2012.
- Αυδίκος Ευάγγελος, *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1996.
- Βαρβούνης Μανώλης, *Λαογραφικά Εφήμερα. Μικρά κείμενα για την ελληνική Λαογραφία*, Τυπωθήτω / Δάρδανος, Αθήνα 2001.
- Βαρβούνης Μανώλης, *Μικρά λαογραφικά*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.

- Βαρβούνης Μανώλης, Σέργης Μανώλης, *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές, τόμ. Β΄*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012.
- Barthes Roland, *Εικόνα – Μουσική – Κείμενο*, (πρόλογος Βέλτσος Γ., μετάφραση Σπανός Γ.), Πλέθρον, Αθήνα 1988
- Bausinger Hermann, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, (επιμέλεια: Μαριάνθη Καπλάνογλου), Πατάκης, Αθήνα 2009.
- Benjamin Walter, *Για το έργο τέχνης. Τρία δοκίμια*, (μετάφραση Οικονόμου Α.), Πλέθρον, Αθήνα 2013.
- Γαγάτσης Αθανάσιος, Ηλία Ιλιάδα, Καταλάνου Στυλιανή, Μοδέστου Μοδεστίνα, Ιωάννου Ορτάντζια, *Αναγνωσιμότητα των κειμένων και ο ρόλος των εικόνων*, Πρακτικά 9^{ου} Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου, Τμήμα Επιστημών της Αγωγής, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2006, σελ. 111 – 122.
- Γιαλούρη Ελεάννα (επιμέλεια), *Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.
- Γιανναρά Ειρήνη, *Φωτογραφία: το αλφάβητο του οπτικού πολιτισμού. Σύντομη αναδρομή στην τέχνη και τεχνικές της φωτογραφίας, σημειώσεις για το μάθημα « Οπτική Επικοινωνία »*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, www.media.uoa.gr.
- Γκασούκα Μαρία, Φουλίδη Ξανθίππη, *Σύγχρονοι Ορίζοντες των Λαογραφικών Σπουδών. Εννοιολογικό πλαίσιο, Έρευνα, Φύλο, Διαδίκτυο, Σχολείο*, Σιδέρης Ι., Αθήνα 2012.
- Γκενάκου Ζωή, *Η ελληνική γλώσσα, το παιδί και ο λαϊκός πολιτισμός. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, Πατάκης, Αθήνα 2004.
- Γκενάκου Ζωή, *Η λαϊκή παράδοση και η γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού. Θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ανθολόγιο, Γλωσσικές δραστηριότητες, Πατάκης, Αθήνα 2004.
- Δημάση Μαρία, *Η θέση του λαϊκού πολιτισμού στα Προγράμματα Σπουδών και τα σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας*, Δρύς Υψικάρηνος, τμητικός τόμος για τον Δ. Οικονομίδη (επιμέλεια Βαρβούνης Μ., Σέργης Μ.), Αθήνα 2007.
- Δούκας Χρήστος, Αρβανιτάκης Κώστας, Κατσαρού Ελένη, Λουλακάκη Ειρήνη, Παύλου Α., Σμυρνιωτοπούλου Άννα, *Πλαίσιο Αξιολόγησης*

- Διδακτικών Εγχειριδίων, Τμήμα Αξιολόγησης – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα, Ιούνιος 1999.*
- Δουλαβέρας Αριστείδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μελετήματα, Θεσσαλονίκη, Σταμούλης, 2015.*
- Gardner Howard, *Frames of mind. Η θεωρία των πολλαπλών τύπων νοημοσύνης, μετάφραση Πέτρος Γεωργίου, εκδ. Μαραθιάς, Αθήνα 2010.*
- Gellner Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός (μετάφραση: Λαφαζάνη Δώρα), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.*
- Η Αιγιναία, *Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, Αίγινα 15 – 9 – 1831, αριθμ. Ζ', Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών.*
- Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη, (επιμέλεια: Μαντόγλου Άννα, μετάφραση Πλωτά Τ.), Παπαζήσης, Αθήνα 2013.*
- Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, Νεφέλη, Αθήνα 2013.*
- Howard Keith, Sharp John, *Η επιστημονική μελέτη. Οδηγός σχεδιασμού και διαχείρισης πανεπιστημιακών ερευνητικών εργασιών (μετάφραση: Νταλάκου Β. Π.), Δεύτερη ανατύπωση, Gutenberg, Αθήνα 1998.*
- Θεοδοσοπούλου Μάρη, *Ο Σεφέρης φωτογράφος, 17 / 12 / 2000, www.tovima.gr.*
- Κακάμπουρα – Τίλη Ρέα, (επιμέλεια), *Παιδαγωγικά της Λαογραφίας (φάκελος βιβλιογραφικού υλικού), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.*
- Κακάμπουρα – Τίλη Ρέα, *Πρόγραμμα Διδασκαλίας του Λαϊκού Πολιτισμού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Παρουσίαση και Αξιολόγηση, Σύγχρονο Νηπιαγωγείο, τχ. 14 (Μάρτιος – Απρίλιος 2000) σελ. 16 – 24.*
- Kalantzis Mary, Cope Bill, *Νέα Μάθηση. Βασικές αρχές για την επιστήμη της εκπαίδευσης, (μετάφραση: Γεώργιος Χρηστίδης), Κριτική, Αθήνα 2013.*
- Καλιαμπού Μαρία, *Λαογραφία και ιστορία του βιβλίου: Μια διεπιστημονική προσέγγιση στο « Λαϊκός Πολιτισμός και έντεχνος λόγος. Ποίηση – Πεζογραφία – Θέατρο », Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα, 8 – 12 Δεκεμβρίου 2010), τόμ. Α', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2013, σελ. 483 – 496.*

- Κανταρτζή Ευαγγελία, *Ιστορική αναδρομή της εικονογράφησης των παιδικών και σχολικών βιβλίων*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.
- Καπλάνογλου Μαριάνθη, *Ελληνική Λαϊκή Παράδοση, Τα παραμύθια στα περιοδικά για παιδιά και νέους (1836 – 1922)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Καπλάνογλου Μαριάνθη, *Λαογραφία και διδακτικές προσεγγίσεις: ιστορικό πλαίσιο και προοπτικές*, Πρακτικά διημερίδας « Διαστάσεις Έρευνας στο χώρο της Εκπαίδευσης και της Παιδαγωγικής », Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου – Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης « Αλέξανδρος Δελμούζος », Ρόδος 20 – 21 Ιουνίου 2008.
- Καπλάνογλου Μαριάνθη, *Ο λαϊκός πολιτισμός στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Ορισμένες παρατηρήσεις με αφορμή τη διδασκαλία του μαθήματος « Παράδοση και Νεοτερικότητα στον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό με στοιχεία συγκριτικά προς τους άλλους λαούς της Ευρώπης » στο Πρόγραμμα « Ακαδημαϊκή και Επαγγελματική Αναβάθμιση Εκπαιδευτικών Α/θμιας εκπαίδευσης », Διδακτική Εμπειρία και Παιδαγωγική Θεωρία – Κείμενα για την Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών (επιμέλεια: Βρατσάλης Κ.), Νήσος, Αθήνα 2003, σελ. 231 – 248.*
- Καπλάνογλου Μαριάνθη, *Παραμύθι και αφήγηση στην Ελλάδα: μια παλιά τέχνη σε μια νέα εποχή (το παράδειγμα των αφηγητών από τα νησιά του Αιγαίου και από τις προσφυγικές κοινότητες των Μικρασιατών Ελλήνων)*, Έκτη έκδοση, Πατάκης, Αθήνα 2012.
- Καράλη Μαρία, *Η φωτογραφική προσωπογραφία και η επαγγελματική φωτογραφία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μνήμων 32 (2011 – 2012), σελ. 89 – 124.
- Κασσωτάκης Μανώλης – Φλουρής Γεώργιος, *Μάθηση και Διδασκαλία. Σύγχρονες απόψεις για τις διαδικασίες της μάθησης και της διδασκαλίας, τόμ. Β', Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση της Διδασκαλίας*, Αθήνα 2005.
- Καψάλης Αχιλλέας, Χαραλάμπους Δημήτρης, *Σχολικά εγχειρίδια – Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Έκφραση, Αθήνα 1995.
- Λώρη Κέζα, *Η προχειρότητα των σχολικών βιβλίων*, ΒΗmagazino, Σάββατο 17 Μαΐου 2014.
- Ελένη Κεχαγιόγλου, *Αδελφοί Γκριμ: όπου τα λαϊκά παραμύθια γίνονται αστική λογοτεχνία*, www.dimart.com, 26 / 12 / 2014.

- Κίτσος Κώστας, *Γραφή και Όραση: σημειώσεις για την τέχνη της φωτογραφίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Κορρέ – Ζωγράφου Κατερίνα, Κούζας Γεώργιος (επιμέλεια), *Η έρευνα και η διδασκαλία του υλικού Πολιτισμού των Νεώτερων Χρόνων στα Ελληνικά Πανεπιστήμια*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010.
- Κορρέ – Ζωγράφου Κατερίνα, *Παραδοσιακή Ζωή και Τέχνη (στα κείμενα των Περιηγητών) 15^{ος} – 19^{ος} αι.*, Αθήνα 2003.
- Κούζας Γεώργιος, *Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία (Η ιστορική διαδρομή της 1908 – 2008)*, Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, Αθήνα 2009.
- Κουζέλη Λαμπρινή, *Ανδρέας Εμπειρικός: με τον φακό του ποιητή*, 15 / 05 / 2013, www.tovima.gr.
- Κούκου Ελένη, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827 – 1832)*, Αθήνα 1972.
- Κυριακίδης Στίλπων, *Ελληνική Λαογραφία, Μέρος Α', Μνημεία Λόγου*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1965.
- Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα II, (επιμέλεια Σκουτέρη – Διδασκάλου Ν., Ντελόπουλος Κ., Καϊρη Μ.)*, Πορεία, Αθήνα 1993.
- Λουκάτος Δημήτριος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, δ' έκδοση*, Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 1992.
- Λουκάτος Δημήτριος, *Σύγχρονα Λαογραφικά – Folklorica Contemporanea*, εκδ. Τύποις Μυρτίδη, Αθήνα 1963.
- Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας, έβδομη έκδοση*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010.
- Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 – 1919, (πρόλογος Σπύρου Δοξιάδη)*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννενα 1986.
- Μανδηλαράς Βασίλειος, *Πάπυροι και Παπυρολογία. Εισαγωγή στην επιστήμη της Παπυρολογία, Γ' έκδοση*, Ελληνική Παπυρολογική Εταιρεία, Αθήνα 2005.
- Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη: έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα 2010.
- Μάρκος Γεώργιος, *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Ελληνική και διεθνής Εμπειρία*, Αθήνα 2001.

- Ματσαγγούρας Ηλίας, *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η σχολική τάξη. Χώρος, Ομάδα, Πειθαρχία, Μέθοδος*, Γρηγόρης, Αθήνα 2003.
- Μέγας Γεώργιος, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1939.
- Μερακλής Μιχάλης, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση – Ήθη και Έθιμα – Λαϊκή Τέχνη, Τρίτη έκδοση*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.
- Μερακλής Μιχάλης, *Έντεχνος Λαϊκός Λόγος, Δεύτερη έκδοση*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007.
- Μερακλής Μιχάλης, *Θέματα Λαογραφίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Μερακλής Μιχάλης, *Λαογραφικά Ζητήματα*, Καστανιώτης & Διάπτων, Αθήνα 2004.
- Μερακλής Μιχάλης, *Νεοελληνικός Λαϊκός βίος – Όψεις και Απόψεις*, Λιβάνης, Αθήνα 2001.
- Μερακλής Μιχάλης, *Παιδαγωγικά της Λαογραφίας*, Ιωλκός, Αθήνα 2001.
- Μητροπούλου Κάτια, *Φωτογραφίες, χτες – σήμερα – αύριο*, Μιχ. Μάκεδος, Αθήνα, 1988.
- Moniot Henri, *Η διδακτική της Ιστορίας (μετάφραση: Έφη Κάννερ)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- Μουσούρου Λουκία, *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα 2005.
- Μουσούρου Λουκία, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής έρευνας*, Εστία, Αθήνα 1985.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Παλαιά φωτογραφία: μια πρόταση « ανάγνωσής » της (ανάτυπο)*, Δωδώνη τόμ. ΚΔ', τεύχος 1 (1995), Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1996.
- Μπαλάφας Κώστας, « *Ήπειρος* », Τα Νέα, 2014.
- Μπενβενίστε Ρίκα, Παραδέλλης Θεόδωρος, (επιμέλεια), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.
- Μπενέκος Δημήτριος, *Εικονογράφηση και εικονογράφοι*, Καθημερινή, 29 / 03 / 1998.

- Μπενέκος Δημήτριος, *Πολιτισμική παράδοση και εκπαίδευση. Μορφωτική προσέγγιση – Εκπαιδευτικές εφαρμογές*, Τυπωθήτω/ Δάρδανος, Αθήνα 2006.
- Μπίκος Γιώργος, Κανιάρη Ασημίνα (επιμέλεια), *Μουσειολογία, Πολιτιστική διαχείριση και εκπαίδευση. Θεωρητικές προσεγγίσεις και μελέτες περιπτώσεων*, Γρηγόρης, Αθήνα 2014.
- Μωραΐτης Στέλιος, *1916 – 1996, μια ιστορία 80 χρόνων*, www.fotoartmagazine.gr.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και λαϊκός πολιτισμός (ένας κατ' αρχήν προβληματισμός)*, Δωδώνη, τόμ. ΚΓ', τχ. 1, (1994).
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία, Δεύτερη έκδοση*, Κριτική, Αθήνα 2014.
- Nodelman Perry, *Λέξεις για εικόνες. Η αφηγηματική τέχνη του παιδικού εικονογραφημένου βιβλίου (μετάφραση Πανάου Π.)*, Πατάκης, Αθήνα 2009.
- Ντελιόπουλος Γεώργιος, *Ο υπαίθριος φωτογράφος*, 09 / 01 / 2014, www.opolitis.gr.
- Ξανθάκης Άλκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας, 1893 – 1970*, Πάπυρος, Αθήνα 2008.
- Ξανθάκης Άλκης, *Το γυμνό στην ελληνική φωτογραφία*, Κοχλίας, Αθήνα 2004.
- Οικονόμου Ανδρομάχη, *Υλικός πολιτισμός: Θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση. Σύντομη επισκόπηση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.
- Ong Walter, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη, Μετάφραση Κώστας Χατζηκυριάκου, Επιμέλεια Θεόδωρος Παραδέλλης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – Διατμηματική Επιτροπή για τη μορφωτική αυτοτέλεια του Λυκείου και τον διάλογο για την παιδεία, *Η πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για τα σχολικά βιβλία*, Αθήνα 2009.
- Παμουκτσόγλου Αναστασία, *Εννεάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση (1975 – 1990)*, *Μελέτη της εφαρμογής της εννεάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης ως προς την κινητικότητα των μαθητών σε σχέση με την κοινωνική, χωρική προέλευση και το φύλο τους, (διδακτορική διατριβή)*, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1997.

- Παξιμαδάκη Σοφιάννα, *Πολυγραμματισμοί: αξιοποίηση γελοιογραφιών στη διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας (πρόλογος Dr Mary Kalantzis),* www.educartoon.gr, Αθήνα 2016.
- Παπαματθαίου Μάρνου, *Η “κουκουβάγια” παίρνει σύνταξη,* 30 / 03 / 2012, Το Βήμα – Παιδεία, www.tovima.gr.
- Παραδέλλης Θεόδωρος, *Από τη βιολογική γέννηση στην κοινωνική: πολιτισμικές και τελετουργικές διαστάσεις της γέννησης στον Ελλαδικό χώρο του 19^{ου} αιώνα, (διδακτορική διατριβή),* Αθήνα 1995.
- Παρασκευόπουλος Ιωάννης, *Εξελικτική Ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση, τόμ. 4, Εφηβική Ηλικία,* Αθήνα 1981.
- Πολίτης Νικόλαος, « *Λαογραφία* », περ. Λαογραφία τόμ. Α', Αθήνα 1909.
- Πολυμέρου – Καμηλάκη Αικατερίνη., Ανδρίτσου Ελένη, Θανόπουλος Γεώργιος, *Αγροτική Παράδοση και Λαϊκή Τέχνη,* Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια: 2ος κύκλος: Ειδικότητα: Επιχειρήσεων, Αγροτουρισμού και Αγροβιοτεχνίας : Τομέας Γεωπονίας, Τροφίμων και Περιβάλλοντος, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2000.
- Πούχγερ Βάλτερ, *Εφαρμοσμένη Λαογραφία. Ο λαϊκός πολιτισμός σε επιστήμες και τέχνες,* Αρμός, Αθήνα 2014.
- Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, *Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας τόμ. Α',* Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 23, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2012.
- Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (1 – 5 Οκτωβρίου 1984), *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας,* I. A. E. N., Αθήνα 1986.
- Πρακτικά διημέρου που οργάνωσαν οι εκδόσεις Πατάκη σε συνεργασία με το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Το σχολικό βιβλίο, Πατάκης, Αθήνα 1990.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων – Σχολική Έκθεσις – Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, *Εργασίαι της Διευθυνούσης Επιτροπής,* Αθήνα 1904.
- Reble Albert, *Ιστορία της Παιδαγωγικής, (μετάφραση: Θεοφάνης Χατζηστεφανής, Σοφία Χατζηστεφανίδου – Πολυζώη),* Παπαδήμας, Αθήνα 1990.

- Ρηγόπουλος Γιώργος, *Είναι αξιοποιήσιμη η εικονογράφηση των «Κειμένων της Λογοτεχνίας» του Γυμνασίου και του Λυκείου; Προτάσεις, Λόγος και Πράξη*, τχ. 52, τόμ. 14, (Μάρτιος – Απρίλιος – Μάιος 1993), σελ. 42 – 50.
- Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Βιβλιογραφικός οδηγός του Σπύρου Ι. Ασδραχά*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 2007.
- Σελλά Όλγα, «Ένα βιβλίο έφερε τα πάνω κάτω», Αρχείο Πολιτισμού, Η Καθημερινή, 10 / 02 / 2008.
- Σκαρπέλος Γιάννης, *Εικόνα και κοινωνία: από την κοινωνική φωτογραφία στην οπτική κοινωνιολογία*, Τόπος, Αθήνα 2011.
- Σκαρπέλος Γιάννης, *Τι είναι οπτικός πολιτισμός;*, 6 Φεβρουαρίου 2007, Εικόνα. Τα πάντα για την κοινωνική έρευνα με εικόνες – Βιβλία, Συνέδρια, Περιοδικά κλπ., vtrs.pblogs.gr.
- Σταθάτος Γιάννης (επιμέλεια), « *Ανδρέας Εμπειρικός, Φωτοφράκτης. Οι φωτογραφίες του Ανδρέα Εμπειρικού* », Άγρα, Αθήνα 2001.
- Τρίγκα Νικολίτσα, *Σχολικά βιβλία από οργανισμό – πρότυπο*, 23 / 05 / 2015, Έθνος, www.ethnos.gr.
- Φεγγερού Παναγιώτα, *Τα κλασσικά εικονογραφημένα και το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά. Μύθος και πραγματικότητα, (διδακτορική διατριβή)*, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2012.
- Φλουρής Γεώργιος, *Αναλυτικά Προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση, Έβδομη έκδοση*, Γρηγόρης, Αθήνα 2005.
- Φρυδάκη Ευαγγελία, *Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας*, Κριτική, Αθήνα 2003.
- Χατζητάκη – Καψωμένου Χρυσούλα (επιμέλεια), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία (συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου – Νέστορος)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001.
- Χρυσανθοπούλου Βασιλική, Αρβανίτη Ευγενία, *Παιδαγωγική Λαογραφία και Μάθηση μέσω Σχεδιασμού: Ένα μοντέλο επαγγελματικής μάθησης στο Πανεπιστήμιο*, Πρακτικά 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου « Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση », (Καρδίτσα 19, 20, 21 Οκτωβρίου 2012), σελ. 41 – 56.

Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2014.

Ξενόγλωσσα

Alpers Svetlana, *Art of Describing: Dutch art in the seventeenth century*, University of Chicago Press, Σικάγο 1983.

Appadurai Arjun, *The social life of things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

Apple Michael, Christian – Smith Linda (ed.), *The politics of the textbook*, Routledge, New York, 1991.

Astrid Erll, Nünning Ansgar, *Cultural Memory Studies. An international and interdisciplinary handbook*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 2008.

Barthes Roland, « *Camera Lucida. Reflections on Photography* », Vintage – Arrow, 1993.

Czikszenmihali Mihaly & McCormack John, *The influence of teachers*, Phi Delta Kappan 67, 6 (1986).

Duncum Paul, *Defining visual culture for art education*, Journal of Cross – cultural and multicultural research in art education, τχ. 18 (1), σελ. 31 – 36.

Emerson Peter Henry, « *Naturalistic Photography for Students of Art* », publ. S. Low, Marston, Searle & Rivington, London 1889.

Gennep Van Arnold, *The rites of passage*, University of Chicago Press, 1960.

Hirsch Marianne, *The Generation of Postmemory*, Poetics Today 29 (Spring 2008), 103 – 128.

Levin Joel, Anglin Gary, Carney Russel, *On Empirically Validating Functions of Pictures in Prose* στο D. M. Willows, H. A. Houghton (eds) *The Psychology of Illustration*, τόμ. 1, Basic Research, Springer – Verlag, 1987, σελ. 51 – 85.

Scully Patricia, Howell Jacqueline, *Using rituals and traditions to create classroom community for children, teachers and parents*, Early Childhood Educational Journal, 36 (2008), σελ. 261 – 266.

Unesco: *International Consultation With a View to Recommending Criteria for Improving the Study of Major Problems of Mankind and their Presentation in School Curricula and Text books*. Final Report (abridged version). Bonn, Deutche Unesco – Commission, 1989.

Νόμοι / Διατάγματα (κατά χρονολογική σειρά)

Νόμος 4373 / 1929

Νόμος 952 / 1937

Νόμος 3971 / 1959

Ν. Δ. 3973 / 1959

Ν. Δ. 4379 / 1964

Π. Δ. 476 / 31 – 5 – 80

Νόμος 1566 / 1985.

Διαδικτυακοί τόποι

vrrs.pblogs.gr.

www.ayla.gr

www.benaki.gr

www.elytis.edicypages.com

www.efe.com.gr

www.ethnos.gr.

www.fotoartmagazine.gr

www.iaen.gr

www.opolitis.gr

www.prmelina.gr

www.tovima.gr

www.media.uoa.gr